

3 (60) 2016

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. – «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February, 2001
(«Ukraine in the World History» in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

Науковий журнал

Scientific Journal

Засновник і видавець

The founder and publisher

*Науково-дослідний
інститут українознавства*

*Research Institute
of Ukrainian Studies*

*Періодичність
раз на три місяці*

*Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до норм чинного Правопису, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті в галузі історичних наук зараховуються як фахові згідно з наказом МОНУ від 21.12.2015 року №1328.

Журнал «Українознавство» представлено в таких наукометричних базах даних:

1. Universal Impact Factor <http://www.uifactor.org>
 2. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>
 3. РИНЦ <http://www.elibrary.ru>
- в реферативних базах даних: Polish Scholarly Library (бібліотека) pbn.nauka.gov.pl
та є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 21204-11004ПР від 13.02.2015 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Редакційна колегія:

Богдан ГАЛАЙКО

головний редактор, голова колегії,
кандидат історичних наук,
директор НДІУ

Баран В. Д. — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ

Борисенко В. К. — доктор історичних наук, професор

Ворончук І. О. — доктор історичних наук, доцент

Водоп'янов П. О. — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАНБ (м. Мінськ, Білорусь)

Гай-Нижник П. П. — доктор історичних наук
Гримич М. В. — доктор історичних наук, професор

Дзьобань О. П. — доктор філософських наук, професор

Зінченко А. Л. — заступник головного редактора, доктор історичних наук, професор

Іванишин П. В. — доктор філологічних наук, професор

Івановська О. П. — доктор філологічних наук, професор

Магомедов Б. В. — доктор історичних наук, професор

Михайлина Л. П. — доктор історичних наук, професор

Мушинка М. І. — доктор філологічних наук, професор, академік НАНУ (м. Пряшів, Словаччина)

Огородник І. В. — доктор філософських наук, професор

Онопрієнко В. І. — доктор філософських наук, професор

Патриляк І. К. — доктор історичних наук, професор

Тимошик М. С. — доктор філологічних наук, професор

Хилько М. І. — доктор філософських наук, професор

Христов Петко — доктор етнології, доцент (м. Софія, Болгарія)

Ющук І. П. — кандидат філологічних наук, професор

Editorial board:

Bohdan HALAIKO

Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Candidate of Historical Sciences,
Director of RIUS

Baran V. D. — Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Borysenko V. K. — Doctor of Historical Sciences, Professor

Voronchuk I. O. — Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Vodopianov P. O. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Byelorussia (Minsk, Byelorussia)

Hai-Nyznyhyk P. P. — Doctor of Historical Sciences

Hrymych M. V. — Doctor of Historical Sciences, Professor

Dzoban O. P. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Zinchenko A. L. — Deputy Editor-in-Chief, Doctor of Historical Sciences, Professor

Ivanyshyn P. V. — Doctor of Philological Sciences, Professor

Ivanovska O. P. — Doctor of Philological Sciences, Professor

Mahomedov B. V. — Doctor of Historical Sciences, Professor

Mykhailyna L. P. — Doctor of Historical Sciences, Professor

Mushynka M. I. — Doctor of Philological Sciences, Professor, member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Prešov, Slovakia)

Ohorodnyk I. V. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Onopriienko V. I. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Patryliak I. K. — Doctor of Historical Sciences, Professor

Tymoshyk M. S. — Doctor of Philological Sciences, Professor

Khylko M. I. — Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Khrystov Petko — Doctor of Ethnology, Associate Professor (Sophia, Bulgaria)

Yushchuk I. P. — Candidate of Philological Sciences, Professor

Відповідальний секретар **Тетяна Ренке**

Executive Editor **Tetiana Renke**

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодення – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише на анексованих та окупованих теренах, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

До друку приймаються наукові статті українською та іншими мовами, які друкуються вперше і мають як проблемно-узагальнювальний, так і конкретно-фактологічний характер та стосуються різних аспектів життя спільноти, оперті на оригінальні практичні дослідження.

Подані матеріали повинні містити:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими проблемами;
- аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття, та аналіз джерел, залучених автором;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з пропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у відповідній тематиці.

Статті просимо оформляти відповідно до вимог, викладених на сайті Науково-дослідного інституту українознавства.

Редакція журналу

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Надтока Г., Горпинченко І.

Сучасні конфесійні процеси
на Донбасі: передумови,
сутність, тенденції розвитку

8

Nadtoka H., Horpynchenko I.

Modern Confessional Processes in
Donbass: Preconditions, Essence,
Tendencies of Development

Залізник Л.

Історичні витоки та цивілізаційні
передумови російсько-української
війни 2014–2016 рр.

26

Zalizniak L.

Historical Origins and Civilizational
Preconditions of Russian-Ukrainian
War of 2014–2016

Фігурний Ю.

«Русский мир» – важливий чинник
агресії Російської Федерації
супроти України й українців

40

Fihurnyi Yu.

“Russian World” as an Important
Factor of Aggression of the Russian
Federation against Ukraine and
Ukrainians

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
HISTORICAL STUDIES

Залізник Л.

Києворуське коріння автохтонного
населення Овруччини
(За результатами роботи
Овруцької експедиції 2016 р.)

60

Zalizniak L.

Kievan Rus' Roots of Autochthonous
Population of Ovruch Region
(as a Result of Work of Ovruch
Expedition in 2016)

Паламарчук Н.

Проблема генезису актових
книг ґродських і земських судів
в українських землях
XV – XVIII століть

75

Palamarchuk N.

The Problem of Origin of Record
Books of Borough and Terrestrial
Courts in the Ukrainian Lands
in the 15th–18th Centuries

Висотін М.

Втрати мирного населення
Волині від дій свавільних
вояків Михайла Криси
в роки Хмельниччини

88

Vysotin M.

Losses of Volhynian Civilian
Population from Acts of Self-Willed
Warriors of Mykhailo Krysa
during Khmelnychchyna

Швидкий С.
Втілення у практику офіційної
медицини соціально-медичних
ідей на теренах Слобідської
України XIX – початку XX століття

101**Shvydkyi S.**

Implementation of Social and Medical
Ideas in the Practice of Official
Medicine in the Territory of Sloboda
Ukraine in the 19th – Early 20th
Century

Шостак М.
Етнокультурна проблематика
історії Руси-України у сучасному
історіографічному дискурсі

113**Shostak M.**

Ethnocultural Issues of History of Rus-
Ukraine in Modern Historiographical
Discourse

Краснодемська І.
Становлення та діяльність УНДО
на західноукраїнських землях
(1925–1939 рр.)

131**Krasnodemska I.**

Formation and Activities of UNDO
in West Ukrainian Lands
(1925–1939)

Шакурова О.
Псевдонаукові версії походження
українців та їх критика сучасними
українськими вченими

145**Shakurova O.**

Pseudoscientific Versions of the
Origin of Ukrainians and Their
Critique by Modern Ukrainian
Scientists

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА
UKRAINIAN NATIONAL CULTURE

Гримич М.
Будинки творчості:
субкультура українських
радянських письменників

165**Hrymych M.**

Ukrainian Writers' Colonies:
Subculture of Ukrainian
Soviet Writers

Отрошко Л.
Український контекст у творчості
художників-пейзажистів
XIX століття

171**Otroshko L.**

Ukrainian Context in the Creative
Works of the 19th-Century
Landscape Painters

УКРАЇНА І СВІТ
UKRAINE AND THE WORLD

Тимошик М.
Лондон українознавчий

186

Tymoshyk M.
Ukrainian Theme in London

ГУМАНІТАРНІ ВИКЛИКИ ХХІ СТ.
HUMANITARIAN CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY

Терлецький В.
Поняття і проблема
гуманітарної сфери в сучасному
українському дискурсі

195

Terletskyi V.
Concept and Problem
of the Humanitarian Sphere in
Contemporary Ukrainian Discourse

ВИЗНАЧНІ УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ
OUTSTANDING UKRAINIAN SCHOLARS

Фігурний Ю.
Внесок Володимира Барана
у дослідження давнього Галича

204

Fihurnyi Yu.
Contribution of Volodymyr Baran
to the Study of Old Halych

ДИСКУСІЙНА ТРИБУНА
DISCUSSION PLATFORM

Наливайко С.
До перспектив індоєвропейських
ономастичних студій
(у контексті тлумачення
потамоніма *Дніпро*)

222

Nalyvaiko S.
On the Prospects of Indo-European
Onomastics (in the Context
of Interpretation of the Name
of the Dnieper River)

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

- Чупрій Л.**
Рецензія на монографію
«Українська культура:
цивілізаційний вибір»
- 233**
- Chuprii L.**
Review of the Monograph
*Ukrainian Culture:
Civilizational Choice*
-
- Гай-Нижник П., Чирков О.**
Агресія Російської Федерації проти
України в центрі уваги вчених
Науково-дослідного інституту
українознавства
- 235**
- Hai-Nyzhnyk P., Chyrkov O.**
Scholars of the Research Institute of
Ukrainian Studies about Aggression
of the Russian Federation against
Ukraine: Spotlight of Scientific
Attention
-
- Чирков О.**
Українознавчі теми міжнародної
наукової конференції «Білорусь
і сусіди: шляхи формування
державності, міжнаціональні
та міждержавні відносини»
- 243**
- Chyrkov O.**
Ukrainian Theme in the International
Scientific Conference “Belarus
and Its Neighbours: Ways of Nation
Building, International
and Interstate Relations”
-
- Представництво Науково-дослід-
ного інституту українознавства на
форумі книговидавців у Львові
- 250**
- Representatives of the Research
Institute of Ukrainian Studies
at the Publishers’ Forum in Lviv
-
- Бойко Т.**
Міжнародна наукова конференція
«Тарас Шевченко і Михайло
Грушевський: у пошуках шляху
до незалежної України»
- 252**
- Boiko T.**
International Scientific Conference
“Taras Shevchenko and Mykhailo
Hrushevsky: Searching for the Way
to the Independence of Ukraine”
-
- Шептицька Т.**
Історична пам’ять про Биківню
- 253**
- Sheptytska T.**
Bykivnia: Historical Memory
-

УДК 32 (478)

СУЧАСНІ КОНФЕСІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ: ПЕРЕДУМОВИ, СУТНІСТЬ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Геннадій НАДТОКА

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка

Інна ГОРПИНЧЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка

Анотація. У статті узагальнено передумови, характер і тенденції розвитку конфесійних процесів на території Донбасу (в Донецькій та Луганській обл.) в умовах російської окупації та розгортання гуманітарної кризи в регіоні. Охарактеризовано інституційну наповненість найвпливовіших християнських конфесій, ідеологічну спрямованість їх соціальної політики, проаналізовано особливості поширення в регіоні великодержавної ідеології «русского мира» в її релігійному вимірі.

Ключові слова: Україна, Донбас, християнські конфесії, національна ідентичність, російська окупація, колабораціонізм, «русский мир», терор, соціальна доктрина церков, гуманітарна діяльність.

СОВРЕМЕННЫЕ КОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ДОНБАССЕ: ПРЕДПОСЫЛКИ, СУЩНОСТЬ, ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Геннадий НАДТОКА

доктор исторических наук,
профессор кафедры всемирной истории Киевского университета имени Бориса Гринченко

Инна ГОРПИНЧЕНКО

кандидат исторических наук,
доцент кафедры всемирной истории Киевского университета имени Бориса Гринченко

Аннотация. В статье обобщены предпосылки, характер и тенденции развития конфессиональных процессов на территории Донбасса (в Донецкой и Луганской обл.) в условиях российской оккупации и развертывания гуманитарного кризиса в регионе. Охарактеризована институциональная наполненность наиболее влиятельных христианских конфессий, идеологическая направленность их социальной политики, проанализированы особенности распространения в регионе великодержавной идеологии «русского мира» в ее религиозном измерении.

Ключевые слова: Украина, Донбасс, христианские конфессии, национальная идентичность, российская оккупация, коллаборационизм, «русский мир», террор, социальная доктрина церквей, гуманитарная деятельность.

© Надтока Г., Горпинченко І.

MODERN CONFESSIONAL PROCESSES IN DONBASS: PRECONDITIONS, ESSENCE, TENDENCIES OF DEVELOPMENT

Hennadii NADTOKA

Doctor of Historical Sciences,

professor of the Chair of World History of Borys Grinchenko Kyiv University

Inna HORPYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences,

associate professor of the Chair of World History of Borys Grinchenko Kyiv University

Annotation. *The article generalizes the preconditions, character, and tendencies of development of confessional processes in the territory of Donbass (Donetsk and Luhansk regions) under Russian occupation and unfolding of a humanitarian crisis in the region. It characterizes the institutional completeness of the most influential Christian confessions, the ideological orientation of their social policy; analyzes the specifics of spreading of "Russian World's" great-power ideology in the region in its religious dimension.*

Key words: *Ukraine, Donbass, Christian confessions, national identity, Russian occupation, collaborationism, "Russian World", terror, social doctrines of churches, humanitarian activity.*

З урахуванням тієї обставини, що системне дослідження релігійного життя на Донбасі новітнього часу перебуває на стадії становлення й окремі теми представлені здебільшого одиничними студіями, важливо відзначити появу у цій царині історіографії гострого дискурсу конфесійно-політичного змісту. Його актуалізації закономірно сприяли драматичні події, пов'язані з російською експансією та викликану нею гуманітарною кризою в південно-східних українських землях.

Серед поставлених науковцями проблем: історичні наслідки трансформації на окупованій частині Донбасу свободи віросповідання у напрямку обмеження її монополією Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП) (І. Козловський, Л. Филипович, С. Васін, В. Попов); з'ясування типу конфесійного устрою і способу віросповідної та соціальної самореалізації церков на Донбасі до і після початку

російської агресії. Йдеться, зокрема, про перехід від політики конфесійної толерантності світських властей до конфесійного тоталітаризму у формі «православного талібану» (Н. Мітрохін), «російського православного фундаменталізму» чи «православного екстремізму» (О. Білокобильський, В. Гуржи); природне чи штучно насаджуване «релігійне пробудження Донбасу» в умовах сучасної гуманітарної кризи (М. Васін); співвідношення понять «війна релігій» та «релігія війни», якою дедалі частіше позначають філософію так званого «руського мира» (С. Здіорук, Є. Волкова); наявність чи відсутність об'єктивних передумов поширення на території Донбасу релігійного спектра ідеології «руського мира» (А. Колодний, О. Саган, А. Зінченко, Г. Надтока).

Розв'язання цих та інших дискусійних проблем певною мірою спрощується розгортанням досліджень, у яких представлена історія релігій Донбасу

XIX – XX століть. У цих працях висвітлено, по суті, комплекс історичних передумов тих трансформацій, які охопили сучасний релігійний світ Донбасу. Найпомітнішою у цьому зв'язку є монографія В. Войналовича та Н. Кочан, у якій на значному документальному матеріалі осмислена етнорелігійна історія Донбасу. Етнополітична історія регіону в багатьох її аспектах відтворена в монографіях С. Кульчицького, Ю. Ніколайця, О. Стяжкіної. Значний інтерес представляють також викладені у статтях положення щодо новітньої історії православних, греко-католицьких, протестантських та інших релігійних громад Донбасу (І. Козловський, А. Юраш, Н. Белікова та ін.). Значущі аспекти історії мусульманських громад Донбасу набули подальшого розвитку в дослідженнях учасників міжнародної науково-практичної конференції «Міфи і реалії сприйняття ісламу в Європі» (Київ, листопад 2014 р.), в змістовних публікаціях К. Зуєва та ін.

У концептуальному багатоманітті тлумачень природи теперішньої політичної й гуманітарної кризи на Донбасі виокремлюється *питання соціальної, національної й релігійної ідентичності цієї регіональної спільноти*. Пов'язуючи складність зазначеної проблеми з багатонаціональним складом Донбасу (понад 130 народностей), високою динамікою міграційної активності населення регіону й перманентним упродовж другої половини XIX – початку XXI ст. оновленням його структури, науковці різних історичних, політологічних та соціологічних шкіл схилиються до неоднозначних, часто суперечливих висновків. Однак об'єктивна *оцінка ідентичності спільноти Донбасу* може наблизити нас

до відповіді на питання про саму можливість утвердження в регіоні ідеології «русского мира» та пов'язаного з нею світоглядного, у тому числі й конфесійного, розколу місцевого соціуму.

Згідно з поширеною в українському науковому середовищі концепцією, *теперішня спільнота Донбасу* є передусім результатом реалізації радянського соціального експерименту, спрямованого на створення універсальної «моделі соціалістичної культури» (О. Стяжкіна та ін.). Їй притаманні: домінанта соціальних цінностей і прагматизм інтересів; переважання ідеології псевдоінтернаціоналізму з поширенням міфу про «триєдиний руський суперетнос» (росіян, українців і білорусів); маргіналізація національної ідентичності, що супроводжується дистанціюванням від української мови і культури, сприйняттям російської мови і культури як спільно надбаних цінностей і засобів комунікації. Основною тенденцією пострадянського розвитку спільноти Донбасу визнається поступове призвичаєння її до українських реалій і загалом формальна співучасть у творенні української політичної нації.

В багатоваріантних визначеннях сутності спільноти Донбасу, запропонованих західними дослідниками, вирізняється її сприйняття американським ученим японського походження Куроією Хіроакі («Свобода і терор на Донбасі»). Автор вважає, що вільний степ і прикордонне розташування Донбасу породжували у його строкатого, у тому числі й декласованого, населення риси свободи, політичної некерованості та анархії. Історично це була «св'язь свободи і насильства», «уявна спільнота, яка обростала міфами». Проте дослідник так

само не виключає можливості вrostання цієї спільноти в сучасну українську політичну націю. У цьому ж руслі розмірковує польська дослідниця М. Студена-Скруква. Вона обґрунтовує висновок про те, що теперішнє населення Донбасу вважає свою «регіональну ідентичність більш значущою, ніж національну».

Найбільш категоричною є концептуальна позиція російських дослідників і публіцистів. Вони однозначно уявляють населення Донбасу як один із сегментів «русского народа», що піддається «повзучій українізації», прагне до возз'єднання з Росією та Російською православною церквою. Відтак ненасильницька трансформація цієї спільноти в політичну, а тим більше в етнічну українську націю визнається неможливою (Каревин А., Самойлов А.).

Варто зазначити, що на тлі названих розбіжностей консенсусним для науковців залишалось визнання православ'я найпоширенішим у регіоні віросповіданням, що характерно для всієї історії Донбасу. Однак саме ця обставина у поєднанні з фактом заселення регіону переважно представниками східнослов'янських народів використовується апологетами доктрини «русского мира» для обґрунтування висновку про Донбас як його невід'ємну частину. Сутність цієї доктрини (в розумінні одного з її творців – патріарха РПЦ Кирила) зводиться до сприйняття «русского мира» як «особливої цивілізації», розташованої на землях, «де проживають росіяни, українці й білоруси», а також ті, хто усвідомлює себе приналежними до російської культури і духовності. В релігійному вияві «русский мир» тлумачиться як канонічна територія Російської православної церкви (РПЦ), тобто всі

ті землі, на яких розташовані її парафії. Загалом «русский мир» сприймається як цивілізація, духовну опіку якої покликана здійснити РПЦ. З цієї точки зору патріарх Кирил вважає аксіомою слова Ф. Достоевського: «Бути росіянином – значить бути православним».

Наявність релігійного підґрунтя для поширення на Донбасі ідеології «русского мира» – питання, що потребує розгляду в контексті соціальної та етнічної проблематики і в площині історичного зрізу. Відомо, зокрема, що на початковому етапі інтенсивного розвитку Донбасу, а саме в першій половині XIX ст., це був переважно аграрний регіон, чисельна перевага в якому належала українцям. У той час, за даними Н. Пашиної [25, с.13], на землях, де донедавна розташовувались зимівники запорозького козацтва, частка українців сягала 74%, а росіян – лише 14%. Промисловий переворот 40–90-х років XIX ст., що супроводжувався масовим напливом у Донбас робітних людей переважно з самої Росії, помітно змінив структуру його населення. Притому що в селах проживали головно українці, в містах, за показниками на 1897 р., майже три чверті населення склали росіяни і тільки 20–25% – українці [25, с.18].

Обидві етнічні групи сповідували переважно православ'я, проте разом із зростанням питомої ваги робітників рівень релігійності населення регіону, вочевидь, спадав. Працюючи 14 – 16 годин на добу, міський робітник швидко відходив від традиціоналістського світогляду, набуваючи рис прагматиканігіліста. Крім того, існувало переконання, що міський пролетаріат формувався «з числа ледащ та шукачів легшого хліба». Подоланню ситуації, за якої робітники обходилися «теплохладною»

вірою, малопомітно сприяло й масове відкриття православних парафій у містах. Тільки в 1895 р. в Юзівці, Гришино та інших містах Катеринославської єпархії з'явилося 8 нових парафій [20, с.183 – 184]. А перед Першою світовою війною увесь регіон було вкрито густою мережею православних парафій. Зокрема, на Донеччині їх число сягало 728 [19, с. 71].

Про відносно низьку частку віруючих на Донбасі в умовах розпочатого соціалістичного будівництва побіжно свідчило й швидке поширення в краї атеїстичної ідеології. Проявом його був, зокрема, той конформізм, з яким переважна частина місцевого населення сприймала кампанію закриття чи функціональне «перепрофілювання» храмів та репресії проти духовенства. На 1925 р. дві третини населення Донеччини, по суті, засвідчили свою неналежність до числа віруючих. Вже на початку 1920-х років було розграбовано й фактично ліквідовано Святогірський монастир, а в 1930-ті роки церковне життя цілком завмерло [19, с.71].

Антицерковна політика державного репресивного апарату в СРСР торкалася віруючих усіх національностей, включаючи й українців, частка яких зростала внаслідок тимчасової політики коренізації. Навіть на Донеччині у 1926 р. вона перевищила частку росіян: 61,61% проти 24,67% [19, с.71]. Погоджуючись певною мірою з критиками точності цієї статистики [12], належить відзначити, що оновлена етнічна структура населення сприяла зростанню чисельності віруючих у регіоні. Пізніше ця обставина позначилась на помітній динаміці, з якою відроджувались церкви Донбасу в умовах німецької окупації 1941 – 1943 рр. Так, до вересня 1943 р. була відновлена

діяльність близько 300 з майже 700 релігійних громад, які функціонували у 1925 р. Радянська влада, яка повернулася в 1943 р., змушена була дозволити сповідання віри не тільки адептам РПЦ, але й частині протестантів: євангельським християнам-баптистам, адвентистам і навіть молоканам, тобто «сектантам» за тогочасною термінологією [19, с. 72]. Віруючі Української автокефальної (УАПЦ) та Української греко-католицької (УГКЦ) церков перейшли до підпільного життя.

Післявоєнна історія радянського Донбасу характеризувалась, зокрема, подальшою урбанізацією регіону. В 1959 р. в містах Донеччини проживало 86%, Луганщини – 79% населення, а наприкінці 1980-х років цей показник зріс до 90%. В етнічному плані українці чисельно переважали росіян. Так, у більш русифікованій Донецькій області регіону в 1959 р. це співвідношення становило 55,6% до 37,6%; у 1979 р. – 51,9% до 43,2%; у 1989 р. – 50,75% до 43,65% [36]. Разом з тим чисельний розрив між українцями і росіянами безперервно зменшувався (з 18% у 1959 р. до 7,1% у 1989 р.), а національний склад робітників залишався переважно російським.

Частка українців змінювалась і під впливом організованих владою міграційних процесів. Як зазначає дослідник К. Хіроакі («Свобода і терор на Донбасі»), після німецько-радянської війни органи безпеки СРСР активно переселяли націоналістично налаштованих українців з Галичини на Донбас. Десятки тисяч українців мали пройти «ідеологічне очищення» в «плавильному пролетарському котлі». Але значна їх частина скоро повернулася назад.

Русифікаційні процеси в післявоєнному радянському Донбасі набували

потужної динаміки й досягли апогею в 1970 – 80-ті роки. У майже мільйонному Донецьку на зламі 1960 – 70-х років були закриті останні школи та дитячі садки з українською мовою навчання. Станом на 1989 р. із 1217 шкіл Донеччини лише 105 (8,7%) здійснювали навчання українською мовою. Загалом це були сільські малокомплектні школи, в яких навчалось 2,3% учнів [36].

Подібною наприкінці радянської епохи була й релігійна картина Донбасу. Державна реєстрація УГКЦ й УАПЦ відбулася тільки в 1990 р. і в регіоні цілковито домінувала Російська православна церква. Число її парафій за 1989 – 1991 рр. зросло в Донецькій області зі 101 до 145 [15].

Надання Московським патріархом Алексієм II автономного статусу православної церкви в Україні (1991 р.) та перейменування її на УПЦ лише завуальовувало російську сутність цієї інституції і створювало умови для консервації монополії РПЦ на православному конфесійному просторі України. Особливо ця обставина позначилася на Донбасі, де близько 90% релігійних громад були православними й безпосередньо підлягали московському церковному центру. Належить зазначити при цьому, що утворена в 1992 р. Українська православна церква Київського патріархату із запізненням включилась у боротьбу за конфесійну територію Донбасу і в короткий історичний термін не могла скласти в регіоні гідної конкуренції УПЦ Московського патріархату.

Таким чином, в епархіях Донбасу Російська православна церква отримала у спадок від Радянського Союзу родючий соціальний і національний ґрунт для подальшого утвердження своїх

позицій. Попри загальну чисельну перевагу українців у регіоні (за даними перепису 1989 р., 51% становили українці, 43% – росіяни), фактично всі міста були русифіковані. Російську мову вважали рідною 2/3 населення краю. Близько чверті жителів схилилося до двомовності. Нове покоління Донбасу зростало в духовно гібридному середовищі, що являло собою симбіоз російської і радянської культур та ідеологій. Свідченням вкоріненості радянських традицій був, зокрема, найнижчий в Україні рівень релігійності населення Донбасу. Цей показник незначно перевищував 50%, тоді як в Україні в цілому частка віруючих становила близько 70%, а в Галичині сягала 90% [26, с. 15].

Відродження національно-культурного й релігійного життя на Донбасі після відновлення державності України вирішальною мірою залежало від місцевих еліт. Перед ними стояло історичне завдання підтримати демократичну модель суспільного устрою, державний курс на розбудову громадянського суспільства з його формулою «рівних можливостей» як у соціальному, так і в національному сегментах.

Проте, паразитуючи на вживленій у регіоні радянській великодержавній ідеології значної частини населення, псевдокомуністична еліта впродовж 23 років чергувалася у владі Донбасу та зрощувалася з місцевими мафіозними кланами. З середини 1990-х років ці клани перейшли до творення своєрідного ідеологічного субстрату – донбаського регіонального патріотизму [5]. Донецькі функціонери встановили тісні зв'язки з російськими політиками та своїми регіональними «діаспорами» в Москві і Санкт-Петербурзі, а в 2005 р. започаткували й тісну

співпрацю партії «Регіони України» з «Єдиною Росією». Натомість луганські політики зголосилися навіть на підключення області до аморфної асоціації «Північний Кавказ», куди, крім суб'єктів Російської Федерації, входили Південна Осетія, Придністров'я і Крим, тобто потенційно сепаратистські регіони Грузії, Молдови та України [34].

Показово, що очільники обох областей – В. Щербань (1995–1996), В. Янукович (1997–2002), О. Єфремов (1998–2005), В. Тихонов (1998–2006) та ін. – були парафіянами УПЦ Московського патріархату. В. Янукович, до прикладу, вважав своїм «духовним батьком» відомого в РПЦ схиархімандрита Зосиму, який здійснив обряд його вінчання на «срібному весіллі». Як зазначають дослідники В. Войналович та Н. Кочан, Зосима ревниво відстоював єдність УПЦ з РПЦ Московського патріархату і навіть закликав духовенство Донбасу до припинення канонічного зв'язку з митрополитом Київським у разі набуття його церквою автокефального статусу. Крім того, в 2010 р. московський патріарх Кирило нагородив В. Януковича орденом Сергія Радонезького за заслуги перед Російською православною церквою [3, с. 149]. В іншому випадку голова Луганської облради В. Тихонов став кавалером ордена Святого Володимира УПЦ МП усіх трьох ступенів.

Загалом компартійна еліта, члени інших мафіозних кланів Донбасу у складі партії «Регіони України» поступово формували зі свого кола своєрідний регіональний ідеологічний стрижень УПЦ МП. Парадоксальність цього феномену полягає у цілковитій несумісності ідеологій та моральних імперативів зазначених еліт і християнської церкви в цілому.

Наслідки діяльності владних еліт Донецької та Луганської областей в утвореному ними вузькому коридорі релігійного москвоцентризму, особливо на тлі русифікації краю, виявилися вкрай несприятливими для українського суспільства в цілому.

Загальний фон характеризують етнічні процеси. Отже, незважаючи на те, що за перші десять років незалежності питома вага українців в Донецькій і Луганській областях зростає на 6% (до 57% та 58% відповідно), а росіян знизилась на 5% (до 38% та 39% відповідно) й надалі ця тенденція зберігалася, русифікація регіону в цілому тривала [4]. На 2012 р. з 1240 друкованих видань Донецької області тільки 4 були українськими. В українських школах навчалося тоді 46,7% школярів, а в самому Донецьку – 27%. Але приголомшливими виявились результати мовної диференціації населення. До 2001 р. питома вага тих, хто вважав рідною українську мову в Донецькій області, зменшилась на 6,5% (до 24,1%). Число тих, хто назвав рідною російську, збільшилось на 7,2% (до 74,9%). В Луганській області за подібної динаміки українську мову назвали рідною 30% населення, а російську – 68,8% [4].

Переважно радянсько-російська культурна ідентичність населення Донбасу закономірно живила позиції найпоширенішої в регіоні УПЦ Московського патріархату. Цьому сприяли також її спонсори з числа відомих політиків і бізнесменів України. В різний час цю функцію здійснювали народний депутат України В. Новинський – росіянин, диякон РПЦ; Ю. Бойко – народний депутат України; С. Львовчкін – глава Адміністрації Президента В. Януковича (2010 – 2014 рр.); Д. Фірташ та ін. [10]. 3

огляду на потужну підтримку УПЦ МП з боку російської держави і Московського патріархату стає зрозумілою динаміка зростання її парафій в регіоні за роки незалежності України. Так, у 1991 р. функціонувало 145 парафій, у 2006 р. – 837, у 2011 р. – 1055, у 2016 р. – 1177 (підраховано за: [15, 3, 11, 19]).

На фоні восьмиразового зростання кількості громад УПЦ МП позбавлена підтримки з боку держави й ідеологічно зацькована місцевими елітами УПЦ Київського патріархату демонструвала в регіоні непоступальний розвиток. З 1992 по 2006 рр. вона організувала на Донбасі 103 парафії, у 2009 р. їх число скоротилося до 99, а в 2011 р. досягло 105. Нині в Донецькій і Луганській областях зареєстровано 121 парафію УПЦ КП (89 та 32 відповідно). Серед інших українських церков на Донбасі на 2016 р. представлені УАПЦ (10 парафій) та УГКЦ – 39 (33 та 6). Разом всі три церкви обіймають на теперішній час 170 парафій Донбасу, тобто лише 15% від кількості громад УПЦ МП (підраховано за: [15, 3, 11, 19]).

За час до російської агресії проти України (1991–2014 рр.) УПЦ Московського патріархату зміцніла інституційно й забезпечила свою присутність у кожному із районів Донбасу. В 2013 р. на цій території діяло вже 5 епархій. Дві з них на Донеччині (Донецька та Горлівська) і три – на Луганщині (Луганська, Северодонецька і Ровеньківська). Донецьку епархію очолювали переважно українці (але лише за походженням): митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон (Шукало); вікарій – намісник Святогірської лаври митрополит Святогірський Арсеній (Яковенко); єпископ Новоазовський Варсонофій (Винниченко); архієпископ Макіївський Варнава

(Філатов). У 15 благочинних округах священнодіяли понад 260 осіб духовного звання. Окрім лаври, функціонували 1 чоловічий і 2 жіночих монастирі та понад 200 храмів. Друкованим органом епархії стала російськомовна газета «Донбасс православный» [8].

Горлівську епархію очолював митрополит Горлівський і Слов'янський Митрофан Никітін, а вікарним з 2014 р. служив архієпископ Аліпій (Погребняк). Штат 20 благочинних округів складала понад 230 священнослужителів. Діяли в епархії також 2 жіночих монастирі [6].

Найбільшою на Луганщині залишалась однойменна епархія з її правлячим архієреєм Луганським і Алчевським Митрофаном (Юрчуком). Єпархія була розділена на 10 благочиній зі 154 храмами, в яких здійснював служіння клір у складі понад 200 осіб. Функціонували також 2 жіночих і 2 чоловічих монастирі [18].

Северодонецька епархія на чолі з архієпископом Никодимом (Барановським) [33] та Ровеньківська епархія з правлячим архієреєм Пантелеймоном – архієпископом Ровеньківським і Свердловським – охоплювали відповідно: 12 і 9 благочиній; 4 монастирі; 137 та 95 парафій [29; 7].

Таким чином, на початок війни (2014 р.) на Донбасі функціонувало 66 благочинних округів УПЦ МП (35 – у Донецькій та 31 – у Луганській). За авторськими підрахунками, в результаті російської агресії в зоні окупації цілком чи більшою мірою опинились 10 із 15 благочиній Донецької епархії, 6 із 20 – Горлівської, 5 із 10 – Луганської, 2 з 12 благочиній – Северодонецької епархії, 9 з 9 – Ровеньківської. Всього на окупованій території в 2016 р. перебуває 32 (16 та 16) із 66 благочинних округів Донбасу.

З огляду на те, що в середньому на один благочинний округ у регіоні припадає близько 18 парафій, з'ясовується, що на непідконтрольних Україні територіях знаходиться майже 570 із 1187 парафій УПЦ Московського патріархату.

Важливо відзначити, що громади віруючих УПЦ МП вільно функціонують на всій території України, у тому числі й на тимчасово окупованих землях Донбасу. Користуючись статусом рівноправної конфесії в Україні, ця церква наділена де-факто особливим статусом у так званих «ДНР» та «ЛНР». В обнародованому проекті «Конституції ДНР» від 15 квітня 2014 р. прямо зазначено про «встановлення першості православ'я над іншими релігіями». 13 липня 2016 р. сепаратистською владою було прийнято «закон» «Про свободу віросповідання і релігійні об'єднання», в якому проголошувалась свобода віросповідання в «ДНР». Разом з тим квазіреспубліка залишала за собою право на вибір основної, фактично державної церкви, яка б відповідала ідеології «руського мира». Йдеться, зокрема, про тезу щодо «особливої ролі православ'я в історії ДНР, становленні її духовності і культури» [17]. Готуючи подібний законопроект, так звана «ЛНР» дотримується споріднених ідеологічних позицій, проголошених новоствореним «Державним комітетом у справах релігії та духовності» (квітень 2016 р.) [31].

Зовсім інакшою є узагальнена картина інституційного розвитку УПЦ Київського патріархату на території Донбасу. На час російської окупації в регіоні функціонували дві єпархії (до 2000 р. – єдина Донецько-Луганська єпархія). Донецьку єпархію з 2008 р. очолює виходець із Єнакієво архієпископ Донецький і Маріупольський Сергій (Горобцов) – один

із дев'яти постійних членів Св. Синоду УПЦ КП. Вікарієм є вінничанин, єпископ Слов'янський Всеволод (Матвієвський). Вісім благочинних округів нараховують загалом 89 зареєстрованих парафій. При цьому найбільш повноцінною є присутність УПЦ КП в Старобешівському та Тельманівському районах. На території Амвросіївського благочинного округу в с. Благодатне, де народився патріарх Філарет, зведено один із найбільших та вишуканіших храмів регіону – Свято-Вознесенський собор.

Утворена в 2000 р. Луганська єпархія з жовтня 2013 р. перебуває під управлінням єпископа Афанасія (Яворського), вихідця з Тернополя. Дев'ять благочинних округів обіймають всього 32 парафії. З точки зору ставлення чиновників до УПЦ КП показовим є факт заборони луганською владою надавати церковній громаді земельну ділянку для будівництва Свято-Троїцького кафедрального собору. Справа зрушилася з місця лише після придбання необхідних ділянок патріархом Філаретом як приватної особи.

Проте Луганська єпархія залишалася однією з найбідніших в УПЦ КП. Важко позначилася на її становищі й російська окупація: 5 із 9 благочинних округів опинились на непідконтрольній Україні території. В Донецькій єпархії на окупованих землях перебуває 2 із 8 округів. У цілому, за авторськими підрахунками, в зоні окупації Донбасу залишаються 7 благочиній із понад 40 парафіями* (близько третини з числа зареєстрованих).

* Мережа парафій УПЦ КП на Донбасі суттєво поступається УПЦ МП – в середньому 7 проти 18 парафій на благочинний округ. При цьому в Донецькій єпархії УПЦ КП на один благочинний округ припадає в середньому 11 парафій, а в Луганській – 3–4 парафії (авторські підрахунки).

До числа міноритарних українських церков Донбасу належать автокефальна (УАПЦ) і греко-католицька (УГКЦ) церкви. Перша з них опікується десятьма парафіями, друга – 39, з яких 33 – на Донеччині.

Серед релігійних громад ненаціонального коріння певний вплив у Донбасі мають Римо-католицька церква (15 громад), мусульманські організації (більше 20) та протестантські. Останні займають найбільшу конфесійну нішу після православних церков регіону. Тільки в Донецькій області на 2014 р. було зареєстровано понад 700 організацій, 12% з яких харизматичні церкви. Однак частка протестантських церков Донбасу зберігає тенденцію до скорочення. Якщо на початок 2000-х вони охоплювали 59,8% загальної мережі релігійних громад Донецької області, то в 2013 р. – 34,7% на Донеччині та 23% – на Луганщині [3, с. 201].

Не переймаючись національно спрямованою діяльністю, протестанти традиційно виконують іншу важливу місію – поширення ідеології громадянського суспільства з властивими їй постулатами рівноправ'я та свободи. У цьому компоненті соціальної політики до протестантів наближалися й інші церкви, за винятком УПЦ Московського патріархату. Для останньої послідовна реалізація громадянських свобод об'єктивно означала б втрату домінуючого становища на конфесійному просторі регіону.

Не випадково створені до російської агресії міжконфесійні ради на рівні області та окремих міст об'єднували представників більшості церков (римо-католиків, протестантів, вірних УПЦ КП, греко-католиків), крім православних Московського патріархату.

Особливою виявилась також позиція УПЦ МП у питанні, що стосувалось системи управління єпархіями після окупації частини Донбасу. Незважаючи на звернення Міністерства культури України та різних громадських організацій, керівництво церкви залишило єпархіальні установи на території так званих «ЛНР» та «ДНР». Мотивацією до такого кроку була оголошена потреба церковних ієрархів бути разом із віруючими, щоб «повернути їх серця до України». Відомо при цьому, що УПЦ Київського патріархату перенесла свої єпархіальні центри з Донецька до Маріуполя і з Луганська до Краматорська [9].

Переслідуванням на окупованих територіях, згідно із звітом Центру громадянських свобод (квітень 2015 р.), були піддані всі церкви, за винятком УПЦ МП. *Особливо помітними дискримінаційні акції сепаратистів щодо церков виявились у 2014 – 2015 рр.* Саме на цьому етапі УПЦ МП відкрито визнавалась в самопроголошених республіках офіційною («державною») церквою і користувалась цілковитим імунітетом. Інші церкви діяли нелегально або змушені були залишати парафії на окупованих територіях [10]. По суті, на цих землях запанувала атмосфера тотального примусу до московського православ'я й підготовки хрестового походу на т. зв. «Новоросію».

Напередодні відомого сепаратистського референдуму 2014 р. листівками активно поширювалась інформація, в якій віруючі Київського патріархату ототожнювалися з «розкольниками-бандерівцями», а протестанти – з американськими «шпигунами» [23].

Щонайперше дискримінаційна політика сепаратистів торкнулася

українських національно зорієнтованих церков, які безпосередньо конкурували з УПЦ МП. Керуючий Донецькою єпархією УПЦ Київського патріархату архієпископ Сергій (Горобцов) повідомляв, зокрема, що на початку 2015 р. 30 із 40 парафій Київського патріархату, які знаходяться на окупованій території, припинили свою діяльність. Більшість духовенства емігрувала через погрози сепаратистів, інші змушені були вдатися до підпільного служіння [13]. В одному з перших захоплених бойовиками міст – Слов'янську – служителів православного віросповідання, які не підлягали Московському патріархату, відразу виселяли з міста. В листопаді 2014 р. керівництво Департаменту зовнішніх зв'язків УГКЦ повідомили про захоплення сепаратистами «ДНР» резиденції греко-католицького єпископа і монастиря [27]. Звинувачення на адресу УГКЦ в організації підривної діяльності нерідко супроводжувались масовими акціями. Підготовлені мітингувальники проголошували гасла на кшталт: «Ні сектам у ДНР», «Геть посібників ЦРУ» та ін. [21].

Значного суспільного резонансу набув арешт греко-католицького священника о. Тихона Кульбаки. Полоненого, хворого на діабет пастиря тричі піддавали нелюдському випробуванню через інсценування розстрілу [16].

Арештам були піддані й римо-католицькі священники. Так, у травні – липні 2014 р. у в'язниці опинилися пастирі Павло Вітьок та Віктор Вонсович [16]. З огляду на репресії та втрату можливості повноцінного й безпечного функціонування РКЦ змушена була повністю призупинити діяльність і закрити на Донбасі свої костели [28].

Серед церков, які зазнали моральних та матеріальних втрат на території Донбасу, помітне місце належить протестантським. Маючи свої громади в більшості населених пунктів Донбасу, вони справляли суттєвий вплив на суспільні процеси. Підозру сепаратистів викликала, зокрема, орієнтована на цивілізаційні цінності Заходу ліберальна ідеологія протестантських інституцій. Першими ж кроками сепаратистська влада «ДНР» та «ЛНР» намагалася витіснити протестантів з конфесійного простору Донбасу. В окремих містах, наприклад, у Горлівці та Докучаєвську на Донеччині, бойовики, за словами глави євангельських християн України М. Паночка, повністю заборонили проводити служіння. Понад 40 із 58 баптистських громад Донецької області, а також 19 громад Луганської області перейшли на напівлегальне служіння в приватних оселях. А в Слов'янську сепаратистами були арештовані, а потім і розстріляні четверо протестантів, у тому числі два диякони [27]. Загалом упродовж тільки 2014 р. було вбито сім священнослужителів, понад 40 осіб церковного звання інтерновано, захоплено приміщення 12 християнських громад та кількох реабілітаційних [14].

В умовах розгортання репресій проти «ідеологічно ворожого» духовенства та віруючих патріарх Московський Кирил закликав предстоятелів помісних церков світу «піднести голос на захист православних християн Сходу України». На його переконання, сутністю і формою конфлікту є «релігійна війна» уніатів і розкольників (тут – УПЦ КП) проти канонічної Української православної церкви [32]. Саме таке тлумачення подій мало, очевидно, легітимізувати ідеологію «руського мира» як обґрунтування

«спасительної місії» щодо московського православ'я в Україні.

Наприкінці 2015 р. масштаби репресій бойовиків щодо «опозиційних» церков помітно спали і перейшли у фазу психологічного пресингу. Серед причин цієї політичної метаморфози були явища, далекі від гуманізації владних інститутів «ДНР» та «ЛНР». Прагнення нових лжедержав одягнутися в демократичні шати збіглися з можливостями пом'якшення диктатури у зв'язку із завершенням «зачистки» конфесійного поля Донбасу, маргіналізацією або й цілковитим витісненням українських церков, згодою частини церковних, переважно протестантських, громад обмежити соціальне служіння гуманітарними акціями. Спрямовуючи їх на допомогу мешканцям окупованих територій, переміщенням особам та українським військовослужбовцям, тільки упродовж першого року конфлікту найбільші християнські конфесії України зібрали благодійні кошти на загальну суму понад 100 млн. гривень. А УПЦ КП заснувала ще й спеціальну нагороду – медаль «За жертвовність та любов до України» (підраховано за: [35; 2; 38]). Своєрідну «санітарну функцію» в нових умовах мала виконувати в «ДНР» та «ЛНР» оголошена у 2016 р. процедура переереєстрації церков.

Певне послаблення репресивної політики сепаратистів стосовно «опозиційних» церков значною мірою пов'язане також із підривом суспільного авторитету ключової на Донбасі інституції «руського мира» – УПЦ Московського патріархату. Перебуваючи в «зоні патерналізму» з боку «ДНР» та «ЛНР», УПЦ МП не тільки не засудила антицерковний терор сепаратистів, але й скористалася можливостями для

монополізації своєї віросповідної місії на окупованих територіях. УПЦ МП стала єдиною в Україні релігійною інституцією, яка тлумачить як «міжусобицю» (де-факто як громадянську війну. – Авт.) розв'язану Росією агресію проти України та політику повного утримання на Донбасі сепаратистських угруповань. УПЦ МП не визнає самого факту російської агресії проти суверенної України. Натомість неодмінна участь церковних ієрархів УПЦ МП в офіційних заходах властей «ДНР» та «ЛНР», акти освячення зброї бойовиків та благословення сепаратистських загонів, випадки відмови священників відспівувати загиблих українських бійців у зоні конфлікту [22] сформували стійкий імідж УПЦ МП як «п'ятої колони» Росії в Україні. Політична позиція вищих ієрархів церкви була остаточно дезавуйована публічною відмовою митрополита Київського Онуфрія та його оточення вшанувати під час засідання Верховної Ради України пам'ять загиблих на війні українських воїнів (травень 2015 р.).

Хід історичних подій дедалі більше підтверджує контрпродуктивність політики пацифізму в умовах чужоземної окупації українських земель, яка залишається основою тактики УПЦ МП. Перемир'я, за визначенням колишнього глави УГКЦ митрополита Любомира Гузара, – це лише акт тимчасової відмови від агресії, якої бажає тільки одна сторона. Це псевдомир, який практично нічого не приносить. «Щоб досягти миру, обидві сторони мусять його прагнути» [1]. З цієї точки зору, організована за вказівкою Московського патріархату хресна хода до Києва з гаслом «За мир» (липень 2016 р.) об'єктивно набула ознак театралізованого пацифістського

дійства, не спрямованого до справжнього джерела війни і розбрату.

Безпосереднім наслідком роздвоєності політики УПЦ МП, в основі якої лежить спроба поєднати інтереси агресора і жертви агресії, є перші ознаки її розколу. Цей розкол дедалі помітніше охоплює всі ланки церкви – вищу ієрархію, клір і мирян. Так, опозиційні сили всередині єпископату, до яких відносять, зокрема, Александра Драбинка (митрополита Переяслав-Хмельницького і Вишневецького), Симеона (митрополита Вінницького і Барського), Никодима (архієпископа Житомирського і Новоград-Волинського), Іларія (єпископа Макарівського), у серпні 2016 р. взяли участь у вшануванні пам'яті митрополита Володимира (Сабодана), демонструючи свою прихильність до автокефалії. Іншою ознакою внутрішньої кризи є той факт, що за час російсько-української війни на Сході України до 70 парафій відійшли від колабораціоністської церкви (УПЦ МП), приєднавшись до УПЦ Київського патріархату. Нарешті, важливим сигналом для керівництва УПЦ стало прагнення частини кліру прикордонних з Росією благочинних округів Донбасу приєднатися безпосередньо до Російської православної церкви [24].

Таким чином, сучасні конфесійні процеси на Донбасі характеризуються низкою суперечливих рис і тенденцій. По-перше, історично сформована багатоконфесійність регіону, що, природно, відповідає його етнічній, соціальній структурі і ментальності, зазнала насильницької руйнації. Притому що частина релігійних громад переважно протестантського напрямку продовжують функціонувати, їх соціальне служіння зведене до гуманітарних акцій.

По-друге, українська за назвою, але повністю підпорядкована Московському патріархату УПЦ закономірно набула в окупованій Росією частині Донбасу статусу основної церковної інституції, що розбудовує свої відносини зі світською владою за архаїчним зразком «державної церкви». Порушуючи віковичну традицію православних церков духовно жити патріотизм свого народу в часи загрози його державного суверенітету, УПЦ МП зайняла слабозавуальовану колабораціоністську позицію, чим де-факто започаткувала тенденцію самовідторгнення від українського суспільного організму.

По-третє, Російська держава і Російська православна церква цілком об'єктивно розглядають УПЦ МП як головний ідейний інструмент поширення на території Донбасу та всієї України імперської ідеології «русского мира». Однак здійснення УПЦ МП цієї антиукраїнської місії, особливо помітне на етапі російської окупації частини українських земель, було ускладнено низкою чинників і виявилось безперспективним. Не останню роль відіграв, зокрема, той факт, що УПЦ МП обіймала меншу частину віруючого населення Донбасу порівняно з сукупними показниками інших церков. Тенденція до збільшення питомої ваги інших конфесій на Донбасі забезпечувалась головним чином протестантськими громадами. Крім того, стійкою виявилась радянська атеїстична традиція – третина населення Донбасу взагалі залишалась поза релігією. Отже, окрім конфесійний чинник не забезпечував підтримку ідеології «русского мира» з боку більшості населення Донбасу.

По-четверте, створенню умов для поширення доктрини «русского мира» сприяла зрадницька політика місцевих

elit Донбасу, члени яких вважали себе адептами московського православ'я і представляли кланово-мафіозні, комуністичні та інші регіональні структури. Внаслідок такої політики Донбас став єдиним регіоном у державі, де за часи незалежності частка тих, хто ідентифікував себе як громадянин України, зменшувалась на фоні зростаючої частки українського населення. Однак навіть поєднання релігійних та світських засобів впливу виявилось недостатнім для утвердження в регіоні світоглядних принципів «руського мира». Їх штучне насадження стало безпосереднім результатом російської експансії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блаженніший Любомир: «Церква мусить бути собою – не політичною і не державною» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/interview/blazhenn%D1%96shiy_lyubomir_tserkva_musit_buti_soboyu__ne_pol%D1%96tichnoyu_%D1%96_nederzhavnoyu_77128.html
2. Блаженніший Митрополит Онуфрій розповів про гуманітарну допомогу Церкви мирному населенню Донбасу та українським військовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2016/02/04/blazhennishij-mitropolit>
3. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність / В. А. Войналович, Н. І. Кочан. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 303 с.
4. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
5. Геварін В. «Донецькі» повертаються? [Електронний ресурс] / Віктор Геварін. – Режим доступу: http://universum.lviv.ua/previous-site/archive/journal/2004/gevar_3.html
6. Горлівська єпархія УПЦ / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorlovka-eparhia.com.ua/>
7. Доклад Высокопреосвященнейшего Никодима, архиепископа Северодонецкого и Старобельского, на Епархиальном собрании 29 декабря 2015 года. – Режим доступу: <http://sed-eparhia.com/component/content/archive.html?year=2015&month=12>
8. Донецька єпархія УПЦ / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetsk.church.ua/>
9. Дорош С. На чьей стороне украинские церкви в ДНР/ ЛНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/10/151009_ru_s_donbass_church_separatism
10. Євстратій Зоря: В системі МП є структура, яка займається менеджментом конфліктів. Секретар Священного Синоду УПЦ КП про те, хто допомагає Московському патріархату просувати ідеологію «руського мира» і скільки коштувала «хресна хода» (8.08.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/article/2016/08/08/yevstratij_zorya_v_systemi_mp_je_struktura_yaka_zaymayetsya_menedzhmentom_konfliktiv
11. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2016 року / Міністерство культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245083533
12. Каревин А. Как Новороссию превращали в Украину [Електронний ресурс] / А. Каревин. – Режим доступу: <http://alternatio.org/articles/articles/item/22337>
13. Карпіцькій Н. Свобода від совісті. Сепаратисти розв'язали релігійний терор [Електронний ресурс] / Николай Карпіцькій. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/139345>
14. Коваленко М. Актуальний стан православних церков України в умовах війни: надії на об'єднання, утиски на Донбасі та суспільно-політична позиція [Електронний

ресурс] / Марія Коваленко, Юлія Каздобіна. – Режим доступу: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81&lang=ua

15. Козловський І. Стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин на Донеччині: рік 2005 [Електронний ресурс] / Ігор Козловський. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=12566

16. Коли Бог стає зброєю. Переслідування за релігійними переконаннями в ході воєнного конфлікту на Сході України: звіт Центру Громадянських Свобод та Міжнародного партнерства за права людини у рамках платформи «Громадянська солідарність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/files/publications/2015.04_Report_Religious_persecution_in_occupied_Donbas_ukr.pdf

17. Конституція ДНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnr-online.ru/konstituciya-dnr/>

18. Луганська єпархія УПЦ / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eparhia.lg.ua/sajty-eparkhii.html>

19. Луковенко І. Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність / І. Г. Луковенко // Релігійна панорама. – 2010. – № 12 (122). – С. 67–75.

20. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк: Норд-Прес, 2007. – 354 с.

21. На окупованій частині Донбасу почалася нова кампанія проти УГКЦ – Яців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/27519685.html>

22. На пагорбі храм стояв, із цього храму працював снайпер по колоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/personalities/na-pagorbi-hram-stoyav-iz-cogo-hramu-pracuyuvav-snaiper-po-koloni-probudni-otcya-dmitra-v-zoni-ato_.html

23. Отец Сергей Фомин: В Донецке все церкви стали врагами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sockraina.com/intervyu/15847/>

24. Пауки в банке: стало известно, как УПЦ МП «подсунула себе свинью» проведением крестного хода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/38649-pauki-v-banke-stalo-izvestno-kak-upts-mp-podsunula-sebe-svinyu-provedeniem-krestnogo-hoda.htm>

25. Пашина Н. П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Пашина. – К., 1997. – 24 с.

26. Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин. Центр Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2013. – №1. – С. 15–40.

27. Религиозные деятели: усилились гонения верующих на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.invictory.com/news/story-54269>

28. Римо-католики в окупованому Донбасі закрили 7 костелів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/rymokatolyky_v-okupovanomu-donbasi-zakryly_7-kosteliv_231356.html

29. Ровеньківська єпархія УПЦ / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rovenky-ep.org.ua/>

30. Самойлов А. Н. Паписты лезут на Русь [Електронний ресурс] / А. Самойлов. – Режим доступу: <http://rusprav.tv/papisty-lezut-na-rus-75486/>

31. Свобода вероисповедания и гражданская безопасность: что важнее? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lnr.today/index.php/vzglyad/17689-svoboda-veroispovedaniya-i-grazhdanskaya-bezopasnost-chto-vazhnee>

32. Святейший патриарх Кирилл призвал предстоятелей поместных церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/>

33. Сєверодонецька єпархія УПЦ / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sed-eparhia.com/>

34. Тихонов Виктор Николаевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/49.html>

35. Українська греко-католицька церква зазнала гоніннь на окупованій частині Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/ukrayinska-greko-katolicka-cerkva-zaznala-gonin-na-okupovaniy-chastini-donbasu>

36. Українська мова на Донеччині: сучасний стан і перспективи: матеріали круглого столу [Українська мова на Донеччині: сучасний стан і перспективи] (Донецьк, 27 червня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kontrast.org.ua/print/1568.html>

37. Українська Православна Церква / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/>

38. Філарет: Якщо не хочеш захищати батьківщину – ти грішиш [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/filaret_yakshcho_ne_hochesh_zahyshchaty_svoyu_batktivshchynu__ty_grishysh_171103.html

REFERENCES

1. *His Beatitude Liubomyr: "Church Must Be Itself – Neither Political nor State-Operated"*. [online]. Available at: http://news.ugcc.ua/interview/blazhenn%D1%96shiy_lyubomir_tserkva_musit_buti_soboyu__ne_pol%D1%96tichnoyu_%D1%96_nederzhavnoyu_77128.html [in Ukr.]

2. *His Beatitude Metropolitan Onuphrius Informs about the Humanitarian Aid Provided by Church to the Civilian Population of Donbass and Ukrainian Soldiers*. [online]. Available at: <http://news.church.ua/2016/02/04/blazhennishij-mitropolit> [in Ukr.]

3. VOINALOVYCH, V., KOCHAN, N. (2014). *The Religious Factor of Ethnopolitical Processes in Donbass: History and Modernity*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh

doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 303 p. [in Ukr.]

4. *All-Ukrainian Census of 2001*. [online]. Available at: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> [in Ukr.]

5. HEVARIN, V. *Is "Donetsk Brothers' Circle" Coming Back?* [online]. Available at: http://universum.lviv.ua/previous-site/archive/journal/2004/gevar_3.html [in Ukr.]

6. Horlovka Eparchy of Ukrainian Orthodox Church. *Official Website*. [online]. Available at: <http://gorlovka-eparhia.com.ua/> [in Ukr.]

7. *The Report of His Eminence Nicodemus, Archbishop of Severodonetsk and Starobelsk at the Eparchial Meeting on December 29, 2015*. [online]. Available at: <http://sed-eparhia.com/component/content/archive.html?year=2015&month=12> [in Rus.]

8. Donetsk Eparchy of Ukrainian Orthodox Church. *Official Website*. [online]. Available at: <http://donetsk.church.ua/> [in Ukr.]

9. DOROSH, S. *Whose Side the Ukrainian Churches of DPR / LPR Take*. [online]. Available at: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/10/151009_ru_s_donbass_church_separatism [in Rus.]

10. Eustratius Zoria: *"The System of Moscow Patriarchate Contains a Service Involved in Conflict Management."* *The Secretary of Holy Synod of Ukrainian Orthodox Church under Kyiv Patriarchate on Those Assisting Moscow Patriarchate to Promote the Ideology of "The Russian World" and the Cost of "The Sacred Procession" (08/08/2016)*. [online]. Available at: http://espresso.tv/article/2016/08/08/yevstratij_zorya_v_systemi_mp_je_struktura_yaka_zaymayetsya_menedzhmentom_konfliktiv [in Ukr.]

11. *The Report on the Network of Churches and Religious Organizations in Ukraine as of January 1, 2016. Ministry of Culture of Ukraine*. [online]. Available at: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245083533 [in Ukr.]

12. KAREVIN, A. *How Novorossia Was Transformed into Ukraine*. [online]. Available at: <http://alternatio.org/articles/articles/item/22337> [in Rus.]

13. KARPITSKII, N. *Freedom from Conscience. Separatists Have Unfolded Religious Terror*. [online]. Available at: <http://tyzhden.ua/Society/139345> [in Ukr.]

14. KOVALENKO, M., KAZDOBINA, Yu. *Current State of Orthodox Churches in Ukraine in Military Environment: Hopes and Unions, Oppression in Donbass, Social and Political Position*. [online]. Available at: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81&lang=ua [in Ukr.]

15. KOZLOVSKYI, I. *Conditions and Tendencies of Development of Religious Situation, State and Church Relations in Donetsk Region: The Year of 2005*. [online]. Available at: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=1256 [in Ukr.]

16. *When God Becomes Weapon. Persecution after Religious Convictions in the Course of the Military Conflict in Eastern Ukraine: The Report of the Centre of Civil Liberties and International Partnership for Human Rights in Terms of "Civil Solidarity" Platform*. [online]. Available at: http://www.irs.in.ua/files/publications/2015.04_Report_Religious_persecution_in_occupied_Donbas_ukr.pdf [in Ukr.]

17. *Constitution of DPR*. [online]. Available at: <http://dnr-online.ru/konstituciya-dnr/> [in Rus.]

18. Luhansk Eparchy of Ukrainian Orthodox Church. *Official Website*. [online]. Available at: <http://www.eparhia.lg.ua/sajty-eparkhii.html> [in Ukr.]

19. LUKOVENKO, I. (2010). Religion in Donetsk Region: History and Modernity. *Relihiina Panorama*, 12 (122), pp. 67–75. [in Ukr.]

20. MESHAKOVA, V. (2007). *Confessional and Social Aspects of Development of Orthodox Church in Ukraine of 1875–1900*. Donetsk: Nord-Pres, 354 p. [in Ukr.]

21. *A New Campaign against Ukrainian Greek Catholic Church – Yatsiv*. [online]. Available at: <http://www.radiosvoboda.org/a/27519685.html> [in Ukr.]

22. *There Was a Temple on the Hill and a Sniper Shooting at the Column from It*. [online].

Available at: <http://gazeta.dt.ua/personalities/na-pagorbi-hram-stoyav-iz-cogo-hramu-pracyuvav-snayper-po-koloni-pro-budniotcy-dmitra-v-zoni-ato-.html> [in Ukr.]

23. *Father Sergey Fomin: All Churches in Donetsk Became Enemies*. [online]. Available at: <http://sockraina.com/intervyu/15847/> [in Rus.]

24. *Spiders in a Jar: It Became Known How Ukrainian Orthodox Church under Moscow Patriarchate Did Itself a Disservice by Conducting "The Sacred Procession"*. [online]. Available at: <http://obozrevatel.com/crime/38649-pauki-v-banke-stalo-izvestno-kak-upts-mp-podsunula-sebe-svinyu-provedeniem-krestnogo-hoda.htm> [in Rus.]

25. PASHYNA, N. (1997). Forming the Ethnical Structure of Donbass in the Context of Social and Economic Transformations in the Land of Post-Reform Period (1861–1900). [An abstract of the thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Kyiv, 24 p. [in Ukr.]

26. *Religiosity of Ukrainians: Its Level, Character, Attitude toward Separate Aspects of the Church-Religious Situation and State-Confessional Relations*. Razumkov Centre. (2013). *Natsionalna bezpeka i oborona*, (1), pp. 15–40. [in Ukr.]

27. *Religious Activists: The Persecution of Believers in Donbass Has Intensified*. [online]. Available at: <http://www.invictory.com/news/story-54269> [in Rus.]

28. *Roman Catholics in Occupied Donbass Closed Seven Churches*. [online]. Available at: http://galinfo.com.ua/news/rymokatolyky_v-okupovanomu_donbasi_zakryly_7_kosteliv_231356.html [in Ukr.]

29. Rovenky Eparchy of Ukrainian Orthodox Church. *Official Website*. [online]. Available at: <http://rovenky-ep.org.ua/> [in Ukr.]

30. SAMOILOV, A. *Papists Are Attacking Rus*. [online]. Available at: <http://rusprav.tv/papisty-lezut-na-rus-75486/> [in Rus.]

31. *Freedom of Religion and Civil Security: What is More Important?* [online]. Available at: <https://lnr.today/index.php/vzglyad/17689->

svoboda-veroispovedaniya-i-grazhdanskaya-bezopasnost-cto-vazhnee [in Rus.]

32. *His Holiness Patriarch Kirill Called the Leaders of Local Churches to Rear Their Voice in Defence of Orthodox Christians of Eastern Ukraine.* [online]. Available at: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/> [in Rus.]

33. Severodonetsk Eparchy of Ukrainian Orthodox Church. *Official Website.* [online]. Available at: <http://sed-eparhia.com/> [in Ukr.]

34. *Tikhonov Viktor Nikolaevich.* [online]. Available at: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/49.html> [in Rus.]

35. *Ukrainian Greek Catholic Church Has Experienced Persecution in the Occupied Territory of Donbass.* [online]. Available at: <http://catholicnews.org.ua/ukrayinska-greko-katolicka-cerkva-zaznala-gonin-na-okupovaniy-chastini-donbasu> [in Ukr.]

36. *Ukrainian Language in Donetsk Region: Current State and Future Prospects.* In: *Ukrainska mova na Donechchyni: suchasnyi stan i perspektyvy. Materialy Kruhloho Stolu, 27 chervnia 2012 r.* (Ukrainian Language in Donetsk Region: Current State and Future Prospects. Materials of the Round Table Discussion. June 27, 2012) Donetsk. [online]. Available at: <http://www.kontrast.org.ua/print/1568.html> [in Ukr.]

37. Ukrainian Orthodox Church. *Official Website.* [online]. Available at: <http://orthodox.org.ua/> [in Ukr.]

38. *Filaret: "If You Don't Want to Defend Your Homeland, You are Sinning."* [online]. Available at: http://vgolos.com.ua/articles/filaret_yakshcho_ne_hochesh_zahyshchaty_svoyu_batkiivshchynu_ty_grishysh_171103.html [in Ukr.]

H. Nadтока, I. Horpynchenko

Modern Confessional Processes in Donbass: Preconditions, Essence, Tendencies of Development **Abstract**

The article is devoted to the modern condition and social role of Christian churches of Donbass under the conditions of Russian aggression. Referring to new and contemporary history, the authors determine key preconditions of the modern social crisis phenomena and church transformations. The substantiation for the following conclusion is provided: due to the nationally destructive policy of the local regional elite enforced after the restoration of Ukrainian statehood, the practice of Russification (Russian culture and language support) remained ongoing. Despite the increase of the part of Ukrainian population (up to 57 %) and the decrease of the proportion of Russian ethnos, the process of marginalization of Ukrainian cultural and religious traditions didn't cease. Soviet-Russian identity, spread among the population of Donbass, nurtured the positions of the most well-established in the region Ukrainian Orthodox Church under the Moscow Patriarchate (UOC MP), which in 1991–2016 augmented the number of its parishes in Donbass eightfold (up to 1177) and after Russian occupation was proclaimed the official church of pseudorepublics "DPR" and "LPR". As a result of the long-term pressure from the separatists' side, patriotically-oriented churches were totally extruded from the confessional field of Donbass. Protestant communities, whose network shortened almost twofold, were forced to limit their social service exclusively to charity. Finally, Roman Catholic Church completely wound down its activity. Nevertheless, even under such conditions Ukrainian Orthodox Church under the Moscow Patriarchate encompassed only about a quarter of population of the region (more than one third of Donbass population did not relate themselves to any confession). Thus, the social basis for the ideology of "Russian World" as in its secular so in its religious components turned out to be insufficient for the all-round expansion. Its farfetched establishment became possible only as a result of the Russian military expansion. However, the direct consequence of the splitting policy of UOC MP, based on the ideology and practice of pacification in terms of retaining Russian occupation on Ukrainian lands, showed itself in the initial but noticeable signs of the schism within the high-priest hierarchy, among clergy, believers.

УДК 94 (477) «17-20»

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014–2016 РР.

Леонід ЗАЛІЗНЯК

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті робиться спроба з'ясувати історичні витoki та цивілізаційну суть російсько-української війни 2014–2016 рр. шляхом аналізу історії Східної Європи з позиції цивілізаційного підходу, заснованого О. Шпенглером та А. Тойнбі.

Ключові слова: європейська та євразійська цивілізації, азійська деспотія, російсько-українська війна 2014–2016 рр.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОКИ И ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ 2014–2016 ГГ.

Леонид ЗАЛИЗНЯК

доктор исторических наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела исторических исследований НИИУ

Аннотация. В статье делается попытка выяснить исторические истоки и цивилизационную сущность российско-украинской войны 2014–2016 гг. путем анализа истории Восточной Европы с позиций цивилизационного подхода О. Шпенглера и А. Тойнби.

Ключевые слова: европейская и евразийская цивилизации, азиатская деспотия, российско-украинская война 2014–2016 гг.

HISTORICAL ORIGINS AND CIVILIZATIONAL PRECONDITIONS OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014–2016

Leonid ZALIZNIAK

Doctor of Historical Sciences, professor,
senior research fellow of the Department of Historical Studies of RIUS

Annotation. The article provides an attempt of identifying the historical origins and civilization preconditions of Russian-Ukrainian war of 2014–2016 by analyzing the history of Eastern Europe from the point of civilization approach established by O. Spengler and A. Toynbee.

Key words: European and Eurasian civilizations, Asian despotism, Russian-Ukrainian war of 2014–2016.

© Залізник Л.

Характерною рисою українських реалій доби незалежності є невизначеність пріоритетів геополітичної орієнтації країни. Ось уже чверть сторіччя Україна сахається між Заходом і Сходом, між Європою та Росією, що є прямим наслідком невизначеності нашої політичної еліти. Відомий історик сучасності Семюель Хантингтон писав: «Лише розуміючи реальний світ державні політики можуть конструктивно змінити його» [17]. А чи всі наші керманічі розуміють складний сучасний світ, якщо згадати красномовні слова колишнього президента незалежної України Леоніда Кучми: «Скажіть, що будувати, і я вам все побудую».

Складається враження, що значна частина українського суспільства, зокрема і деякі наші керманічі, не зовсім розуміють справжніх причин російсько-української війни 2014–2016 рр., зводячи їх до патологічної агресивності В. Путіна чи злочинних маніпуляцій громадською думкою російських мас-медіа. На жаль, причини глибші, фундаментальніші, а значить, і небезпечніші за агресивного В. Путіна та його продажних журналістів. Передумови конфлікту закладалися в середньовіччі, в часи формування українського та російського народів, зокрема їхньої ментальності і світобачення.

Збройний конфлікт з російськими окупантами, що вже третій рік точиться на сході та півдні України, не є пересічним зіткненням сусідніх народів за володіння спірними територіями, яких так багато в історії людства. Для українців, що захищають від російської агресії свою батьківщину, – це вітчизняна війна, яка має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Під останньою мається на увазі військовий конфлікт вищого

порядку, своєрідна «війна світів», жорстке зіткнення між суспільствами принципово різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції.

Про глибоке культурно-історичне коріння українсько-російського ментального розколу багато писали не тільки українські, але й російські філософи, письменники, історики. Особливо різко наголошував на принциповій різниці між Руссю Київською та Московською знаний російський письменник Олексій Толстой: «Є дві Русі. Перша – Київська – має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Несприйняття європейських цінностей Росією пояснюється формуванням Московського царства в лоні імперії Чингізидів як улусу Золотої Орди, що була азійською деспотією з відповідною тоталітарною ментальністю. К. Маркс у роботі «Таємна дипломатична історія XVIII століття» писав: «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму» [19]. Фундатор такого популярного серед сучасної кремлівської еліти євразійства, білоемігрант князь Микола Трубецькой, 1921 р. писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скиннення

татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служивих людей московського царя складали представники татарської знаті» [16, с. 49].

На відміну від Росії Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації, про що писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяка-Рудницького та Р. Шпорлюка. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», – писав у 1883 р. М. Драгоманов.

М. Грушевський також дійшов висновку про потужні впливи азійського деспотизму на традиційну культуру та ментальність російського народу на відміну від українського: «Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом всім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури» [2, с. 9].

Азійська ментальність росіянина не сприймає європейських цінностей і вороже ставиться до її носіїв, зокрема українців, які неодноразово демонстрували свої європоцентричні пріоритети на майданах 2004 та 2014 років.

Спробуємо зрозуміти глибинне підґрунтя цивілізаційного конфлікту між Європою та Євразією на землях України у 2014–2016 рр., проаналізувавши

історію Східної Європи з позицій популярного нині цивілізаційного підходу.

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф72/65-2016 «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років».

Азійський та європейський способи виробництва

Протягом буремного ХХ ст. людство принципово змінило свої погляди на власну історію. На зміну анахронічній історіософії послідовних історичних формацій (первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм) прийшло розуміння багатоваріантності шляхів розвитку людства. Слідом за О. Шпенглером та А. Тойнбі сучасні історики та політики розглядають всесвітню історію як боротьбу кількох світових цивілізацій між собою за місце під сонцем [18, 15]. Цивілізаційний підхід до історії людства – один із новітніх фундаментальних принципів сучасної геополітики, без врахування якого неможливе адекватне розуміння сьогодення.

З позицій цього підходу на Європейському континенті конкурують між собою дві цивілізації – власне європейська та євразійська, донедавна представлена Російською імперією на радянському етапі розвитку (СРСР). Розпад Радянського Союзу, по суті, є крахом євразійської цивілізації, що не витримала конкуренції з боку більш ефективної європейської соціально-економічної моделі [5, с. 193–210; 12, с. 467–522]. Згадані цивілізації базуються на різних способах виробництва – європейському

ринковому та азійському, що не визнає ринку та приватної власності.

Поняття *азійського способу виробництва* першим увів К. Маркс в середині XIX ст. [10, с. 174–267]. Мається на увазі деспотичний, надцентралізований соціальний устрій, що базується на тотальній узурпації власності, влади та надексплуатації громадян. Його основою є відсутність приватної власності на землю, жорстка експлуатація виробників державою, бюрократичний, надцентралізований державний устрій імперського типу. Азійський спосіб виробництва зародився на Стародавньому Сході (Шумер, Єгипет, Китай, Персія) і яскраво проявився у формі деспотичних комуністичних режимів XX ст. (СРСР, маоїстський Китай, Північна Корея), де відомий також під назвою тоталітарної командно-адміністративної системи [1, 12].

З виникненням найдавніших держав почали розвиватися дві форми землеволодіння: державна та приватна. Державна лягла в основу азійського способу виробництва, а приватна – європейського, який К. Маркс називав «античним». В основі всіх явищ на Сході «лежить відсутність приватної власності на землю... Вся земля – власність держави», – писав слідом за К. Марксом В. Ленін [9, с. 160], характеризуючи азійський спосіб виробництва.

Оскільки власність на землю – основа всіх форм власності, то при належності землі державі відбувається одержавлення всіх елементів суспільства, у тому числі виробника. Уособленням держави є деспот, що монополізує державну власність та основу усіх багатств – землю. Виникає держава, що називається деспотією східного типу або азійською деспотією.

Деспот, маючи землю, володіє всім, що є на ній. Тому всі його підлеглі, від вельможі до останнього раба, – холопи самодержця. Селянин чи ремісник не має ні землі, ні знарядь, ні майна і повністю залежить від володаря. Економічна залежність породжує рабство в різних формах. За класичним визначенням, раб – це людина без майна. Азійська деспотія не допускає приватної власності, бо економічна незалежність породжує особисту свободу і тим самим підриває основу азійської держави – неподільну владу фараона, царя, імператора чи генерального секретаря на все, що є на її території.

Оскільки ініціатива знизу придушена, влада бере на себе організаційні функції. Для збирання податків, передачі волі володаря до всіх підлеглих та контролю за їх виконанням створюється потужний чиновницько-бюрократичний апарат. Військовою силою деспотії є служивий стан. Замість платні йому видають землю з прикріпленими до неї землеробами, але не у приватне володіння, а на час служби. Цивільне та військове чиновництво – найбільш привілейований стан класу деспотії, без якого вона не може існувати. Адже бюрократія – це привідні паски будь-якої централізованої держави, що з'єднують верховну владу з народом. Однак численна бюрократія робить управління деспотією недосконалим.

Суттєвою властивістю східного способу виробництва є неефективна економіка. Підневільна рабська праця не була продуктивною. Зате військовий потенціал деспотій, як правило, високий через значний рівень експлуатації населення та всевладність самодержця. Тому держави деспотичного типу мілітаризовані,

агресивні, проводять загарбницьку політику щодо сусідів. Унаслідок експансіонізму виникають політичні державні утворення імперського типу з деспотичною формою правління.

Надцентралізація влади зумовлює одержавлення не лише економіки, а й духовного життя. Церква перетворюється на державну структуру, освячуючи деспотію та самодержця. Держава стає найвищою цінністю суспільства, людина ж – цеглинкою, «людським матеріалом», з якого вона будується. Все це призводить до пауперизації населення – матеріального та духовного зубожіння людей, інтереси яких звужуються до задоволення елементарних потреб. Так, інтереси плебсу Римської імперії не йшли далі вимог «хліба та видовищ». Отже, властива громадянам СРСР «ковбасна» філософія не є специфічно радянським явищем. Вона характерна для громадян усіх деспотичних держав.

Такий тип державності отримав назву східнодеспотичного, бо виник на Стародавньому Сході (Месопотамія, Єгипет, Китай) 5 тис. років тому. В умовах колективного зрощувального землеробства найдавніші східні деспотії постали на ґрунті об'єктивної необхідності централізованого будівництва складних іригаційних споруд. Як наслідок – держава в особі деспота концентрує у своїх руках всю владу і продукт колективної праці, монополює розподіляючи матеріальні блага і безконтрольно експлуатує підданих.

Так, у Стародавньому Єгипті держава в особі фараона монополює володіла всією землею і всім, що є на ній. Економіка базувалася на засадах державного кріпацтва. Землеробські общини вирощували врожай на землі держави, яка

повністю відбирала його для перерозподілу між підлеглими. Обов'язковим елементом цієї системи є невеличка присадибна ділянка, яка забезпечувала землероба прожитковим мінімумом в умовах надексплуатації деспотичною державою, таким чином підстраховуючи і стабілізуючи неефективну економічну систему.

Як і землероби, ремісники державних майстерень одержували за працю натуральну платню продуктами, одягом тощо. Численній бюрократії на час служби надавалися державні наділи з прикріпленими до них землеробами. Повна економічна залежність робила всіх підданих – від останнього раба до першого вельможі – холопами божественного уособлення держави – фараона, прахом під його ногами. Надлишки привласненого деспотією суспільного продукту матеріалізувалися в гігантських, економічно безглузких пірамідах.

Усе це разюче нагадує наше недавнє радянське минуле. Отже, радянська державно-колгоспна система – це не вінець розвитку економічної думки людства, а історично збанкрутілий, архаїчний азійський спосіб виробництва часів єгипетських фараонів.

Європейський спосіб є повним антиподом азійського. В Європі виробництво базується на економічній незалежності виробника, в основі якої лежить власність на землю, засоби та продукти виробництва. Регулятором економічних відносин між вільними виробниками та споживачами є вільний ринок. Ефективне ринкове господарство робить виробника-власника багатим. А багатство, економічна незалежність породжує політичну та духовну свободу людини, заважає верхівці узурпувати владу. Якщо

для азійських деспотій характерна монополізація, одержавлення всіх сфер життя і концентрація усієї влади в одних руках, то в країнах європейського шляху розвитку, як правило, мав місце розподіл влади. Адміністративна та військова влада належала державі в особі короля чи президента, економічна – безпосередньо виробникові, судова – незалежному суду, духовна – папі римському.

Європейський спосіб виробництва, на відміну від азійського, завдяки незалежності й конкуруванню виробників характеризується ефективною, динамічною економікою. Відносно низький рівень експлуатації виробника державою, відсутність тоталітарної влади зумовлюють меншу мілітаризацію європейських суспільств порівняно з деспотіями азійського типу. Останні, незважаючи на застійну й непродуктивну економіку, були здатні зібрати численнішу армію, ніж країни Європи.

Якщо у східних деспотіях права особистості, як правило, приносять у жертву державним інтересам, то суттєвою рисою європейської цивілізації є традиційно високий статус прав людини. Економічна незалежність, що базується на приватній власності, підтримує особисту свободу і пріоритет прав особи перед правом держави.

Зауважимо, що терміни «європейський» та «азійський спосіб виробництва» умовні. Наприклад, у Японії, розташованій на Далекому Сході, панує європейський спосіб виробництва, заснований на приватній власності. А європейська країна Албанія, де всі засоби виробництва ще недавно належали державі, була типовим зразком азійської економіки. Крім того, за незначним винятком, історія не знає країн, де була б

лише державна або лише приватна власність на землю та інші засоби виробництва. Тобто зазначені способи виробництва не існують у чистому вигляді. Залежно від панівного типу власності, внутрішнього устрою, економіки, політики, ідеології країни розвивалися явища, що зближували її або з азійськими деспотіями, або з європейськими державами.

Отже, в Європі протягом останніх сторіч конкурують між собою дві цивілізації – європейська та євразійська, що базуються на різних способах виробництва – європейському ринковому та азійському.

Російська Федерація, що є реліктом євразійської цивілізації, намагається втримати в своїй орбіті колишніх своїх сателітів, землі яких були загарбані в процесі імперської експансії останніх століть. Інструментом утримання у сфері свого впливу є міф про одвічну належність України до євразійського цивілізаційного простору.

Україна і Європа

Твердження про споконвічне євразійство українців не таке однозначне, як запевняють російські геополітики, бо суперечить численним історичним фактам. Їх неупереджений аналіз свідчить про дуже давні органічні зв'язки України з Європою. Їх підґрунтя заклали греко-римські впливи на територію України, початок яких сягає доби грецької колонізації Північного Надчорномор'я, яка почалася у VII ст. до н.е. Як відомо, середньовічна Європа, що успадкувала римську культуру, право, латину, державну релігію християнство, постала на римському фундаменті в межах поширення його культурно-історичних

впливів. Останні у Східній Європі територіально охоплювали Україну, куди ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в Київській Русі одночасно з постанням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава Русь за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже, органічною частиною молодій європейській цивілізації [5].

Київська Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що являв собою східну частину загальноєвропейської торговельної мережі. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» звали Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи.

Прийняття загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту. Наголос євразійців на споконвічній з часів Святого Володимира Київського принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу є явним перебільшенням. Як зазначалося, Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні слова.

Засади принципи азійського способу виробництва та деспотичного державного устрою принесли на Русь з Китаю монголи в XIII ст. Закоріненню золотоординського варіанту східної деспотії на Русі всіляко сприяв легендарний герой російської історії Олександр

Невський. З приходом татар Русь стала ареною битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то Лівонський орден у Балтії – Європу. О. Невський робить вибір на користь Азії. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, що розгромили Київську державу, в тому числі його рідну Володимиро-Суздальську землю, а проти експансії Європи на руські землі. Фактично своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240 та 1242 років він захистив право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку [8, с. 28–30].

Започаткувавши 300-річне татарське рабство у Північно-Східній Русі, «...О. Невський зробив доленосний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу» [14, с. 30].

Новий етап закорінення азійського деспотизму пов'язаний з ім'ям *Івана Калити* (1325–1340 рр.), який на чолі 50-тисячного татарського війська вставився кривавими погромами повсталих проти татар Твері, Торжка, Кашина, за що став головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (придушення антитатарських повстань, збір податків) Калита отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так, за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких ставленики Орди – московські князі – ревно насаджували золотоординський варіант деспотії східного типу [13, с. 116–119].

Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. В ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, що осідали в столиці та інших містах держави. Татарські батири

стали провідним елементом московського війська. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових азійських структур. Наприклад, опричнина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV з татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди подає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода»: «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не прихвами владарів, а новим національним завданням: створення імперії на злидненому економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква.

Загальновідому віротерпимість Орди російський історик М. Покровський пояснював активним колабораціонізмом московської церкви з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молитася за хана» [13, с. 162–171].

Татаро-монгольське нашествя 1237–1242 рр. перервало зв'язок з Європою північно-східної Володимиро-Суздальської Русі. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток в лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало вдвічі менше, ніж на Верхній Волзі, а саме 126 років, до поразки татар на Синіх Водах 1362 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебрало Галицько-Волинське князівство, яке було прямим нащадком та спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький встановив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з папою римським, представник якого коронує князя як європейського короля. В державі поширилася латина, якою написані останні грамоти галицьких князів. Галицько-Волинське князівство економічно, політично та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко звалося в європейських хроніках королівством.

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепи включно. Це переконливо свідчить про західні зв'язки української економіки протягом середньовіччя та початку нового часу.

У козацькі часи зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися. Сама

аграрна колонізація українських степів XVI–XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула збройної форми. Тобто сам феномен українського козацтва пов'язаний з глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків та Гданськ. А чумакування – це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі.

Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI–XVII ст., сягнула й України. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси в Хмельниччині. Показово, що лідер Англійської буржуазної революції О. Кромвель привітав Б. Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що, по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується рушійна сила європейської цивілізації – ринкова економіка. На зміну феодальним помістям з кріпаками прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Проголошення козацько-гетьманської держави знаменувало початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало не властиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Обраний гетьман, полковник, сотник чи

війт уособлювали владу на певній території лише до наступних виборів. Міста користувалися демократичним європейським магдебурзьким правом, яке передбачало виборність війта (мера) міста. Судову владу здійснювали незалежні від державної адміністрації суди на засадах Литовського Статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі.

У козацькі часи Україна була країною європейської освіти та культури. Письменними були навіть селяни. Згадайте свідчення іноземця Павла Алепського: «Мало не всі українці і більша частина їх жінок вміють читати». Особливо вражали іноземців багатоголосний партесний спів та знання українцями нотної грамоти. За зразками європейських університетів у Києві постав перший вищий навчальний заклад Східної Європи – Києво-Могилянська академія, яку закінчила більшість українських гетьманів та старшини. Чимало було випускників західних університетів. Серед освічених людей України поширилася латина – мова науки та міжнародного спілкування Західної Європи [11]. Нагадаємо, що на той час значна частина оточення Петра I була взагалі неписьменною (наприклад, О. Меншиков).

Мистецтво розвивалося під потужним впливом європейського стилю бароко, що в Україні набув своєрідних форм, які отримали назву козацького бароко. До речі, ізольована від Європи Росія так і не створила власного стилю бароко і отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо з Європи у XVIII ст.

Насильницький відрив України від Європи розпочав Петро I своєю агресивною політикою державного меркантилізму. Він розорив українське купецтво,

наказавши вивозити збіжжя з України на Захід лише через Ригу, Петербург і Архангельськ. Українські купці обклалися непосильним митом, тоді як їхні російські колеги, що згоджувалися перейти до Малоросії, отримали право на безмитну торгівлю. Щоб якось вижити, українське купецтво намагалося прийняти у компаньйони росіянина. Наймали візниками росіян, бо з них на кордоні не брали мита. Паралельно була проведена жорстка грошова реформа, яка остаточно вирвала Східну Україну зі сфери обігу європейської монети та європейського ринку [3, с. 397–403].

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування козацької України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинення України деспотичною євразійською імперією було скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко.

Проте Західна Україна, і перш за все Галичина та Волинь, входила до складу європейських держав аж до середини XX ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період – Польща. Незважаючи на відсутність державного

суверенітету, національний гніт, Галичина та Волинь зберегли тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод у Галичині, порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Західної України, які півсторіччя проводила Москва після її загарбання 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім каталізатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинена євразійською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямий спадкоємець – СРСР, лише в середині XX ст. з приєднанням Західної України до СРСР. Неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну як споконвічну частину євразійської цивілізації, серцем якої є Москва. Навпаки, історичні факти переконливо свідчать, що опинилися ми в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно, не з власної волі, а внаслідок імперської експансії зі сходу. Східна Україна була остаточно втягнута в деспотичну Російську імперію близько 200 років тому, а Західна – лише після кривавих репресій проти прибічників ОУН–УПА після Другої світової війни [4, 5, 6, 7].

У наш час у зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед Україною стоїть проблема повернення в Європу. Визначальна роль у трансформації колишніх колоній Москви у цивілізовані європейські країни належить державній еліті.

На думку того ж С. Хантингтона, враховуючи переконливі переваги європейських цінностей, найраціональнішим кроком з боку політичних еліт країн пострадянського простору була б спроба «скочити на підніжку потягу переможної Європи», як це зробили Чехія, Угорщина, Польща, Литва, Естонія. Іншим шляхом безнадійного протистояння Заходу пішов президент Білорусі О. Лукашенко. Цей ризикований вибір вимагає від правлячої еліти країни протиставити Заходу ефективну альтернативу. Однак поки що людство не знає реальних альтернатив ефективній ринковій економіці європейського типу, що ґрунтується на приватній власності та демократичному парламентаризмі з розподілом влади. «Ті країни, які не хочуть, чи не можуть, приєднатися до Заходу, мають конкурувати з ним, нарощуючи власну економічну, військову та політичну потугу», – писав С. Хантінгтон. Однак у зазначених сферах ні Білорусь, ні навіть Росія нічого не можуть протиставити західноєвропейському світу. Адже крах СРСР, як відомо, стався саме внаслідок повної поразки в змаганнях із Заходом в царинах економіки, озброєння, політики та ідеології. Архаїчний азійський спосіб виробництва програв конкуренцію динамічній ринковій економіці Європи.

Росія народилася як улус Золотої Орди в часи Олександра Невського та Івана Калити. «Криваве болото монгольського рабства було колискою Московії, а сучасна Росія є нічим іншим, як трансформацією останньої», – писав К. Маркс [19]. Тому протягом усієї своєї історії вона була типовою азійською деспотією з неринковою економікою та імперським державним устроєм.

А імперія – це мілітаризована і надцентралізована держава, що існує за рахунок завоювання і зиску підкорених провінцій. Тому військова агресія – визначальна ознака усіх відомих імперій, в тому числі сучасної РФ. Небезпека збройної агресії на землі сусідів з боку Росії буде зберігатися доки Росія лишатиметься надцентралізованою імперією. Однак час імперій, влаштованих на засадах азійського способу виробництва, минув. Перехід на рейки ринкової економіки неминучий. А саме вона зруйнувала імперії в XIX–XX ст. Тобто остаточний розпад Російської імперії на національні державні утворення є питанням часу, і, схоже, не надто тривалого.

Для України немає реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка. Адже сучасній Європі властивий саме національний принцип державотворення, що повинна збагнути державна еліта нових пострадянських країн.

Чергове єднання з імперською Московією небезпечно з трьох причин. По-перше, розпад Російської імперії не завершився, оскільки Російська Федерація утримує в єдиній централізованій державі багато різних народів, тобто фактично має імперський устрій. Лев Гумільов передрікав, що під час її розпаду від Москви відійдуть не тільки національні республіки, а можуть утворитися кілька нових російськомовних етносів: далекосхідний, західносибірський, козацький Передкавказзя. А подальший розпад залишків Російської імперії загрожує дестабілізацією суспільства і новими збройними конфліктами між колишнім Центром та народами, що борються за незалежність. Отже, союз із Росією загрожує Україні

втягненням у збройні конфлікти на пострадянському просторі.

По-друге, «особливий шлях Росії», за який тримається «русский мир», – це безперспективний азійський спосіб виробництва, що не може протистояти ринковому європейському і прирікає населення на злидні та безправ'я в азійській деспотії.

Фантазії на євразійську тему з орієнтацією на Китай, Японію, Південну Корею абсурдні. Адже східне економічне диво – це прямий результат закорінення західного капіталістичного виробництва на азійському ґрунті. Тому для пострадянських країн немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, що базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом національних держав.

По-третє, цивілізаційна орієнтація українства на Захід – це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Без перебільшення можна сказати, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить, що політика етноциду була засадничим принципом існування Російської імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «мирним» Чечні. Якщо на найвищому державному рівні у Кремлі всерйоз обговорювалася перспектива переселення українців до Сибіру для стримування «китайської загрози», то можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці як етнос не переживуть.

Натомість етноцид не властивий сучасній Європі, бо вона існує у формі національних держав, а не уніфікованих

централізованих імперій. Отже, європейський вибір – єдина реальна перспектива існування української нації у ХХІ ст.

Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу – це шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, які базуються на ринковій економіці і національному принципі державного устрою. У цьому запорука незалежності України і виживання української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики). – М.: Логос, 2000.
2. Грушевський М. С. На порозі нової України. – К., 1918.
3. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів: Світ, 1991. – 574 с.
4. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
5. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.
6. Залізник Л. Л. Цивілізаційний вибір України очима С. Хантингтона та українців // Україна в пошуках себе. – Київ: Видав. Дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – С. 47–74.
7. Залізник Л. Л. Стародавня історія України. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.
8. Криворотов В. И. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание – Сила. – 1990. – № 8, 9.
9. Ленин В. И. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса, 1844–1863 гг.». – М., 1958.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – 1962. – Т. 28. – С. 174–267.
11. Огієнко І. Українська культура. – К.: Довіра, 1992. – 140 с.

12. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). – К.: Наукова думка, 1989.

13. Покровский М. Н. Русская история. – М., 1926. – Т.1.

14. Родина. – М., 1993. – № 11.

15. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. – Т. 1, 2. – К.: Основи, 1995.

16. Трубецкой Н. С. К проблеме русского самопознания. – Берлин, 1926.

17. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 606 с.

18. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.

19. Marx Karl. Secret diplomatic history of eighteenth century. – London, 1899.

REFERENCES

1. VASIL'EV, L. (2000). *East and West in History (Basic Parameters of the Problematics)*. Moscow: Logos. [in Rus.]

2. HRUSHEVSKY, M. (1918). *On the Threshold of the New Ukraine*. Kyiv [in Ukr.]

3. DOROSHENKO, D. (1991). *Essays on the History of Ukraine*. Lviv: Svit, 574 p. [in Ukr.]

4. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on the Ancient History of Ukraine*. Kyiv. [in Ukr.]

5. ZALIZNIAK, L. (2004). *From Slaveni to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 256 p. [in Ukr.]

6. ZALIZNIAK, L. (2007). Civilizational Choice of Ukraine as Viewed by S. Huntington and Ukrainians. In: *Ukraine in the Search*

of Itself. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", pp. 47–74. [in Ukr.]

7. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Tempora, 542 p. [in Ukr.]

8. KRIVOROTOV, V. (1990). Landmarks. Crests and Troughs of the Privileged Way of Russia. *Znaniye – Sila*, (8, 9). [in Rus.]

9. LENIN, V. (1958). *Compendium of "Correspondence of K. Marx and F. Engels, 1844–1863"*. Moscow. [in Rus.]

10. MARKS, K., ENGELS, F., (1962). *Works*. 2 ed., Vol. 28, pp. 174–267. [in Rus.]

11. OHIENKO, I. (1992). *Ukrainian Culture*. Kyiv, 140 p. [in Ukr.]

12. PAVLENKO, Yu. (1989). *Early-Class Societies (Genesis and Ways of Development)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Rus.]

13. POKROVSKIY, M. (1926). *Russian History*. Vol. 1. Moscow. [in Rus.]

14. *Rodina*. (1993). (11). Moscow. [in Rus.]

15. TOINBI, A. (1995). *Research of History*. Vol.1, 2. Kyiv: Osnovy. [in Ukr.]

16. TRUBETSKOY, N. (1926). *To the Problem of Russian Self-Actualization*. Berlin. [in Rus.]

17. HANTINGTON, S. (2003). *The Clash of Civilizations*. Moscow: Izdatelstvo AST, 606 p. [in Rus.]

18. SHPENGLER, O. (1993). *Sunset of Europe. Essays on Morphology of the World History*. Moscow: Mysl, 663 p. [in Rus.]

19. MARX, K. (1899). *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*. London. [in Eng.]

L. Zalizniak

Historical Origins and Civilizational Preconditions of Russian-Ukrainian War of 2014–2016

Abstract

The article provides an attempt of identifying the historical origins and civilization preconditions of Russian-Ukrainian war of 2014–2016 by analyzing the history of Eastern Europe from the point of civilization approach established by O. Spengler and A. Toynbee.

Russian-Ukrainian war of 2014–2016 is not an ordinary collision of bordering nations for possessing disputed territories, which are so numerous in the history of mankind. For Ukrainians, who protect their motherland from Russian aggression, it is a patriotic war with expressive signs of the armed collision of the highest order called the war of civilizations. The latter means a military conflict

of the highest order, a sort of “the war of the worlds”, a tough clash of societies with radically different mentalities, cultural foci, historical memory, traditions.

Belonging of Ukraine and Russia to different civilizations (European and Eurasian) is the main reason for aggressive policy of Russia toward its western neighbours, in particular Ukraine. “Priveleged Way of Russia”, which the “Russian World” holds on to, is a prospectless Asiatic method of production which can not counter European market economy and dooms the population to poverty and lawlessness in Asiatic despotism.

Imperception of European values by Russia can be explained by the establishment of the Moscow reign in the empire of Genghisids as an ulus of the Golden Horde, which was an Asiatic despotism with the respective totalitarian mentality. Therefore, during all its history, Russia was a despotic state with non-market economy and imperial political system, and any empire is a militarized and supercentralized state which subsists on conquering provinces and benefiting from them. Thus, military aggression is a determining feature of all known empires, including modern Russian Federation. The danger of the armed aggression on the land of Russia’s neighbours will persist until Russia remains a supercentralized empire.

For Ukraine there is no real alternative to the incorporation in the European family of peoples and transformation into a nation state of the European standard.

Європейський вибір – єдина реальна перспектива існування української нації у XXI ст.

Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу – це шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, які базуються на ринковій економіці і національному принципі державного устрою. У цьому запорака незалежності України і живання української нації.

УДК 94 (477) «19/20»

«РУССКИЙ МИР» – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ СУПРОТИ УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦІВ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано передісторію та технологію розвитку й поширення псевдоідеї «русский мир». Автор вважає, що т. зв. «русский мир» – не звичайний культурницький проект, а неоімперська геополітична ідеологічна доктрина, яка має на меті обґрунтувати і реінкарнувати Росію як наддержаву у кордонах 1914 р.

Ключові слова: Україна, українці, «русский мир», Російська Федерація, російсько-українська гібридна війна.

«РУССКИЙ МИР» – ВАЖНЫЙ ФАКТОР АГРЕССИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ И УКРАИНЦЕВ

Юрий ФИГУРНЫЙ

кандидат исторических наук,
заведующий отделом украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье проанализированы предыстория и технология развития и распространения псевдоидеи «русский мир». Автор считает, что так называемый «русский мир» – не обычный культурный проект, а неоимперская геополитическая идеологическая доктрина, которая имеет целью обосновать и реинкарнировать Россию как сверхдержаву в границах 1914 г.

Ключевые слова: Украина, украинцы, «русский мир», Российская Федерация, российско-украинская гибридная война.

“RUSSIAN WORLD” AS AN IMPORTANT FACTOR OF AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE AND UKRAINIANS

Yurii FIGHURNYI

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyzes the prehistory and technology of development and dissemination of the pseudoidea of the “Russian World”. The author believes that the “Russian World” is not an ordinary cultural project. It is an ideological neoimperial geopolitical doctrine that seeks to justify and reincarnate Russia as a superpower in the borders of 1914.

Key words: Ukraine, Ukrainians, “Russian World”, Russian Federation, Russian-Ukrainian hybrid warfare.

© Фігурний Ю.

У 2014 р. Україна й українці стали об'єктом агресії з боку Російської Федерації (далі – РФ). Протягом першого півріччя неоголошеної війни Українська держава втратила Кримський півострів і значні території Донецької та Луганської областей. Лише ціною надзусиль і великих втрат Збройних сил, Національної гвардії, добровольців і волонтерів у липні–серпні 2014 р. Україні вдалося спочатку зупинити поширення зони російської окупації та колаборантсько-терористичної загрози на Сході України, а згодом і перейти у наступ та відвоювати частину втрачених територій. Тільки неоголошене більш потужне та агресивне втручання регулярних Збройних сил РФ (далі – ЗС РФ) та їх неприховане вторгнення до України порятували місцевих колаборантів та проросійських терористів від остаточного знищення. Внаслідок т.зв. «Мінських домовленостей» на Східному фронті активність бойових дій дещо знизилася, але не припинилася остаточно. Україна та українці вже третій рік поспіль (2014–2016) живуть в умовах т.зв. «гібридної війни». Її суть полягає у використанні агресором (РФ) і його наймитами (місцевими колаборантами, проросійськими терористами і зарубіжними найманцями) не лише зброї, а й геополітичних, політичних, дипломатичних, економічних та ідеологічних важелів впливу на Україну.

Одним із цих надважливих елементів гібридної війни і є т.зв. «русский мир» (далі – «РМ»). «РМ» за своєю сутністю є не звичайний культурницький проект, а неоімперська геополітична ідеологічна доктрина, яка має на меті обґрунтувати теоретично та допомогти практично реінкарнувати Росію як наддержаву у кордонах 1914 р.

Актуальність дослідження заявленої теми полягає у тому, що, проаналізувавши процес вигадання, становлення, розвитку і сучасного стану т.зв. «РМ», ми маємо можливість зрозуміти злочинну сутність цього антиукраїнського концепту і запропонувати концепцію його подолання та дезінтеграції в Україні. Наукова новизна дослідження полягає у спробі аналітичного опрацювання проблематики та комплексного осмислення деструктивної ролі «РМ» у підготовці, розв'язанні і веденні російсько-української війни РФ супроти України.

Метою дослідження є аналіз сутності ідеологічного конструкту «РМ» як важливого елементу у гібридній війні РФ з Українською державою й українською нацією. Для досягнення поставленої мети доцільним є вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати рівень наукової розробки теми; проаналізувати імперську сутність путінської РФ як спадкоємниці Російської і Радянської імперій; з'ясувати головні етапи зародження, становлення і розвитку «РМ»; охарактеризувати базові елементи «РМ»; окреслити роль «РМ» у перебігу російсько-українського протистояння і запропонувати концепцію боротьби та ліквідації на теренах України ідеологічних засад, дієвих елементів та адептів «РМ».

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф72/65-2016 «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2015 років».

Проблему ідеологічних засад, формування і розвитку «РМ» та його злочинної

ролі у гібридній російсько-українській війні досить фахово розглядають такі науковці та аналітики, як: Л. Залізняк, Я. Потапенко, В. Горбулін, Л. Филипович, С. Здіорук, О. Саган, П. Павленко, М. Пірен, І. Сидор, О. Єремеев, М. Слабошпицький, В. Токмак, А. Астаф'єв, О. Валевський, С. Зубченко, А. Іщенко, О. Литвиненко, Р. Вульпіус, Є. Магда, М. Гергелюк, Б. Соколов та інші. Окремих її аспектів торкалися у своїх виступах й інтерв'ю представники духовенства: Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, архієпископ УПЦ КП митрополит Євстратій (Зоря).

Джерельною базою дослідження слугують праці і публічні виступи апологетів (теоретиків і прибічників) «РМ»: В. Путіна, О. Дугіна, В. Суркова, Патріарха РПЦ Кирила, В. Тішкова, Д. Табачника та ін.

Тож що являє собою так званий «русский мир»? Українська Вікіпедія, наприклад, так пояснює значення цього терміна: «Російський світ» (рос. русский мир) – російська неоімперська геополітична доктрина епохи панування путінізму. Слугує ідейним підґрунтям для історичного реваншу – воєнної агресії з ціллю реставрації Росії у кордонах СРСР до 1991 року та повернення її «зони впливу» (країн-колоній та сателітів у Європі, Закавказзі та Середній Азії) до 1917 року (до поразки Росії в Першій світовій війні). Деякі оглядачі вважають проект «російського світу» повним аналогом, рімейком або компіляцією нацистського «Третього Рейху». «Р. світ» є також одною зі спроб створення утопічного російськоцентричного східнослов'янського... альтернативного Європі цивілізаційного «полюса». На більш ранніх стадіях «Р. св.» – це

неоколоніальний шовіністичний проєкт або концепція, що визначається як спільний «цивілізаційний простір», зведений на трьох стовпах: православ'я, російська культура і особливо мова, погано закамфльоване самодержавство (диктатура), що подається як «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». На своєму початку «російський світ» був ідеологічним підґрунтям до геополітичного утворення «Євразійський Союз», тобто реставрації колишнього СРСР у нових умовах, найважливішою складовою якого мала бути лояльна проросійська Україна, та згодом перетворився у виправдання прямої військової агресії проти України «для захисту російського і російськомовного населення». На підтримку «соотечественників» та пропаганду шовіністичних, фашистських і україноненависницьких ідей «Р. св.» щорічно з бюджету РФ виділяються десятки мільйонів доларів США» [6].

Митрополит УПЦ КП Євстратій подає таку характеристику «РМ»: «Концепція «русского мира» є насправді осучасненим варіантом традиційної російської імперської ідеї. А ця ідея, в свою чергу, не може бути реалізована без України. Тому «русский мир» у будь-якому з його варіантів явно або приховано є ворожим до української національної ідеї, до української державності» [23].

Сучасна РФ, незважаючи на псевдodemократичний і псевдоліберальний формат, за своєю сутністю є неоімперським державним утворенням на чолі з авторитарним режимом, очолюваним В. Путіним. У кінці ХХ ст. за президентства Б. Єльцина РФ мала реальну можливість позбутися імперської спадщини і перетворитися на справжню, рівноправну і

демократичну федерацію (конфедерацію) численних етнічних спільнот та націй, які на добровільних засадах об'єдналися, а деякі найважливіші повноваження делегували центру. Ті етноси, які не захотіли об'єднуватися, мали б повне право вийти зі складу РФ й започаткувати власні національні держави.

Проте дві російсько-чеченські війни на зламі ХХ–ХХІ ст. остаточно поховали націю та демократизацію РФ й відновили її реваншистські настрої та намагання повернути собі статус наддержави. Особливо цей процес пришвидшився з відставкою Б. Єльцина й обранням 6 травня 2000 р. В. Путіна президентом РФ. Новообраний очільник спочатку збройно «умиротворив» Чечню та реформував федерацію на засадах значного посилення центральної влади і послаблення місцевої. Під час кардинальних змін у РФ було також проведено реформування ЗС РФ, що посилило їх військовий, організаційний, логістичний і стратегічний потенціал. Ці зміни посприяли перемозі РФ у серпневій війні з Грузією у 2008 р. та значній активізації Кремля як на пострадянському, так і на загальносвітовому рівнях.

Усі ці агресивні дії В. Путін проводив з однією метою – повернення РФ статусу світової наддержави, оскільки для нього особисто й для мільйонів пересічних росіян руйнація СРСР стала найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Проте президент-реваншист прагне не відновлення Радянської імперії, розуміючи її застарілість і догматичність, а створення нової Російської у кордонах 1914 р. (псевдodemократичної за формою і автократично-тоталітарної за змістом).

Формально путінська Росія є федерацією багатьох народів, до її складу

входять такі етноси та національності, як: росіяни, татари, башкири, калмики, буряти, чеченці, інгуші, чуваші, якути чукчі, адигейці, осетини, українці, євреї, удмурти, тувинці, хакаси, ненці, хантимансійці та інші спільноти, які «добровільно» об'єдналися для співжиття у РФ. Реально це держава імперського типу, що всіляко намагається не лише зберегти статус-кво після розвалу СРСР, знищуючи всі національно-визвольні рухи (дві російсько-чеченські війни – яскравий приклад цього псевдodemократизму), а й повернути свій вплив на весь колишній пострадянський простір (російсько-грузинська війна 2008 р., російсько-українська 2014–2016 рр. тощо). Саме тому не братерська співдружність націй і етносів є засадничим пріоритетом для внутрішньої й зовнішньої політики Кремля, а російський імперський реваншизм і шовінізм та росіяни («русские») є головним гегемоном і рушійною силою цього модерного проекту.

З цього приводу надамо слово одному з ідеологів неоімперіалізму та «РМ», помічнику президента РФ В. Суркову (тут і далі цитуємо всіх апологетів «РМ» українською в авторському перекладі): «Є і найромантичніша з важливих причин збереження національного суверенітету: росіяни, вже 500 років, з часу Івана III, є державотворчим народом. Ми – нація, яка звикла до державності. І на відміну від наших багатьох друзів по Радянському Союзу, і багатьох інших країн ми завжди були носіями національної ідеї. Ясно, що деякі країни, які оголошують своєю національною ідеєю вступ до Євросоюзу, дуже щасливі країни: їм багато думати не треба. У них все дуже просто. Москалі погані, вони в усьому винні, ми зараз побіжимо

в Брюссель, і там все буде добре. Треба пам'ятати, що всі ці нації жодного дня у своїй історії не були суверенними, вони не мають досвіду державного існування. Тому цілком зрозуміло, що, коли в Москві не склалося або склалося не так, як хотілося, вони відразу ж, не замислюючись, біжать до іншого хазяїна. Це нормально. Були провінцією однієї країни, стануть провінцією іншої» [18, с. 24].

Зрозуміло, що імперський ідеолог і практик має на увазі Україну, без якої цей російський амбітний проект ніколи не буде реалізований. Оскільки лише завдячуючи Гетьманщині, недовге Московське царство стало Російською імперією. Завдяки людському ресурсу й інтелектуальному потенціалу, у тому числі й УРСР, СРСР переміг у Другій світовій війні і згодом став наддержавою й суперником США. Без України РФ вже 25 років перебуває у статусі регіонального лідера і ніяк, попри всі «титанічні зусилля», не може вийти на інший рівень. Зрештою, це і стало однією з причин сучасної російсько-української війни, а саме: повернення Києва в геополітичну орбіту Москви, остаточне знищення української державності, цілковита асиміляція українців і поступове перетворення їх на пересічних росіян. А одним із дієвих елементів реалізації цього геополітичного задуму і мав стати «РМ».

Росія як своєрідне державне утворення у своєму багатовіковому розвитку мала і має чотири історичних типи державності: Московське царство (початково – князівство), Російська імперія, СРСР (з деякими особливостями і відмінностями) і, нарешті, РФ. Кожна з цих держав, окрім загальнодержавних інституцій, мала свої ідеології. Ідеологія є одним із важливих елементів

державотворення і націєтворення. Головним її завданням є теоретичне обґрунтування і практичне втілення тих засадничих ідей, які продукує і реалізує керівництво держави та її провідна еліта. Спочатку переважаючий вплив на формування ідеологічних доктрин мала релігія, згодом вона поступилася місцем секулярно-просвітницьким і науково-пропагандистським концепціям.

Якщо перші московські володарі послугоувалися дещо примітивною, але водночас практичною і дієвою ідеологією «собиранія русских земель», а саме завоюванням під свій скіпетр усїєї спадщини Київської Русі, то згодом вони взяли на озброєння більш «делікатну» й величну доктрину «Москва – Третій Рим».

Ідеолог євразійства О. Дугін відзначає, що саме в колі прибічників святого Геннадія Новгородського й преподобного Йосифа Волоцького стала зароджуватися ідея «боговибраності Русі», остаточно оформлена псковським монахом Філофеєм [10, с. 25–27].

У свою чергу вчені-аналітики Національного інституту стратегічних досліджень (далі – НІСД) наголошують: «Уявлення про особливу всесвітньо-історичну місію Російської держави та базована на них ідеологія своїми коренями сягають XV–XVI ст., коли їх актуальність визначалася гострою конкуренцією російського православ'я з католицизмом і процесом консолідації, а також експансії Великого князівства Московського (згодом Російського царства й Російської імперії). Російське православ'я та Російська держава як його хранитель були проголошені прямими наступниками Рима та Константинополя як центрів християнської віри й великих християнських держав

у концепції старця Філофея «Москва – Третій Рим», сформульованій у його посланнях 1523–1524 рр.» [21, с. 15].

На думку диякона УПЦ КП І. Сидора, поява та впровадження суспільно-політичної доктрини «Москва – Третій Рим» мали величезний вплив на становлення державності й влади в Московії, навіть у сучасній Росії ця ідеологема стала як ніколи популярною, оскільки ідеї старця Філофея через сучасних російських державних і церковних політиків впливають на суспільне, церковне і політичне життя РФ та її сусідів [17, с. 206].

Наступною великодержавною ідеологією стала монархічна концепція «Православие, самодержавие, народность», яку у 30-х роках XIX ст. сформулював і втілював у життя міністр народної освіти Росії граф С. Уваров. Цей ідеологічний концепт мав не лише посилити імператорську владу, але й об'єднати навколо метрополії близькі й далекі провінції та колонії. Науковці НІСД у зв'язку з цим зазначають: «З утвердженням Росії як імперії та однієї з найпотужніших держав Європи викристалізовується офіційна державна ідеологія, новим елементом якої стає привнесення, разом з духовно-релігійним і державницьким, національно-культурним складником. Ця державна ідеологія, що сформувалася протягом XVIII – початку XIX ст., є безпосередньою основою ідей РМ у їх сучасному офіційному варіанті» [21, с. 16].

З руйнацією на початку XX ст. Російської імперії та з утворенням у 1922 р. СРСР ідеологія марксизму-ленінізму-сталінізму стала панівною у всіх сферах державного і суспільного життя. Головне більшовицьке гасло «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» було кредо цієї

тоталітарної ідеології, а провідною метою – всесвітня пролетарська революція і створення всепланетарної, «земшарної», пролетарської комуні. Хоча російський контекст ставав у «світовому інтернаціоналі» друго-, третьорядним, але саме російська історія, мова, культура, освіта, наука тощо стали базовими для формування і розвитку цієї тоталітарної ідеології, у той час як інші ідентичності, у тому числі й українська (т. зв. «український буржуазний націоналізм»), зазнавали шаленої дискримінації, а їх провідні діячі ставали об'єктами переслідувань і репресій.

Ліквідація у кінці XX ст. СРСР надала реальну можливість колишнім радянським республікам позбутися тоталітарного спадку і стати на шлях демократичного розвитку. Спочатку керівництво РФ намагалось хоча би формально демократизувати країну, але з часом відмовилося від цих задумів і розпочало активно пропагувати й відновлювати неоімперський дискурс. Головним провайдером цих ідеологічних зрушень на початку XXI ст. став президент РФ В. Путін. Особливо цей процес пришвидшився у РФ після Помаранчевої революції 2004–2005 рр. Зрозумівши, що Україна може стати зразком і дороговказом як для Росії, так і для інших пострадянських республік на шляху демократизації, вестернізації й лібералізації, В. Путін ініціював процес розробки та формування нової ідеології, котра б допомогла відновити новітню модернізовану російську наддержаву. Зрештою, саме «РМ» мав стати такою ідеологічною доктриною чи її важливою складовою.

Майже весь 2006 р. у РФ відбувалася активна дискусія, присвячена проблемам її стратегічного розвитку. У ній

взяли участь багато політиків та експертів. Велику увагу до себе привернула полеміка між першим заступником голови уряду РФ Д. Медведевим і помічником президента РФ В. Сурковим. Останній з приводу базових ідеологічних засад модернізованої РФ зазначив: «Якщо в Росії не будуть створені свій дискурс, своя публічна філософія, своя прийнятна хоча б для більшості, а бажано для всіх наших громадян ідеологія (йдеться не про державну ідеологію, а про національну, хоча термін «національна ідея» якийсь затертий і девальвований), то з нами не будуть розмовляти ... Якщо ми не будемо говорити, з нами не будуть рахуватися» [18, с. 40].

Ось тому, наголошував В. Сурков, нагальним завданням нашої (тобто – російської) культури є створення власної системи образів і смислів, це дасть можливість нам підтримувати цілісність нації, оскільки вона лише адміністративними засобами не може триматися. Адже жити, органічно розвиватися може тільки той народ, який має цілісне уявлення про себе, свою сутність, хто він, куди йде, для чого і з якою метою [18, с. 40].

Ми погоджуємося з думкою, що до широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» ввів президент РФ В. Путін, який, зокрема, наприкінці 2006 – на початку 2007 рр. у своїх публічних виступах докладно звертався до питань, пов'язаних із співвітчизниками, які проживають за кордоном, в аспекті їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності [21, с. 12].

Так, 24 жовтня 2006 р. у своєму вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: «Цей день, безумовно, об'єднує не тільки багатонаціональний народ Росії,

а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий російський мір. Ми справді єдині, і жодні кордони та перепони не завадять цій єдності. У нас є тільки одна спільна мета – зробити цю єдність ще міцнішою» [7].

Згодом у червні 2007 р. згідно з указом В. Путіна був створений недержавний центр підтримки та популяризації російської мови та культури «Русский мир». Співзасновниками Фонду стали Міністерство закордонних справ і Міністерство освіти і науки РФ. Головні його завдання були написані чітко й амбіційно: «Русский мир – це не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах ближнього і далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їхні нащадки. Це ще й іноземні громадяни, які говорять російською мовою, які вивчають або викладають її, всі ті, хто щиро цікавиться Росією, кого хвилює її майбутнє. Всі пласти Російського світу – поліетнічного, багатоконфесійного, соціально й ідеологічно неоднорідного, мультикультурного, географічно сегментованого – об'єднуються через усвідомлення причетності до Росії. Формуючи «русский мир» як глобальний проект, Росія знаходить нову ідентичність, нові можливості ефективної співпраці з рештою світу і додаткові імпульси власного розвитку. Всі перераховані ознаки характерні як для росіян, що проживають в країні, так і для решти російського світу. Світ – це спільність. Як би не критикували терміни «общинності», «соборності», «колективізму», їхнє історичне побутування ґрунтувалося на певній соціальній практиці. Практика ж останніх десятиліть показує, що одна з проблем сьогоденної Росії – роз'єднаність суспільства, індивідуалізм, руйнування соціальних

зв'язків. Завдання побудови громадянського суспільства неможливе без їх відновлення, зміцнення, відтворення спільності, єднання в просторі й історії. Всі ці процеси і складають, по суті, поняття «Русский мир». Російський світ – це світ Росії. Покликання кожної людини – допомагати своїй батьківщині, дбати про ближнього. Дуже часто можна почути, що країна могла б зробити для людей. Але нітрохи не менш важливо, що кожен із нас може зробити для батьківщини. Від настроїв утриманства слід повертатися до ідеї служіння Росії. Світ – це відсутність ворожнечі. «Русский мир» – це ще й російське примирення, згода, російський лад, єдність, подолані розколи ХХ століття. Цілий ряд знакових подій уже формує цю ситуацію – об'єднання церков, перепоховання значущих фігур еміграції. «Русский мир» має бути не стільки спогадом про минуле, скільки діяльним, мобілізуючим початком побудови кращого майбутнього для великого народу, що живе в мирі з собою та рештою світу» [13].

Отже, сфери впливу «РМ» розповсюджуються не лише на РФ і пострадянський простір, а й на весь світ, де мешкають етнічні росіяни й т. зв. «російськомовні». Під прикриттям культурницького проекту РФ розпочала активне поширення свого геополітичного, політичного, економічного і культурного впливу. З обранням Патріархом Російської православної церкви (далі – РПЦ) Кирила (Гундяєва) ідеї «РМ» набули так званого «сакрального» звучання. Так, у програмному виступі очільника РПЦ на III Асамблеї «РМ» 3 листопада 2009 р., зокрема, було наголошено: «Ядром російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусія. І святий преподобний

Лаврентій Чернігівський висловив цю ідею відомою фразою: Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь. Саме це розуміння «Русского мира» закладено в сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається Російською не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Російська православна церква виконує пастирську місію серед народів, що приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину» [8].

Таким чином, Україну й українців поза їх бажанням було включено до ідеологічного концепту «РМ» з усіма непередбачуваними для них наслідками. А саме: початкова «братня» співпраця, поступове «м'яке» поглинання, розтягнена у часі цілковита асиміляція й остаточна ліквідація України й українців як суверенної держави і самобутньої нації.

Під час виступу 3 листопада 2009 р. Патріарх РПЦ окреслив не лише пріоритети «РМ», а і його базові елементи «опори» – православ'я, російська мова і культура та спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Зокрема, він наголосив: «Нарешті, третьою підставою «Русского мира» є спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. У результаті спільної творчості народів Русі і тих, хто складав з ними єдине ціле протягом століть, виник спосіб громадського проживання, який у всьому світі асоціюється з російською традицією. У наших народів присутня сильна свідомість безперервності і наступності російської державної та суспільної традиції, починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи нинішньою Росією, Україною, Білоруссю, Молдовою та іншими країнами історичного простору

Русі. Наші предки разом будували і розвивали Русь, обороняли її від іноземних загарбників. Так було упродовж існування нашої єдиної Вітчизни, незалежно від пануючої політичної системи» [8].

Саме ці головні напрями (православ'я, російська мова і культура та спільне історичне минуле) стали пріоритетними у повномасштабному наступі «РМ» на Україну й українство. Реалізація головних завдань «РМ» планувалася на близьку і далеку перспективу, оскільки В. Путін сподівався, що маріонеткове президентство В. Януковича – «это всерьёз и надолго». Проте Революція гідності перекреслила всі плани Кремля, тому В. Путін змушений був застосувати, окрім «м'якої сили» «РМ», ще й «жорстку силу» – захопивши Крим й розпаливши війну на Донбасі. Так, у лютому 2014 р. розпочалася неоголошена гібридна російсько-українська війна, що триває й досі. Незважаючи на переважання у цьому конфлікті військових, дипломатичних, геополітичних, економічних чинників, керівництво РФ продовжує активно використовувати «РМ», вважаючи, що лише комплексне застосування всіх засобів дасть можливість їм цілковито перемогти Україну й українців. Щоб зрозуміти всю небезпеку «РМ» для українськості, лаконічно охарактеризуємо його сучасні базові елементи.

По-перше, це РПЦ. Якщо Церква, наприклад, у найближчих наших сусідів – Польщі, Угорщині, Словаччині, Румунії, Молдові, Білорусії і Росії – є виразником і гарантом їх державності, суверенності, унітарності й ідентичності, то в Україні якраз все навпаки. Одна з провідних конфесій – Українська православна церква Московського Патріархату (УПЦ МП), попри свою удавану національну

незалежність, є структурною і підлеглою частиною (підрозділом) РПЦ. Нагадаємо, що саме ця консервативна пропутінська релігійна організація є одним із стовпів і духовною скрепою «Русского мира». Отже, де-юре українська, а де-факто проросійська УПЦ МП є, по суті, п'ятою колоною РФ й агентом впливу та промоутером агресивно-неоімперіалістичного «Русского мира» в Україні. Такий церковний плюралізм в умовах неоголошеної, але реальної російсько-української війни створює додаткові проблеми та роз'єднує Україну й українців замість того, щоб об'єднати і згуртувати всі патріотичні сили задля відновлення державної цілісності нашої Батьківщини та повернення миру, спокою, злагоди і порозуміння на український терен.

По-друге, це інформаційна безпека. Коли збройне протистояння між Москвою та Києвом скоротилося до мінімуму (обстріли і перестрілки на лінії зіткнення), головним полем битви виступає інформаційний простір. Саме засоби масової інформації (телебачення, Інтернет, газети, часописи, радіо тощо) стають реальною і дієвою зброєю у цій гібридній війні. Відновлення Російської неоконсервативної імперії, повернення майже всіх пострадянських республік в обійми Москви є нагальним завданням для Кремля. У той же час вирішення цих завдань робиться не традиційними засобами впливу (військом, дипломатією тощо), а з використанням новітніх інформаційних технологій, які звичайних, пересічних людей перетворюють на зомбованих істот, біороботів. Головним інструментом у цих загарбницьких планах мала стати і стала, зрештою, агресивна інформаційна пропаганда РФ. Значимо, що ця інформаційна агресія

здійснювалася на всій території України, але вона виявилася дієвою лише там, де найбільшого розповсюдження набув «РМ», а українська ідентичність (українськість) була найменш представлена – у Криму та на Сході України. Враховуючи, що наразі військовий чинник Україною в боротьбі з РФ використовується недостатньо (як і політичний, економічний, фінансовий тощо), на перший план виходить інформаційний. Інформаційна компонента має всі шанси стати головним чинником у протистоянні Києва і Москви, у тому числі й протидії агресивній експансії «РМ». Тому в гібридній війні інформаційна безпека виступає одним із пріоритетів у справі захисту державного суверенітету і незалежності України, національних інтересів, консолідації суспільства та відновлення територіальної цілісності нашої Батьківщини.

По-третє, це російська мова і культура. Цілком слушною є думка аналітиків НІСД, які справедливо зазначають: «Важливим складником діяльності влади РФ у межах реалізації концепції РМ є зміцнення позицій і розширення ареалу побутування російської мови. Особлива увага до питань функціонування російської мови зумовлена також тим, що остання є одним з наріжних каменів РМ, об'єднавчим чинником міжнародної спільноти громадян різних країн, пов'язаних із Росією» [21, с. 32].

Так, наприклад, на одній із зустрічей з представниками російської інтелігенції В. Путін, розповідаючи про проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: «Російський світ може і повинен об'єднати всіх, кому дороге російське слово і російська культура, де б вони не жили, в Росії або за її межами.

Частіше вживайте це словосполучення – «русский мир» [21, с. 12].

Патріарх Кирил також відзначив архіважливість російської мови: «Важливим комунікаційним елементом «русского мира» є російська мова. Щоб зрозуміти роль російської мови, треба мати чітке уявлення про її генезис. Хотів би нагадати, що російська мова стала плодом спільних зусиль теж людей різних національностей. Він виник як засіб спілкування між різними народами. Тому необхідно докладати зусилля із збереження і поширення цього загального надбання. Перш за все важливо створювати умови для вивчення численними співвітчизниками, які проживають у далекому зарубіжжі, російської мови та їх знайомства з російською культурою. Церква, держава, громадські структури можуть спільно здійснювати комплектацію зарубіжних бібліотек, у тому числі на парафіях, створювати при них центри вивчення російської мови, організовувати заходи, спрямовані на збереження російських традицій. Слід допомагати випускати періодичні видання, створювати інтернет-сайти російською мовою, підтримувати діяльність наукових і освітніх центрів, сприяти надходженню молодих співвітчизників у церковні та світські навчальні заклади в Росії, Україні, Білорусії» [8].

Своєю чергою один з ідеологів «РМ», російський етнолог, історик, директор Інституту етнології і антропології РАН імені М. Миклухо-Маклая, академік РАН В. Тішков зазначає: «Саме російська мова та російськомовна чи радянська культура разом з історичною пам'яттю об'єднують і конструюють цей світ» [6].

У цьому контексті фахівці НІСД наголошують, «...що культурний складник

є не лише одним із найважливіших, а домінантним у концепції РМ. Культура та мова – це фактично єдине, що може об'єднати громадян Росії, російську діаспору, російськомовних (незалежно від національної належності) громадян інших держав і всіх інших, хто розглядається як потенціальний член цієї глобальної спільноти» [21, с. 47].

По-четверте, це російська освіта і наука. Одним із пріоритетних напрямків експансії «РМ» в Україні є потужна популяризація і зміцнення позицій російської освіти і науки та використання їх у неоімперському дискурсі. Зокрема, Д. Табачник, який у 2002–2005, 2006–2007 рр. займав посаду віце-прем'єр-міністра України, а в 2010–2014 рр. – міністра освіти і науки України, весь цей час активно впроваджував в Україні ідеологію і засадничі принципи «РМ». Зокрема, він зазначав: «...єдність слов'янського світу, збереження його самобутності, його успішної конкуренції зі світом німецьким безпосередньо залежить від сили і єдності російського світу – станового хребта слов'янства. При цьому, говорячи про російський світ, ми не повинні впадати в оману сучасної політології, яка намагається кожному штучному утворенню, що має офіційно визнані кордони, приписати наявність власної нації ... Насправді єдина велика російська нація, яка включає в себе великоросів, малоросів і білорусів, поки ще нікуди не зникла ... Не може бути сумніву в російськості сучасних українців. Сумніватися можна лише в російськості галичан, але в цьому плані можна сумніватися і в їх українськості ...» [19, с. 305–306].

Як зазначають вчені-аналітики НІСД, «особливе місце у зміцненні позицій російської мови та просуванні ідей

РМ в Україні належить экс-міністру освіти і науки України Д. Табачнику, який в одному з інтерв'ю російській радіостанції «Эхо Москвы», зокрема, розповідав про свою вирішальну роль у забезпеченні друкування шкільних підручників російською мовою за кошти з державного бюджету України, розширенні обсягів вивчення російської літератури в українських школах, поверненні до практики проведення всеукраїнських шкільних олімпіад з російської мови та літератури, а також про свою боротьбу з «опором націоналістів» у системі освіти» [21, с. 35].

Антиукраїнська діяльність Д. Табачника протягом цих років, зрештою, призвела до значного посилення позицій «РМ» в Україні. Так, на запит «Тижень. UA» Міністерство освіти і науки України відповіло, що із 19 тисяч 70 загальноосвітніх шкіл, що функціонують в Україні, викладання російською мовою здійснюється в 1 тисячі 256, зокрема, у 2012/2013 навчальному році із 225 тисяч 690 класів загальноосвітніх навчальних закладів українською мовою ведеться навчання в 191 тисячі 502 класах (84,9%), російською – у 31 тисячі 372 (13,9%). Найбільше шкіл із російською мовою навчання – в АР Крим (343), Донецькій (200) та Луганській (151) областях [20].

Отже, терени Криму та Донбасу, де «РМ» набув найбільшого розповсюдження, згодом стали ареною російсько-українського збройного протистояння. А в тих регіонах України, де «РМ» не мав панівних позицій в освіті, науці і культурі, було збережено українську державність.

Таким чином, весь цей час РФ активно впроваджувала в духовний, інформаційний, мовний, культурний, освітній та

науковий простір України ідеї та принципи «РМ», що, зрештою, призвело до ослаблення Української держави, української нації та української ідентичності.

Враховуючи названі чинники, ми хочемо окреслити злочинну роль «РМ» у перебігу російсько-українського конфлікту. З втечею В. Януковича до РФ і перемогою першого етапу Революції гідності В. Путін, зрозумівши, що Україна остаточно покидає сфери його впливу, розпочинає супроти неї неоголошену війну. Проте це не пересічний збройний конфлікт між сусідніми державами за володіння спірними територіями, якими було більшість війн в історії людства, за влучним висловом Л. Залізняка, це – цивілізаційна війна [12, с. 4].

У свою чергу М. Пірен наголошує: «Історичний досвід багатьох країн підтверджує незаперечний факт про те, що внутрішня руйнація держав завжди починається з деформації національної самосвідомості їх громадян, поширення індиферентності, байдужості як антиподи патріотизму, громадянськості її людей. Ці явища, на жаль, постійно декларувала Московська Церква в Україні, насаджуючи ідеї «руського міра», що й привело на даний час у Донецькому регіоні до появи «нових республік», сепаратизму, тероризму та страждань «простих смертних» громадян. Ідеї розбрату насаджувалися московськими засобами масової інформації як складові імперської ідеології «руського міра» [15, с. 177–178].

На думку П. Павленка, анексія Криму, утворення так званих «ДНР» і «ЛНР» є продуктами кремлівської пропаганди 2014 року. До їх реалізації Росія готувалася щонайменше 10 років і доволі ґрунтовно. Принаймні ще з 2004–2005 рр.

відстежується поживлена увага російських ЗМІ, періодичних видань РПЦ і УПЦ МП до України, зокрема, стають мусуватися думки про утворення якоїсь «Новоросії» і навіть «Донецької Народної Республіки», обговорюються теми, з одного боку, про можливу громадянську війну в Україні, а з іншого – про війну між Росією та Україною [14, с. 163].

Зрештою, ці імперські плани втілилися в життя у 2014–2016 рр. у часи російсько-української війни, зауважує О. Єремєєв, УПЦ МП як структура жодного разу не визнала російської агресії як збройний напад іноземної держави, непоодинокими є випадки визнання або підтримки окремими священнослужителями російської анексії Криму та агресії на Донбасі, як на окупованих територіях, так і на решті теренів України, її представники відмовилися вшанувати пам'ять про загиблих українських воїнів на Сході у Верховній Раді у травні 2015 р., а єпископ Банченський Лонгін (Жар), вікарій Чернівецької єпархії (до 2014 р. нею керував митрополит Онуфрій), відверто закликав вірних саботувати мобілізацію в умовах російської агресії, проголошуючи нинішнє керівництво України ворогами православ'я, та звинувачував західні країни у воєнних діях в Україні [11, с. 218–220].

Керує і координує всю цю антиукраїнську політику очільник УПЦ МП митрополит Онуфрій. Так, влітку 2015 р. в одному зі своїх інтерв'ю він наголошує, що вважає конфлікт на Донбасі «громадянською війною», події після Революції гідності нагадують йому громадянську війну, яка сталася після повалення монархії в Росії в 1917 р. Разом з тим очільник УПЦ МП жодного разу не згадує про російську агресію проти України,

окупацію військами РФ Криму та частини Донбасу як причину конфлікту. Як зазначає митрополит УПЦ КП Євстратій (Зоря), з інших його інтерв'ю та заяв відомо, що митрополит Онуфрій вважає, що українці та росіяни – «по суті, один народ», а Україна – частина «русского мира». З цієї тези логічно випливає його думка, що незалежна Україна є не державою українського народу, а плодом діяльності «сепаратистів», які відірвали від великоросійської цілісності «Юго-Западный край». Тому агресія Росії проти України, на думку очільника УПЦ МП, – не агресія, а «боротьба із сепаратистами». А якщо глянути глобальніше – то це взагалі захист «русского мира» від агресії Заходу (США та Європи). Тобто в тій світоглядній картині, яка, здається, є в думках митрополита Онуфрія, Україна як цілком незалежна держава є продукт «австрійського генштабу», «вашингтонського обкому» та «безбожного Заходу», створений для боротьби з «русским миром» і «поневолення Росії». А, відповідно, єдність з Росією – омріяний ідеал. Проаналізувавши ці вислови очільника УПЦ МП, митрополит Євстратій робить такі висновки: «... митрополит ще раз засвідчив правдивість сказаної патріархом Філаретом про нього рік тому характеристики: «Він – не патріот України». Нині можна ще додати: він – колаборант «русского мира» [4].

Очільники УПЦ МП фарисействують про власний патріотизм, боротьбу за мир в Україні, закликають до припинення війни, а насправді своїми реальними вчинками сприяють поразці і дезінтеграції Української держави.

Саме тому П. Павленко справедливо наголошує: «УПЦ МП в особі митрополита Онуфрія, за кремлівськими

зразками, по-перше, засуджує лише ту війну, яку веде Україна, боронячи свою територію від російської агресії, а по-друге, виступає за такий «мир», який би був вигідний саме путінській Росії. Інакше кажучи, для цієї Церкви «справедливою», «священною» війною є винятково та війна, яку розв'язав проти України Путін разом зі своїм ідейним поплічником Патріархом Кирилом. То ж про яку українськість УПЦ МП може йтися, коли остання у своїй сукупності власною позицією активно грала (і продовжує грати) на користь проросійським силам в Україні, допомагаючи в такий спосіб просувати і реалізовувати в Україні політичні інтереси Російської Федерації» [14, с. 171].

На противагу зрадницькій політиці вищого кліру УПЦ МП, керівництво УПЦ КП зразу ж зайняло виважену державницьку позицію і почало докладати усіх зусиль, щоби зупинити розповсюдження ракової пухлини тероризму.

30 вересня 2014 р. Патріарх Київський і всієї Руси-України підготував й оприлюднив три звернення-послання. У зверненні до глави Римсько-Католицької Церкви Папи Римського Франциска відзначалося: «Росія окупувала Крим, захопила контроль над частиною Донецької та Луганської областей, використовує на українській території свої війська та найманців, поширює через медіа та офіційних осіб відверту брехню про події в Україні. Все це несе загрозу не лише нашій державі, але миру в усьому світі. Бо якщо кремлівський агресор не буде зупинений зараз – наслідком буде III Світова війна, в якій може бути застосована і ядерна зброя» [1].

У зверненні до глав держав, парламентів та народів Європи наголошувалося:

«Історично Україна є невід’ємною частиною Європи, і за своє європейське майбутнє, за право бути європейцями український народ повстав проти тиранії восени минулого року. Події в Україні не є далекими, бо вони безпосередньо стосуються Європи і всього світу. Анексія Путіним Криму і спроби захопити Донбас є тим самим, що і аншлюс гітлерівським Рейхом Австрії, окупація Судетської області та знищення Чехословаччини – прелюдією до III Світової війни. Знаючи урок «мюнхенського умиротворення агресора», зараз демократичні країни та всі люди доброї волі ще мають можливість зупинити скочування світу в прірву катастрофи. Треба зупинити зло, доки не стало занадто пізно» [2].

У зверненні до Президента Сполучених Штатів Америки Барака Обами, Конгресу США та американського народу зазначалося: «Від імені мільйонів вірних Української Православної Церкви Київського Патріархату хочу висловити подяку за моральну, дипломатичну, фінансову та іншу підтримку, яку Сполучені Штати Америки надають Україні та українському народу, що бореться за свою свободу, незалежність, цілісність держави та демократичний лад. В час цинічної збройної агресії, яку розпочала і досі продовжує Росія проти України, американська підтримка для українського народу є надзвичайно важливою» [3].

Ці звернення-послання допомогли консолідувати проукраїнські сили в Європі та США у боротьбі зі збройною агресією РФ супроти України й українців у важкий перший рік протистояння.

Надзвичайно відомою як в Україні, так і в РФ стала промова Патріарха Філарета щодо війни на Сході. Зокрема, Його Святість заявив, що Україні треба

закрити кордон і ліквідувати всіх терористів, оскільки загарбник вдерся у наш дім і ми повинні його вигнати. Якщо серед мешканців Донбасу є ревні віруючі, наголосив Патріарх, вони не повинні вбивати співгромадян, ті ж, хто прийшов з-за кордону вбивати за гроші українців, мають бути ліквідовані.

Ця позиція державника і патріота обурила насамперед імперських шовіністів і місцевих колаборантів, хоча під цими словами може підписатися кожен свідомий громадянин Української держави.

Також ми хочемо зацітувати оцінку злочинної сутності «РМ» українськими науковцями. Я. Потапенко наголошує: «Саме просування й популяризація ідеологеми «русского міра» підготувало поживний ґрунт для Путінської ідеї «Новоросії», спроба реалізації якої вже коштувала народам України та Росії тисяч життів, скалічених доль, зруйнованих психік, призвела до розбурхування потоків ненависті з обох боків. Наслідки цієї ненависті ми, очевидно, відчуватимемо десятиліття, як і наші північні сусіди» [16, с. 300].

У свою чергу В. Горбулін зазначає: «Зокрема, концепцію «Русского мира», яка де-факто перетворилася на відверто нацистську й шовіністичну, слід заборонити на міжнародному рівні – так само, як свого часу заборонили нацистську. І для людей (або держав), котрі її просувають, мають бути такі самі правові наслідки, як і для послідовників нацистської ідеології. Адже насправді, говорячи про практичне вираження концепції «Русского мира», ми стикаємося зі справжнісіньким «православним ІДІЛом» – на Сході України діє (або діяли) відразу кілька різних «православних

армій», що творять такі безчинства, які навіть бойовикам ІДІЛу не спадали на думку» [9, с. 2].

Проаналізувавши агресивну сутність реваншистської політики РФ та злочинну роль «РМ», ми хочемо запропонувати власне бачення подолання засилля і наслідків експансії північно-східного сусіда. Яку ідеологію, який світогляд можуть протиставити «РМ» Україна, українці та світове українство? Інтернаціоналізм, комунізм, соціалізм, соціал-демократизм, солідаризм, консерватизм, лібералізм тощо? Зупинити нашість агресивно-неоімперіалістичного «РМ» спроможні лише два основних чинники – дієва і самодостатня ідеологія українського новітнього націоналізму та українознавство як навчальна гуманітарна дисципліна, інтегративна наука й патріотичний світогляд, що в змозі об'єднати навіть у сучасних військово-політичних і соціально-економічних умовах переважну більшість вітчизняного суспільства. Проте ми хочемо ще раз наголосити, що і націоналізм, і українознавство не поодинці, а лише об'єднавши свої можливості та потенціал, переможуть російську неоімперську геополітичну путінську доктрину.

Український націоналізм й українознавство мають спільні пріоритети, такі як плекання і розвиток рідної мови, літератури, духовної та матеріальної культури, освіти і науки, звичаїв і традицій, збереження та захист українських земель; творення політичної нації; відновлення і розбудова Української Самостійної Соборної Держави, котра, в свою чергу, мусить дбати про Україну, українців та світове українство [22, с. 185].

Попри фейкові референдуми й реальні російські збройні терористичні

угруповання, гібридна війна 2014–2016 рр. показала агресивну та неоімперіалістичну сутність «РМ», для якого долі мільйонів людей ніщо порівняно з відновленням новітньої Російської імперії на чолі з В. Путіним.

Незважаючи на цілу низку прикрих невдач, Україна тримає удар, а українці мобілізуються, згуртовуються й борються з Москвою та її помічниками-терористами. У цьому цивілізаційному збройному протистоянні, окрім військових, політичних, економічних і соціальних факторів, дедалі більшого значення набуває ідеологічно-світоглядний чинник, а серед багатьох його складових українознавча компонента є однією з провідних. Усвідомлюючи себе українцем, володіючи рідною мовою, розуміючи власні культурні здобутки, знаючи своє минуле і сьогодення, ми ніколи не станемо цеглинками «РМ». Навпаки, через українознавче пізнання та самопізнання український народ розбудовує Українську Самостійну Соборну Державу, творить політичну націю, що об'єднує не тільки етнічних українців, але й українських росіян, євреїв, поляків, угорців, румунів, білорусів, кримських татар та представників інших народів. Зрозуміло, допоки існує агресивна імперія РФ з її ідеологічно-догматичним «РМ», «питання Москви» завжди буде актуальним для України й українців. Московія-Росія повсякчас поважала силу. Проте сила не лише у потужній економіці, могутньому війську, величезних запасах енергоносіїв, слухняному населенні, а й у переконаннях, які треба нав'язати не тільки своїм громадянам, але й чужим, щоби зробити їх дуже швидко своїми, як у випадку із мешканцями Криму [22, с. 190–191].

Одне з головних завдань «РМ» – перетворити Україну на колонію, а її терени – на звичайні губернії РФ («Малороссию, Новороссию, Галицию» тощо), а українців – на «русских». На противагу цим неоімперським спробам, українознавство має сприяти трансформації кланово-олігархічної, люмпенізованої, зросійщено-совкової України в інноваційну, потужну, заможну, правову і демократичну Українську Самостійну Соборну Державу та допомогти українському народу стати свідомою, високоосвіченою, патріотичною, духовною, політичною нацією. Зрозуміло, цей шлях перетворень буде болісним, тернистим, важким і тривалим [22, с. 191].

Проте, як писав ще у липні 1948 р. С. Бандера: «Але не зіб'ється з дороги той, хто кожний свій крок орієнтує на головну мету – визволення України, хто в кожній справі, в усякій ситуації кермується однією міркою: що і на скільки корисне визвольній справі» [5, с. 69].

Таким чином, проаналізувавши засадничу сутність ідеологічного концепту «РМ» як важливого чинника агресії РФ супроти України й українців, ми прийшли до таких висновків. По-перше, виявлено імперську сутність путінської РФ як спадкоємниці Російської й Радянської імперій. Хоча формально Росія є федерацією багатьох народів, реально це держава імперського типу, яка не лише намагається зберегти статус-кво після руйнації СРСР (знищуючи національно-визвольні рухи, наприклад, чеченський), а й робить активні спроби повернути свій геополітичний вплив як на близьке, так і на далеке зарубіжжя. По-друге, з'ясовано головні етапи зародження, становлення і розвитку «РМ». Його попередниками були такі ідеології (ідеологічні

доктрини, концепти, конструкти тощо): «Москва – Третий Рим», «Самодержавие, православие, народность», «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». Зародження «РМ» відбувалося на зламі ХХ – ХХІ ст., становлення – у 2000-х роках, розвиток – з 2007 р. по сьогоднішня. По-третє, охарактеризовано базові елементи «РМ». Це передусім Російська православна церква, інформаційна складова, російська мова, культура, освіта, наука тощо. По-четверте, з'ясовано злочинну роль «РМ» у підготовці і перебігу російсько-української війни. Саме ті регіони України, де «РМ» набув найбільшого розповсюдження і популярності серед антиукраїнськи налаштованого місцевого населення, згодом стали чи легкою здобиччю агресора (як Крим), чи ареною кровопролитного протистояння (як Донецька і Луганська області). І навпаки, де проукраїнські сили перебували в більшості, вони змогли зупинити наступ «РМ» і т.зв. «Русской весны». По-п'яте, запропоновано шляхи подолання і остаточної ліквідації ідей, ідеологічних засад й ідеології та базових елементів «РМ» Українською державою. Насамперед це розбудова Української Самостійної Соборної Держави на україноцентричних засадах (поєднання і синергія українського сучасного оновленого націоналізму й українознавства як навчальної гуманітарної дисципліни, інтегративної науки й патріотичного світогляду).

ЛІТЕРАТУРА

1. «Зупиніть розпалення III Світової Війни!» Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до глави Римсько-Католицької Церкви Папи Римського Франциска // Українська Православна Церква Київський Патріархат: офіційний веб-сайт «Церква.info». – 30 вересня

2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5602-stop-wwiii.html>

2. «Зупиніть розпалення III Світової Війни!» Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до глав держав, парламентів та народів Європи // Українська Православна Церква Київський Патріархат: офіційний веб-сайт «Церква.info». – 30 вересня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5600-stop-wwiii.htm>

3. «Зупиніть розпалення III Світової Війни!» Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до Президента Сполучених Штатів Америки пана Барака Обами, Конгресу США та американського народу // Українська Православна Церква Київський Патріархат: офіційний веб-сайт «Церква.info». – 30 вересня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5601-stop-wwiii.html>

4. Архієпископ Євстратій (Зоря). Колаборант «русского мира» // Українська правда. – 17.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/yevstratij/55a8de30a8c6d>

5. Бандера С. А. Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном. – [На чужині], 1948. – 70 с.

6. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Російський_світ

7. Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово Президента России Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. Санкт-Петербург, 24 октября 2006 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vksrs.com/publications/vstupitelnoe-slovo-prezidenta-rossii-v-v/>

8. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – 2009. – 3 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

9. Горбулін В. «2017-й: далі буде...» Ціннісні ресурси війни і миру: український формат // Дзеркало тижня. Україна. – № 24 (270). – 2 – 8 липня 2016. – С. 2.

10. Дугин А. Г. Проект «Евразия». – М., 2004. – 512 с.

11. Єремєєв О. С. Проблеми та перспективи становлення Української Помісної Православної Церкви на сучасному етапі розвитку українського суспільства // Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / під. ред. митроп. Переяслава-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клосса. – К.: Київська православна богословська академія, 2015. – Ч. 1. – С. 215–225.

12. Залізняк Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. – К.: Шлях, 2014. – 168 с.

13. О Фонде. Цели и задачи. Идеология [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/fund/about>

14. Павленко П. Ю. Українська Православна Церква Московського Патріархату – епіцентр російського неоімперіалізму в Україні (погляд через призму війни на Донбасі) // Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / під. ред. митроп. Переяслава-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клосса. – К.: Київська православна богословська академія, 2015. – Ч. 1. – С. 162–171.

15. Пірен М. І. Роль духовних цінностей у формуванні громадянської позиції особистості в сучасному проблемному українському суспільстві // Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / під. ред. митроп. Переяслава-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клосса. – К.: Київська православна богословська академія, 2015. – Ч. 1. – С. 172–180.

16. Потапенко Я. П'ята російсько-українська війна: від майдану до східного фронту (підходи, оцінки,

інтерпретації). – Переяслав-Хмельницький: Видавництво КСВ, 2016. – 304 с.

17. Сидор І., диякон. Вплив теорії «Москва – Третій Рим» на політичне і церковне життя Росії в умовах російсько-українського конфлікту (2014–2015 рр.) // Православ'я в Україні: збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / під. ред. митроп. Переяслава-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клосса. – К.: Київська православна богословська академія, 2015. – Ч. 1. – С. 190–206.

18. Сурков В. Ю. Основные тенденции и перспективы развития современной России. – М.: Издательство СГУ, 2007. – 52 с.

19. Табачник Д. В. Oriental lux: Заметки по поводу славянского единства // Размышления. Публицистика 2006 – 2009 годов. – Харьков: Фолио, 2010. – С. 301–308.

20. У Табачника запевняють, що у Києві лише у семи школах навчають російською // Тиждень.UA. – 2013. – 5 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/76519>

21. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2014. – 80 с.

22. Фігурний Ю. Українознавство – дієвий чинник у боротьбі з агресивно-неоімперіалістичним «русским миром» РФ // Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань. – К. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 184–192.

23. Чим російська Церква в Україні відрізняється від української? // Українська Православна Церква Київського патріархату. Харківська Єпархія. – 25 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cerkva.kharkov.ua/novini/upcckp/862.html>

REFERENCES

1. “Stop Inciting World War III!”: Message of Patriarch of Kyiv and All Rus-Ukraine Filaret to the Head of the Roman Catholic Church Pope Francis (2014). *Ukrainian Orthodox Church*

under the Kyiv Patriarchate: Official Website “Церква.info”. [online]. Available at: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5602-stop-wwiii.html> [in Ukr.]

2. “Stop Inciting World War III!”: Message of Patriarch of Kyiv and All Rus-Ukraine Filaret to the Heads of the State, Parliaments, and Peoples of Europe (2014). *Ukrainian Orthodox Church under the Kyiv Patriarchate: Official Website “Церква.info”*. [online]. Available at: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5600-stop-wwiii.html> [in Ukr.]

3. “Stop Inciting World War III!”: Message of Patriarch of Kyiv and All Rus-Ukraine Filaret to the President of the United States Mr. Barack Obama, the US Congress, and the American People (2014). *Ukrainian Orthodox Church under the Kyiv Patriarchate: Official Website “Церква.info”*. [online]. Available at: <http://www.cerkva.info/uk/patrposlannia/5601-stop-wwiii.html> [in Ukr.]

4. Archbishop Eustratius (Zoria). A Collaborator of the “Russian World” (2015). *Ukrainska pravda*. [online]. Available at: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/yevstratij/55a8de30a8c6d> [in Ukr.]

5. BANDERA, S. (1948). *Word to Ukrainian Nationalist Revolutionists Abroad*, 70 p. [in Ukr.]

6. Russian World. *Wikipedia, the Free Encyclopedia*. [online]. Available at: http://uk.wikipedia.org/wiki/Російський_світ [in Ukr.]

7. *World Congress of Compatriots Living Abroad: Opening Remarks of the President of Russia Vladimir Putin at the World Congress of Compatriots Living Abroad* (2006). [online]. St. Petersburg. Available at: <http://vksrs.com/publications/vstupitelnoe-slovo-prezidenta-rossii-v-v/> [in Rus.]

8. *Speech by His Holiness Patriarch Kirill at the Opening of the 3rd Assembly of the Russian World* (2009). [online]. Available at: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> [in Rus.]

9. HORBULIN, V. (2016). “2017: To Be Continued...” Value Resources of War and Peace: Ukrainian Format. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*, 24 (270), p. 2. [in Ukr.]

10. DUGIN, A. (2004). "Eurasia" Project. Moscow, 512 p. [in Rus.]
11. YEREMIEIEV, O. (2015). Problems and Prospects of Ukrainian National Orthodox Church at the Present Stage of Development of Ukrainian Society. In: *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Ch. 1. [pid. red. mytrop. Pereiaslava-Khmelnyskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka) ta prot. Vitaliia Klossa]*. (Metropolitan of Pereiaslav-Khmelnyskyi EPIFANII (DUMENKO), archpriest V. KLOSS, eds., Orthodoxy in Ukraine: Collected Proceedings of the 5th International Conference, Vol. 1.) Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia, pp. 215–225. [in Ukr.]
12. ZALIZNIAK, L. (2014). *Ukraine between East and West. On the Origins and Nature of the Russian-Ukrainian War in 2014*. Kyiv: Shliakh, 168 p. [in Ukr.]
13. *About the Fund. Objectives and Tasks. Ideology*. [online]. Available at: <http://www.ruskiymir.ru/ruskiymir/ru/fund/about> [in Rus.]
14. PAVLENKO, P. (2015). Ukrainian Orthodox Church under the Moscow Patriarchate as the Epicentre of Russian Neo-Imperialism in Ukraine (A Look through the Prism of the War in Donbass). In: *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Ch. 1. [pid. red. mytrop. Pereiaslava-Khmelnyskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka) ta prot. Vitaliia Klossa]*. (Metropolitan of Pereiaslav-Khmelnyskyi EPIFANII (DUMENKO), archpriest V. KLOSS, eds., Orthodoxy in Ukraine: Collected Proceedings of the 5th International Conference, Vol. 1.) Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia, pp. 162–171. [in Ukr.]
15. PIREN, M. (2015). The Role of Religious Values in Shaping Civil Position in Today's Troubled Ukrainian Society. In: *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Ch. 1. [pid. red. mytrop. Pereiaslava-Khmelnyskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka) ta prot. Vitaliia Klossa]*. (Metropolitan of Pereiaslav-Khmelnyskyi EPIFANII (DUMENKO), archpriest V. KLOSS, eds., Orthodoxy in Ukraine: Collected Proceedings of the 5th International Conference, Vol. 1.) Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia, pp. 172–180. [in Ukr.]
16. POTAPENKO, Ya. (2016). *The Fifth Russian-Ukrainian War: From Maidan to the Eastern Front (Approaches, Evaluation, Interpretation)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi: "Vydavnytstvo K S V", 304 p. [in Ukr.]
17. SIDOR, I., deacon (2015). Influence of the Theory of "Moscow – the Third Rome" on Political and Church Life in Terms of the Russian-Ukrainian Conflict (2014–2015). In: *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Ch. 1. [pid. red. mytrop. Pereiaslava-Khmelnyskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka) ta prot. Vitaliia Klossa]*. (Metropolitan of Pereiaslav-Khmelnyskyi EPIFANII (DUMENKO), archpriest V. KLOSS, eds., Orthodoxy in Ukraine: Collected Proceedings of the 5th International Conference, Vol. 1.) Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia, pp. 190–206. [in Ukr.]
18. SURKOV, V. (2007). Main Tendencies and Prospects of Development of Modern Russia. Moscow: Izdatel'stvo SGU, 52 p. [in Rus.]
19. TABACHNIK, D. (2010). Oriental lux: Notes about Slavic Unity. In: *Reflections. Publicistic Writing of 2006–2009*. Kharkov: Folio, pp. 301–308. [in Rus.]
20. Tabachnyk Assured that Only Seven Kyiv Schools Teach in Russian. (2013). *Tyzhden. UA*, April 5. [online]. Available at: <http://tyzhden.ua/News/76519> [in Ukr.]
21. ZDIORUK, S., YABLONSKYI, V., eds., TOKMAN, V., et al (2014). *Ukraine and the Project "Russian World": Analytical Report*. Kyiv: NISD, 80 p. [in Ukr.]
22. FIHURNYI, Yu. (2015). Ukrainian Studies as an Effective Factor in the Fight against the "Russian world" – the Neoimperialistic Aggressor of the Russian Federation. In: *Bandera Readings. Materials of the First and Second Bandera Readings*. Kyiv – Ivano-Frankivsk: Misto NV, pp. 184–192. [in Ukr.]

23. What is the Difference of the Russian Church in Ukraine from the Ukrainian One? (2013). *Ukrainian Orthodox Church under the Kyiv Patriarchate. Kharkiv Eparchy*. [online]. Available at: <http://cerkva.kharkov.ua/novini/upckp/862.html> [in Ukr.]

Yu. Fihurnyi

“Russian World” as an Important Factor of Aggression of the Russian Federation against Ukraine and Ukrainians

Abstract

The article analyzes the prehistory and technology of development and dissemination of the pseudoidea of the “Russian World” (hereinafter – “RW”). The author believes that “RW” is not an ordinary cultural project. It is an ideological neoimperial geopolitical doctrine that seeks to justify and reincarnate Russia as a superpower in the borders of 1914. In particular, the article detects the imperial essence of Putin’s Russia as the successor of the Russian and Soviet empires. Although formally Russia is a federation of many nationalities, it is actually a state of an imperial type which is not only trying to preserve the status quo after the collapse of the Soviet Union but is also making an active effort to recover its geopolitical influence on the near and far abroad countries. The main stages of the origin, formation, and development of “RW” are shown. This phenomenon was preceded by such ideologies: “Moscow is the Third Rome”, “Autocracy, Orthodoxy, Nationality”, “Proletarians of all Countries, Unite”. The origin of “RW” occurred at the turn of the 20th–21st centuries; its formation – in the 2000s, while its development fell within the period from 2007 until now. Also, basic elements of “RW” are characterized, which include, in particular, the Russian Orthodox Church, information component, Russian language, culture, education, science, etc. The criminal role of “RW” in the preparation and course of the Russian-Ukrainian war is determined. It is those regions of Ukraine where “RW” had gained the largest distribution and popularity among anti-Ukrainian-minded local people that later became either easy prey for the aggressor (as the Crimea) or the scene of a bloody confrontation (as Donetsk and Luhansk regions). Conversely, the prevailing pro-Ukrainian forces were able to stop the advance of “RW” and the so-called “Russian Spring”. Ways for overcoming and final disposition of ideas, ideologies, ideological principles, and basic elements of “RW” by the Ukrainian state are offered. First of all, this is building of the Ukrainian Independent State on the basis of the Ukrainian-centred principles.

**КИЄВОРУСЬКЕ КОРИННЯ
АВТОХТОННОГО НАСЕЛЕННЯ ОВРУЧЧИНИ
(За результатами роботи Овруцької експедиції 2016 р.)**

Леонід ЗАЛІЗНЯК

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті досліджується питання безперервності етнокультурного розвитку корінного населення Овруччини з X–XIII ст. Генетичний зв'язок автохтонів Овруцького кряжу з руським населенням регіону княжих часів є переконливим аргументом на користь ранньосередньовічної версії походження українського народу.

Ключові слова: етнологія, археологія, Овруцький кряж, Київська Русь, походження українського народу, тяглість етнокультурного розвитку.

**КИЄВОРУССКИЕ КОРНИ
АВТОХТОННОГО НАСЕЛЕНИЯ ОВРУЧЧИНЫ
(По результатам работы Овручской экспедиции 2016 г.)**

Леонид ЗАЛИЗНЯК

доктор исторических наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела исторических исследований НИИУ

Аннотация. В статье исследуется вопрос непрерывности этнокультурного развития коренного населения Овруччины с X–XIII ст. Генетическая связь автохтонов Овручского кряжа с русским населением региона княжеских времен является убедительным аргументом в пользу раннесредневековой версии происхождения украинского народа.

Ключевые слова: этнология, археология, Овручский кряж, Киевская Русь, происхождение украинского народа, непрерывность этнокультурного развития.

**KIEVAN RUS' ROOTS OF AUTOCHTONOUS POPULATION
OF OVRUCH REGION
(AS A RESULT OF WORK OF OVRUCH EXPEDITION IN 2016)**

Leonid ZALIZNIAK

Doctor of Historical Sciences, professor,
senior research fellow of the Department of Historical Studies of RIUS

Annotation. The article investigates the question of continuity of ethnocultural development of native population of Ovruch region since the 10th–13th centuries. Genetic connection of autochtons of the Ovruch ridge with the Rus population of the region of princely times is a convincing argument in favour of the early medieval version of origin of Ukrainians.

Key words: ethnology, archaeology, Ovruch ridge, Kievan Rus, genesis of Ukrainians, continuity of ethnocultural development.

Головним результатом Овруцької етнологічно-археологічної експедиції Інституту українознавства МОН та Інституту археології НАНУ 2016 р. стали переконливі свідчення на користь неперервного етногенетичного розвитку місцевого населення Овруцького князю протягом останнього тисячоліття.

Це дослідження реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в НДІУ відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Овруцький князю являє собою плато площею 60х20 км, що піднімається над низинами та болотами Житомирського Полісся на 120–150 м. Своєрідну природу, мальовничі ландшафти, унікальну геологію князю описав на початку XIX ст. відомий український геолог П. Тутковський [15, 16], який порівнював князю із «Загубленим світом» Конана Дойля. Регіон має багату історію, свідками якої є не лише писемні джерела (люстрації XIV–XVIII ст.), але й численні археологічні пам'ятки середньовічного часу – городища, селища, майстерні, курганні могильники.

Від давнього адміністративного центру князю м. Овруч на схід до західної «столиці» регіону селища Словечно ведуть дві дороги: північна – уздовж північного краю князю і південна – уздовж річки Норинь, що обмежує князю з півдня. На цих дорогах розташовано більшість сіл регіону, що, судячи з археології, виникли ще у другій половині X–XI ст. і фактично безперервно розвивалися до нашого часу. Назви багатьох із них не мінялися принаймні з XV ст.,

судячи з писемних джерел – люстрацій XV–XVIII ст.

Києворуський Вручій.

Історична довідка

Історичним та адміністративним центром регіону з другої половини X ст. до сьогодні є м. Овруч – Вручій киеворуських літописів. До нього перейшли функції головного центру Древланської землі у другій половині X ст., після спалення княгинею Ольгою Іскоростеня у 945 р. і підкорення Києву племені древлан. Овруцька волость стала осередком підвладного князю Києву служилого люду, функцією якого був військовий контроль над підкореними древланцями.

Уперше Вручій згадується в літописі під 977 р. у зв'язку з битвою між синами Святослава Олегом, що на той час сидів у Вручю, та його братом Ярополком. Радзивіловський літопис сповіщає, що, потерпівши поразку від Ярополка, «...Олег же зі своїми воїнами побіг у місто, зване Вручій, а через річку до міських воріт був перекинутий міст, і люди, тіснившись на ньому, зіштовхували один одного вниз. І зіштовхнули Олега з мосту у річку. Багато людей падали туди, при чому коні давили людей. Ярополк, увійшовши до міста Олегова, захопив владу і послав шукати свого брата, і шукали його та не знайшли. І сказав один древланин: «Бачив я, як учора зіштовхнули його з мосту». І послав Ярополк знайти брата, і витягували трупи з рову з ранку і до півдня, і знайшли Олега під трупами; винесли його і поклали на килим. І прийшов Ярополк, плакав... І поховали Олега у полі біля міста Овруча, і є могила його у Овруча до цього часу», – писав Нестор Літописець.

Головною святинєю киеворуського Вруччя є кам'яний храм Святого Василя, збудований у 1168 р. Рюриком Ростиславичем (християнське ім'я Василій). А у 1170 р. була заснована Овруцька волость. З XII по XVIII ст. Овруцькому замку була підпорядкована велика округа поза межами князю з містами Олевськ, Лугини, Коростень, Народичі, Малин. У другій половині XIX ст. стіни храму Святого Василя зруйнувалися, але у 1907–1911 рр. храм був поновлений під керівництвом відомого архітектора О. Щусева.

Стіни головної християнської святині Овруцької волості – храму Святого Василя – виведені в характерній для киеворуського зодчества техніці змішаної кладки. Ряди плінфи (киеворуської цегли) перемежуються блоками необтесаних валунів. Ця архітектурна традиція зародилася ще в Стародавньому Римі, а на Русь принесена візантійськими майстрами.

Існує місцева легенда, що камені в стінах Святого Василя – це наслідок нападу на храм язичників. Нібито, коли щойно збудували християнську святиню, з поліських хащів вийшли язичники і почали жбурляти каміння в храм. Бог не дав впасти стінам святині, однак кинуте нападниками каміння з того часу стирчить серед плінфи (Рис. 1).

В XI–XIII ст. на Овруччині налагодили масове виробництво прясел з пірофіліту – цінного мінералу рожевого кольору (Рис. 2). Пірофілітові прясла були надзвичайно популярні у Східній та Центральній Європі. З Овруча вони поширювалися на північ до Скандинавії, на схід до Уралу, на південь до Криму та Болгарії, на захід в басейни Вісли та Одери. Існує гіпотеза, що овруцькі

Рис. 1. Стіни храму Святого Василя XII ст. в м. Овруч

пірофілітові прясла виконували на Русі роль розмінної монети. Лише руйнація торговельної мережі монголами в середині XIII ст. поклала край грандіозному пірофілітовому промислу мешканців Овруччини часів Київської Русі.

Овруцька околична шляхта

У 1838 р. Російська імперія відкрила для себе існування на Овруччині незвичайної верстви населення, яка не вписувалася в жорсткі рамки структури імперської держави. Очільник Волинської губернії О. Маслов після інспекційної поїздки по ввірених територіях у рапорті до царя Миколи I доповідав про бідну, але надзвичайно численну шляхту Східної Волині, яка живе цілими селами, що зветься околицями, і попри бідність вважає себе дворянством. «Сумно дивитися на цих людей, які не

Рис. 2. Рештки виробництва пірофілітових пряслиць з селища-майстерні XI–XIII ст. поблизу с. Нагоряни

відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями», – писав губернатор. Ці люди говорять по-малоросійськи, однак вони, не зважаючи на бідність, живуть гідно і чисто. В одному з сіл нарахували понад тисячу душ з однаковим прізвиськом, і всі вони вважають себе дворянами. На рапорт губернатора Микола I наклав резолюцію – «Строго изучить!» [3, с. 171, 172].

Вивчення околичної шляхти Східної Волині розпочав під час українського відродження в другій половині XIX ст. В. Антонович [1], який започаткував історіографічну традицію вбачати в околичній шляхті нащадків боярсько-дружинної верстви Київської Русі, своєрідного українського аналога західноєвропейського лицарства. Пізніше до проблематики овруцької шляхти зверталися інші дослідники [3, 4, 11, 13, 14, 17, 19].

Осередком овруцької околичної шляхти була Зауська волость, адміністративним центром якої, починаючи з 1170 р. до XIX ст., як зазначалося, – Овруцький замок. Заушшя – землі, що за р. Уша (сучасна р. Уж), звідки друга назва зазначеної соціальної верстви – зауська шляхта. Овруцькому замку в межах Зауської волості були підпорядковані середньовічні центри Житомирщини: Іскоростень, Олевськ, Лугини, Малин, Народичі.

Археологічні джерела свідчать, що зафіксовані люстраціями XV–XVII ст. шляхетські села виникли ще у киеворуський час у X–XIII ст. – Мелені, Білка, Дідковичі, Недашки, Сингаї, Бехи, Михайлівка, Васьковичі [13].

Київський князь Володимир Ольгердович (1363–1394) виділив нові землі зауській шляхті під «ординську службу». Шляхтичі повинні були супроводжувати гінців та послив через степ в Орду, а також ставити намети для київського воеводи під час військових походів [19, с. 223–224]. Наприкінці XIV–XV ст. по річках Уж, Ірша, Уборть засновуються багато нових родових гнізд околичної шляхти. В документах XIV–XVIII ст. згадуються близько 50 родів околичної шляхти, які проживали в родових селах відповідної назви: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Васьковські, Верповські, Виговські, Гаєвські, Дідковські, Закусили, Кобилинські, Кончаковські, Костюшковські, Круковські, Левківські, Меленевські, Можарівські, Немержицькі, Недашківські, Пашинські, Пашковські, Сингаївські, Скураївські, Ходаківські, Чоповські, Шваби, Яблонські та ін.

У XVI ст. в процесі становлення правових основ Литовської держави, зафіксованих Першим (1529) та Другим (1566) Литовськими статутами, оформився і правовий статус зауських бояр як шляхтичів [6, с. 99]. Гійом де Боплан пише про бідну шляхту, якій король надав маєтки. «Нащадки бояр успадковують їх за умов виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави» [5, с.103].

Околична шляхта вела багатобитову боротьбу за православ'я, проти окатоличення та полонізації. Особливо вона посилилася під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, найближчим соратником якого був Іван Виговський, що згодом став гетьманом України. Крім роду Виговських, активну участь у війні брали роди Скуратівських, Яблонських, Боглевських, Богучевичів, Пашинських, які покозачилися [13].

Цілеспрямований наступ на околичну шляхту у XVII–XVIII ст. вели за підтримкою короля польські магнати. Численні документи свідчать про тривалі судові тяжби дрібної шляхти з земельними магнатами, яка відстоювала свої давні права і вольності. З іншого боку, частина дрібної шляхти прийняла католицизм і брала участь у польських повстаннях кінця XVIII – XIX ст.

В плани Російської імперії не входило надання дворянських привілеїв дуже численній дрібній шляхті Правобережної України. Адже дворянство звільняло родину від податків і рекрутування до армії. До того ж частина шляхтичів через участь у польських повстаннях демонструвала свою нелояльність до Російської імперії. Після повстання

1830 р. Микола I створив спеціальні повітові комісії для переведення зубожілих шляхтичів у стан громадян, що сплачують податки і рекрутуються до армії. З 1831 р. по 1845 р. скасовані дворянські привілеї близько 350 тис. шляхтичів Правобережної України, статус яких понизили до податкового стану. Право на потомственне дворянство отримали лише найбагатші представники околичної шляхти. Наприклад, на 1913 р. у Вигові проживало 4,5 тисячі людей з прізвищем Виговські. Однак лише 14 з них мали володіння понад 50 десятин, що давало право на потомственне дворянство. Позбавлені дворянських привілеїв шляхтичі втрачали соціальні перспективи – ставали платниками податків, рекрутувалися до армії, лишалися права на вищу і навіть середню освіту [3, 10, 13, 18].

Після більшовицької революції 1917 р. бути дворянином-шляхтичем стало взагалі небезпечно. Але пам'ять про шляхетське походження збереглася в родових гніздах околичної шляхти на Овруччині до наших часів. Літня жінка на прізвище Можаровська з с. Можари розповідала, що якби в молодості (в 60-ті роки минулого століття) вона спробувала б одружитися з хлопцем з нешляхетським прізвищем, її батьки вигнали б з дому. Нащадки околичної овруцької шляхти і в наш час продовжують ховати померлих на окремих шляхетських кладовищах. Наприклад, між заснованими ще в киеворуський час селами Можари та Левковичі функціонують три кладовища, одне з яких називають шляхетським (Рис. 3). На ньому ховають майже виключно Можарівських, Левківських та Немержинських, про що свідчать відповідні написи на могилах.

Рис. 3. Шляхетське кладовище між родовими селами околичної шляхти Левковичами та Можарами

Татарська альтернатива києворуським витокам родоводу околичної шляхти

Переважна більшість дослідників приєдналися до поглядів В. Антоновича на околичну шляхту Овруцької волості як нащадків дружинно-боярської верстви київських князів, що пережила монголо-татарську навалу і продовжувала нести васальну службу київському князю у литовський період. Альтернативну точку зору сформулювала Н. Яковенко, яка вважає, що витoki околичної шляхти Овруччини та Заушши «криються не в спільному давньоруському корені», а в походженні «з п'яти родових стовбурів, започаткованих особою-родоначальником з тюркським іменем... Враховуючи, що найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин», які повинні були перепроводжати послів та гінців з півночі через степ до Орди [19, с. 224].

Однак сама ж дослідниця наводить свідчення хронік, які заперечують її ж припущення, що «найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича» (1363–1394). Зокрема, бояри Чоповські і Білоцькі згадують привілеї, надані їм «гідної пам'яті княжатами руськими». А родова легенда Бехів виводила їх рід від воєводи Беха, який разом із княгинею Ольгою здобував Іскоростень, помщаючись за смерть Ігоря [2, с. 10].

Н. Яковенко вважає, що ці родові перекази околичної шляхти Овруцької волості, «безумовно, слід віднести до області фантазій». Припустимо, що це так. Але чому серед різноманітних родових легенд шляхти відсутні «фантазії» про походження з роду тюркського воєначальника, васала Володимира Ольгердовича? Останній правив на 500 років пізніше за Ольгу, тому пам'ять про тюркське коріння зауської шляхти повинна була б зберегтися краще, ніж про взяття Іскоростеня. Звичайно, за умов, що це тюркське коріння справді існувало.

Якщо зауська шляхта – прямий нащадок «кількох татарських родин», то чому переважна більшість родових прізвищ околичної шляхти не тюркського походження? Чи, отримавши наприкінці XIV ст. землі під Іскоростенем, татарські родини-засновники околичної шляхти Заушшя зразу ж забули своє тюркське походження і мову? Така ситуація не відповідає історичній практиці. Наприклад, російське дворянство, яке, до речі, зароджувалося в часи Володимира Ольгердовича, прекрасно зберегло свої тюркські прізвища до нашого часу – Шереметьєви, Басманови, Юсупови, Салтикові, Кутузови, Чаадаєви тощо.

В українській історії маємо приклад надання київськими князями XI–XIII ст. тюркським родам торків, печенігів, ковуїв, турпеїв, берендеїв земель по Рось, р. Трубіж, Ірпінь з умовою несення ними військової служби на кордоні зі Степом. Згадані роди та їхні очільники, навіть попри прийняття багатьма з них християнства, століттями зберігали свої родові прізвища тюркського походження – Сохмат, Козарин, Кундудвій, Кулмей, Кокей, Чюрнай тощо. Літописні чорні клобуки або «наші погані» XI–XIII ст. полишили в Пороссі і відповідну тюркську топонімію, яка місцями збереглася до нашого часу – міста Чюрняїв, Торчеськ, села Велике та Мале Половецьке.

Попри «гіпотетичне припущення» Н. Яковенко про походження околичної шляхти Заушшя від «кількох татарських родин», що мали «спільного родоначальника з тюркським іменем», та «щільне розселення тут тюркського елементу» [19, с. 224], ні родові прізвища околичної шляхти, ні топонімія Заушшя не несуть слідів виразних тюркських

впливів. А на це слід було б очікувати при «щільному розселенні тюркського елементу» в Заушші наприкінці XIV ст. Про відсутність тюркської топонімії на Заушші, зокрема в басейні Ужа, пише М. Бех [2].

Схоже, роль тюркських родоначальників у родословній околичної шляхти явно перебільшена. До того ж тривалими археологічними дослідженнями родових поселень околичної шляхти Овруччини та Заушшя встановлено, що засновані вони не в кінці XIV ст., як слід було б очікувати за припущенням Н. Яковенко, а значно раніше – наприкінці X–XI ст., що відповідає родословній околичної шляхти В. Антоновича. Новітні дані археології переконливо свідчать про значно глибше за часи Володимира Ольгердовича киеворуське коріння служилого шляхетського стану Овруччини та Заушшя [14, с. 486].

Тяглість етнокультурного розвитку як критерій визначення віку етносу

Поширеним, але в багатьох випадках хибним, способом визначення часу народження того чи іншого народу є факт появи в письмових джерелах відповідного етноніма. Однак багато етносів фігурують в історичних джерелах під кількома іменами. Наприклад, відомі під грецькою назвою *скіфи* мали ще й самоназву – *сколоти*. А ті ж греки мають кілька різночасових етнонімів – елліни, ромеї, греки та ін. То поява якого з них фіксує народження грецького народу?

Відомі численні факти зміни етносом етноніма в процесі свого історичного буття. Середньовіччя не знало румунів, поляків, росіян, українців. У середньовічних хроніках вони фігурують під іншими іменами – волохи, ляхи,

московити, руські або русини. Волохи стали румунами, тобто римлянами (в перекладі з румунської), лише у XIX ст., коли в процесі національного піднесення румунська інтелігенція згадала, що волохи є нащадками даків, гетів, мезів, одрисів та інших фракійських племен, асимільованих римлянами після завоювання Дакії у II–III ст. н.е. Петро I перейменував Московську державу в Російську імперію з відповідною зміною етноніма *московити* на *росіяни* декретом 1714 р. Привласнення сусідом давньоукраїнського етноніма *руський, русин* змусило українську інтелігенцію XIX ст. перейменувати власний народ в українців. Однак ще в 30-х роках минулого століття поляки звали корінне населення Галичини та Волині руськими, а їхню мову – руською.

Отже, зміна народом свого ймення досить поширене явище у світовій історії. Тому помилково визначати час народження етносу часом появи в історичних джерелах відповідного етноніма.

Сучасна етнологія розглядає народи (етноси) як своєрідні етнокультурні організми, що народжуються і протягом свого життя проходять кілька послідовних фаз історичного розвитку – дитинство, юність, зрілість, старіють, дряхліють і рано чи пізно дезінтегруються. Якими б патріотами України, Росії, Польщі чи Англії ми не були, слід пам'ятати, що народи, як і люди, смертні. Це добре відомо археологам. Де ті кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці? Лише степові кургани нагадують про їхнє існування.

Життєвий шлях етносу – це безперервна трансформація його етновизначальних ознак (мови, етнокультури, ментальності). Вік етносу визначається

по безперервності (тяглості) його етнокультурного розвитку на його етнічних землях. Для цього залучаються дані різних дисциплін (етнографії, фольклористики, археології, антропології, мовознавства, писемні джерела тощо), за допомогою яких ретроспективним шляхом прослідковується, як далеко в глибину віків не переривався історичний процес на землях конкретного етносу.

Закони етнокультурного розвитку Європи універсальні і поширюються на великі регіони зі спільною історією. Зокрема, середня смуга Європи від Атлантики до Дніпра, що знаходилися під впливом Стародавнього Риму, демонструє тяглість етнокультурного розвитку, починаючи з раннього середньовіччя. З падінням Римської імперії Велике переселення народів закінчується, мігранти осідають на землю, змішуються з аборигенами, започатковують нові народи, що населяють континент до нашого часу. Тяглість етнокультурного розвитку на землях Англії, Франції, Іспанії, Німеччини, Чехії, Сербії, Польщі з раннього середньовіччя до нашого часу дала підстави починати національну історію згаданих народів з V–VI ст.

Питання тяглості етнокультурного розвитку на етнічних землях українців також є ключовим у вирішенні проблеми україногенези. Не викликає сумніву дослідників тяглість розвитку в лісостеповій та лісовій смугах України принаймні з кінця XV ст. Однак прибічники пізньосередньовічної концепції походження українців (а це переважно радянські та сучасні російські дослідники) заперечують прямий генетичний зв'язок населення козацької України з людністю Південної Русі X–XIII ст. Вони наголошують на хіатусі, що нібито мав місце на

півдні Русі у XIII–XV ст. через монголо-татарську навалу.

Зокрема, відомий російський історик Михайло Погодін ще в середині XIX ст. стверджував, що княжий Київ та державу Русь заснували великороси, що мешкали в Середньому Подніпров'ї до татарської навали. Остання нібито змусила великоросів переселитися на Верхню Волгу, де вони заснували Московське царство. Малороси, за М. Погодіним, переселилися в запустіле через монголо-татарську навалу Подніпров'я з Прикарпаття лише в XIV ст. [12].

Ще в другій половині минулого століття українські археологи показали, що татаро-монгольська навала не призвела до повного запустіння Південної Русі. Татари знищили населення кількох міст, зокрема Києва, Переяслава, про що пише Платон Карпін [7, с. 25], який відвідав зруйнований Київ у 1246 р. Він зазначає, що після тривалої облоги монголи взяли столицю Русі Київ і вбили його мешканців: «...Коли ми їхали через їх землю, то знаходили незчисленні кістки і голови мертвих людей, які лежали на полі, бо місто те було дуже великим і багатолюдним; а тепер воно зведено ні на що, ледь є там 200 домів, а людей тримають вони у важкому рабстві» [7, с. 25].

З приходом монголо-татар руське населення справді полишило степову та більшу частину лісостепової смуги України і відійшло в Полісся, Прикарпаття та Волинь, де численні міські та сільські поселення продовжили своє функціонування до наших днів.

Разом з тим, попри масове знищення населення княжого Києва в темні віки XIII–XV ст., в місті та на його околицях продовжили функціонувати духовні святині Русі – Печерський, Михайлівський,

Софійський монастирі, духовно пов'язуючи княжий період української історії з козацьким. Щодо Переяслава можна говорити про його «перезаснування» в XVI ст., оскільки XIV–XV ст. в межах міста представлені поодинокими знахідками, які свідчать, що життя у цей час на території спаленого татарами міста ледь жевріло. Однак міста Західної Русі (Львів, Холм, Перемишль, Галич, Лучеськ та ін.) продовжили свій розвиток і в темні віки української історії XIII–XV ст., зв'язуючи киеворуський та козацький періоди національної історії українців.

Окремим драматичним сюжетом давньоукраїнської історії є доля численних руських поселень долини Нижнього Дніпра X–XIII ст. Археологічні дослідження показали, що сотні киеворуських поселень функціонували уздовж Дніпра аж до його гирла і Олешківських пісків на Херсонщині принаймні з XI до кінця XV ст. Автору цих рядків у 70-х роках XX ст. особисто довелося розкопувати киеворуське поселення XI–XIII ст. в гирлі р. Самари біля селища Огринь в межах сучасного міста Дніпра. Надзвичайно потужний і багатий культурний шар свідчив про безбідне, повноцінне і тривале функціонування руського селища на межі з кочівницьким Степом.

А. Козловський захистив дисертацію і видав монографію, присвячену руським селищам Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя [9]. Виявилось, що з XI по кінець XV ст. в Нижньому Подніпров'ї від Запоріжжя до Херсона функціонували десятки руських поселень, археологічні матеріали яких мало чим відрізнялися від матеріалів Київщини того ж часу. Цікаво, що усі ці руські селища загинули не в часи монголо-татарської

навали XIII ст., а значно пізніше – у кінці XV ст. Тобто вони припинили своє існування внаслідок походів не Батия, а кримського хана Менглі Гірея. Однак, слід визнати, що вони не переросли в козацькі поселення XVI–XVIII ст., і тяглість розвитку руської етнокультури XI–XIII ст. на Нижньому Дніпрі за часів пізнього середньовіччя уврлася.

Отже, маємо певну проблему з конкретними прикладами тяглості етнокультурного розвитку між киеворуським і козацьким періодами історії українського народу принаймні в степовій та лісостеповій Україні. Довести ранньосередньовічні витoki українського народу можливо лише на конкретних прикладах тяглості розвитку від княжої до козацької України. Овруччина є саме тим регіоном, де така тяглість простежується наглядно і переконливо.

Археологія про тисячолітню тяглість культурно-історичного розвитку Овруччини

Значний внесок у вивчення овруцької околичної шляхти зробила Овруцька археологічна експедиція Інституту археології НАНУ на чолі з А. Томашевським. Майже двадцять років, з 1996 по 2014, її співробітники проводили суцільні археологічні обстеження Овруччини з фіксацією за допомогою JPS не лише всіх археологічних пам'яток, але й окремих знахідок. В ході цих багаторічних робіт ретельно досліджувалися родові села-гнізда околичної овруцької шляхти – Левковичі, Можари, Гаєвичі, Білка, Бехи, Кобилин, Шваби, Норинськ, Круки та ін. Цими роботами переконливо доведено киеворуський час заснування численних сіл околичної шляхти Овруцької волості. Під час картографування пам'яток

виявилось, що села овруцької околичної шляхти розташовані безпосередньо на пізньосередньовічних та киеворуських поселеннях. «Археологічні свідчення показують відносну безперервність існування місцевого заселення і його культури... протягом тисячоліття. Зони заселення киеворуської і наступної середньовічної Овруцької волості (і повіту) просторово суміщаються і генетично переростають одна в одну» [14, с. 486].

«Звертає на себе увагу наявність практично в усіх випадках цілих комплексів киеворуських пам'яток біля гнізд Овруцької околичної шляхти – курганних могильників, поселень, в деяких місцях зразу кількох (парних) поселень... В основі практично всіх реально і ретельно обстежених нами сіл-гнізд Овруцької околичної шляхти знайдено киеворуські пам'ятки. Це означає, що ці населені пункти були вкраплені в киеворуську систему заселення і ми спостерігаємо явище поступальної спадкоємності (аж до сучасності)» [14, с. 481].

Після спалення Іскоростеня княгинею Ольгою у 945 р. і підкорення деревлян адміністративним центром Деревлянської землі став підвладний князю Києву Вручій. А. Томашевський звернув увагу на тяжіння традиційних поселень околичної шляхти до скупчень пам'яток лука-райковецької культури деревлян рубежу IX–X ст. Зокрема, концентрацію родових сіл околичної шляхти маємо в басейні Ужа та по р. Ірша, в межах ужського та іршанського угруповань Деревлянського племінного союзу. Дослідник припускає, що київські князі у другій половині X ст. осаджували своїх бояр та дружинників в басейнах Ужа та Ірші для контролю над щойно підкореними деревлянами [14, с. 482].

«Ці осередки одержавлення і провідники волі великокнязівської київської адміністрації розташовані уздовж усього шляху з Овруча і середнього Ужа (Іскоростеня) до Києва. Такий стан і особливий статус Зауської волості (Заушшя) зберігалися навіть після монголо-татарської навали, про що свідчать середньовічні люстрації. Військова служба бояр Заушшя йшла на Київський замок, хоча адміністративно волость підпорядковувалася Овруцькому повіту... Це є опосередкованим, але яскравим доказом саме киеворуського походження і джерел формування населення майбутньої Овруцької околичної шляхти» [14, с. 481, 482].

Навесні 2016 р. археолого-етнологічна експедиція Інституту археології НАНУ та Інституту українознавства МОН обстежувала раніше відкриті Овруцькою експедицією ІА НАНУ на чолі з А. Томашевським стоянки палеоліту та пам'ятки часів Київської Русі поблизу нині існуючих сіл околичної

шляхти на Овруччині. Наявність в їхніх межах археологічних матеріалів, перш за все кераміки, від кінця X ст. до сьогодні – переконливе свідчення безперервного розвитку шляхетських родових гнізд протягом тисячоліття. Люстрації XV–XVI ст. фіксують значну частину цих сіл під їхніми сучасними назвами.

Тисячолітню безперервну тяглість розвитку сіл Овруччини наочно демонструють численні сільські кладовища, особливо цвинтарі родових сіл околичної шляхти. Серед киеворуських курганів (часом до 2-х метрів висотою) стоять сучасні хрести та невеликі плити з місцевого червоного кварциту, що позначають могили останніх століть (Рис. 4).

На Овруцькому кражі відомо близько 80 киеворуських курганных могильників. Багато з них до сьогодні використовуються місцевими жителями як традиційні місця поховань. Фактично принаймні частина кладовищ Овруччини функціонує як цвинтарі з часів

Рис. 4. Сучасні могили поряд із курганами X–XIII ст. на кладовищі с. Желонь, що функціонує з домонгольських часів

Рис. 5. Курган X ст. поблизу городища селища Норинськ, яке, за археологічними даними, функціонувало з X по XVIII ст.

Володимира Великого. Інакше кажучи, корінні мешканці Овруччини продовжують дотримуватися киеворуської традиції, що пережила тисячоліття.

Заступник Овруцької археологічної експедиції ІА НАНУ Сергій Павленко був присутній під час чистки криниці в с. Прибитки. Спочатку разом з мулом дістали уламки глиняних горщиків XVII–XVIII ст., потім – давніших пізньосередньовічних, і, нарешті, на дні криниці виявилися черепки характерного киеворуського посуду XI–XIII ст. Отже, археологічні матеріали зафіксували функціонування криниці с. Прибитки протягом тисячоліття.

Наведені археологічні та історичні факти дають підстави стверджувати про безперервність етнокультурного розвитку в межах Овруцької та Зауської волостей єдиного автохтонного етнокультурного організму, принаймні з другої половини X ст. до нашого часу (Рис. 5). Осаджені київськими князями в Заушші руські бояри та дружинники

з підлеглими землеробами в пізньому середньовіччі трансформувалися в овруцьку околичну шляхту з залежними селянами. Середньовічний етнонім автохтонів Заушшя, як і всіх інших корінних мешканців України, «русин», «руський» в модерні часи трансформувався в сучасний – «українці».

Як зазначалося, зміна етноніма народом в ході історії є швидше нормою, ніж винятком, в етнічній історії Європи. Волохи, ляхи, московіти середньовіччя в модерні часи відомі під іншими іменами (етнонімами) – румуни, поляки, росіяни відповідно. Один народ в різні історичні періоди свого буття часто фігурує під різними іменами. Саме так сталося з українцями, які, зародившись у ранньому середньовіччі у вигляді кількох споріднених племен, що спілкувалися близькими діалектами, в часи Київської Русі об'єдналися під спільним етнонімом «русини», «руські», який у XIX ст. змінився на сучасний етнонім «українці» (Рис. 6).

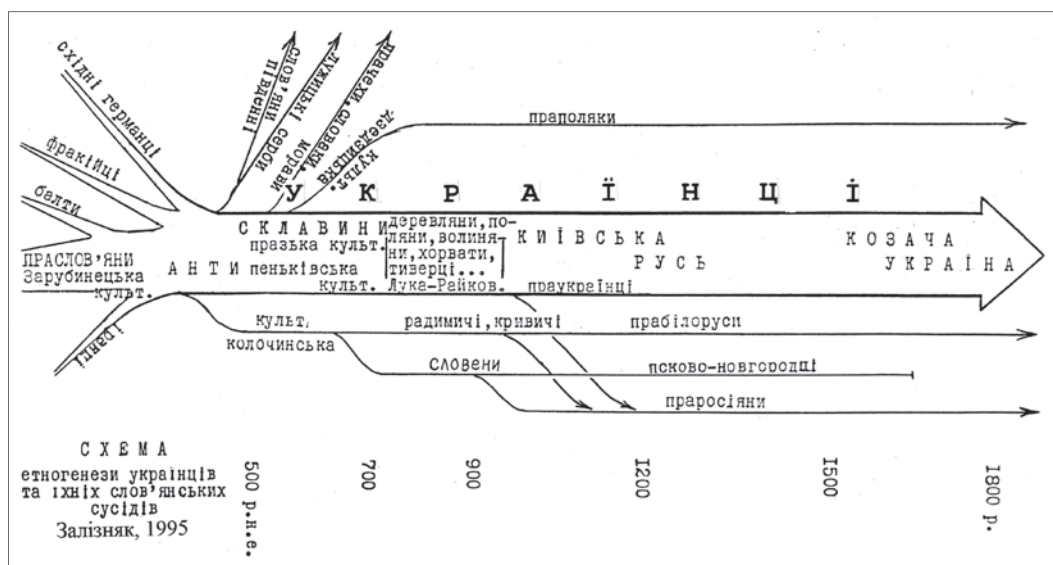

Рис. 6. Схема безперервного розвитку українського народу з раннього середньовіччя до нашого часу

Переконливо засвідчена археологічними матеріалами тяглість етнокультурного розвитку на етнічних землях українського народу, зокрема на Овруччині, свідчить, що мешканці Південної Русі X–XIII ст. представляли український етнос на середньовічному етапі культурно-історичного розвитку. Мешканці киеворуських Києва, Переяслава, Львова, Луцька, Вручія були українцями тією ж мірою, як тогочасні жителі Лондона, Парижа, Гнезно були англійцями, французами, поляками відповідно. Це були українці, англійці, французи, поляки на їх середньовічному етапі розвитку, які поступово з часом трансформувалися у відомі нам етноси сучасної Європи з їхніми своєрідними мовами та етнокультурами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. О содержании актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 1–62.
2. Бех М. Історія розвитку околичної шляхти села Бехи Коростейського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV – поч. XX ст.) // Переяславський літопис. – Вип. 5. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 9–16.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
4. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. – Львів, 2007.
5. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К., 1990.
6. Довнар-Запольский Н. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
7. Карпини Иоан де Плано. История Монголов. – СПб., 1911. – С. 25.
8. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Литовский период. – Одесса, 1912.
9. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – 168 с.

10. Плансон А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды. – СПб., 1899.
11. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1888.
12. Погодин М. П. Записки о древнем русском языке (Письмо к И. И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1856. – Вып. 2. – Т. 5. – С. 70–91.
13. Тимошенко В. У лещатах двоголавого орла. Овруцька околична шляхта в XIX – на початку XX ст. // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 55–59.
14. Томашевський А. П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. – Вип. 20. – К., 2008. – С. 466–488.
15. Тутковский П. О. Побережье р. Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. – 1911. – Т. IV. – С. 59–160.
16. Тутковский П. О. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни. – К., 1923.
17. Черв'як К. Шляхта околична на Коростенщині. – К., 1927.
18. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005.
19. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.
- Collection of Scientific Papers), Vol. 5. Pereiaslav-Khmelnytskyi, pp. 9–16. [in Ukr.]
3. BOVUA, D. (1996). *A Nobleman, a Serf, and an Inspector. Polish Gentry between Czarism and Ukrainian Masses (1831–1863)*. Kyiv. [in Ukr.]
4. BOVUA, D. (2007) *Russian Rule and Polish Gentry in Ukraine of 1793–1830*. Lviv. [in Ukr.]
5. BOPLAN, H. (1990). *Description of Ukraine, a Few Provinces of Kingdom of Poland, which Stretch from the Borders of Transylvania, with Their Customs, Way of Life, and Military Operations*. Kyiv. [in Ukr.]
6. DOVNAR-ZAPOLSKIY, N. (1908). *Ukrainian Elderships in the First Half of the 16th Century*. Kyiv. [in Rus.]
7. KARPINI, I. (1911). *History of Mongols*. Saint-Petersburg, p. 25. [in Rus.]
8. KLEPATSKIY, P. (1912). *Essays on the History of Kyiv Region*. Vol. 1. *Lithuanian period*. Odessa. [in Rus.]
9. KOZLOVSKIY, A. (1990). *Historical and Cultural Development of Southern Dnipro River Region in the 9th–14th Centuries*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
10. PLANSON, A. (1899). *Estates in Ancient and Modern Russia, Their Position and Needs*. Saint Petersburg. [in Rus.]
11. TEODOROVICH, N. (1888). *Historical and Statistical Description of Churches and Congregations of Volhynia Region*. Pochaiv. [in Rus.]
12. POGODIN, M. (1856). Notes about Ancient Russian Language (Letter to I. Sreznevskiy). *Izvestiya Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Akademii nauk*, Vol. 2. Saint Petersburg, pp. 70–91. [in Rus.]
13. TYMOSHENKO, V. (2009) In the Clutch of the Double-Headed Eagle. Ovruch Small Gentry in the 19th – at the Beginning of the 20th Century. *Ukrainoznavstvo*, Vol. 2, pp. 55–59. [in Ukr.]
14. TOMASHEVSKIY, A. (2008). The Medieval Ovruch Volost and the Phenomenon of the Ovruch Small Gentry. In: *Naukovi zapysky z ukrainsoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats*.

REFERENCES

1. ANTONOVICH, V. (1867). On the Contents of Acts about the Small Gentry. In: *The Archives of South-Western Russia*. Vol. 1, P. 4. Kyiv, 62 p. [in Rus.]
2. BEKH, M. (2014). History of Development of Small Gentry of Bekh Village, Korosten District, Zhytomyr Region: Formation of Sociocultural Features (15th – beginning of the 20th century). In: *Pereiaslavskiy litopys. Zbirnyk naukovykh prats*. (Pereiaslav Chronicle.

(Scientific Proceedings on Ukrainian History. Collection of Scientific Papers), Vol. 20. Kyiv, pp. 466–488. [in Ukr.]

15. TUTKOVSKYI, P. (1911). Banks of the Norin River in Ovruch district (Geological and Geographical Description). *Trudy obshchestva issledovateley Volyni*, Vol. 4, pp. 59–160. [in Rus.]

16. TUTKOVSKYI, P. (1923). *Slovechna-Ovruch Ridge and Banks of the Slovechna River*.

Kyiv. [in Ukr.]

17. CHERVIAK, K. (1927). *Small Gentry in Korosten Region*. Kyiv. [in Ukr.]

18. SHANDRA, V. (2005). *Governor-Generalships in Ukraine: The 19th – the Beginning of the 20th Century*. Kyiv. [in Ukr.]

19. YAKOVENKO, N. (1993). *Ukrainian Gentry from the End of the 14th to the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine*. Kyiv. [in Ukr.]

L. Zalizniak

Kievan Rus' Roots of Autochthonous Population of Ovruch Region (as a Result of Work of Ovruch Expedition in 2016)

Abstract

The article is devoted to the problem of continuity of ethnocultural development of the population native to Ovruch region during the last thousand years. It is based on the materials of the 2016 ethno-archaeological expedition of the MESU Research Institute of Ukrainian Studies and the NAS of Ukraine Institute of Archaeology. Numerous archaeological and written sources convincingly testify the continuous development of many populated localities in Ovruch region from the end of the 10th century till our time. This especially applies to the family seats of the numerous Ovruch small gentry, which not without reason tracks its genealogy from kinsmen and boyars of Kievan Rus. According to the archaeological data, considerable part of villages of Ovruch region were founded in the 10th–11th centuries and have been continuously developed till our time. Numerous cemeteries of the region are located directly on the burial mounds of the times of Kievan Rus. The incessant development during the last millennium is demonstrated by materials of castles of the ancient settlement Norinsk and Ovruch town.

Genetic connection of autochthons of the Ovruch ridge with the local Rus population of the 10th–13th centuries is a convincing argument in favour of the early medieval version of origin of the Ukrainian people. Ukrainians, as majority of peoples of mid-Europe (Englishmen, Frenchmen, Spaniards, Germans, Poles, Czechs, Serbians, Croats, etc.), emerged in Early Middle Ages (5th–7th centuries) and have continuously developed on their ethnic lands till our time. Archaeological materials from the numerous settlements of Ovruch region and late medieval chronicles of the 15th–18th centuries give convincing proofs in favour of early medieval origins of the Ukrainian people.

УДК 94 (478)

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСУ АКТОВИХ КНИГ ГРОДСЬКИХ І ЗЕМСЬКИХ СУДІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV – XVIII СТОЛІТЬ

Ніна ПАЛАМАРЧУК

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. Розглядається проблема походження та запровадження актової документації гродських і земських судів на території України, висвітлюються урядові заходи щодо збереження актових книг.

Ключові слова: генезис, актова книга, гродська книга, земська книга, гродський суд, земський суд.

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИСА АКТОВЫХ КНИГ ГРОДСКИХ И ЗЕМСКИХ СУДОВ В УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ XV – XVIII ВЕКОВ

Ніна ПАЛАМАРЧУК

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Аннотация. Рассматривается проблема происхождения и введения актовой документации гродских и земских судов на территории Украины, освещаются правительственные мероприятия по сохранению актовых книг.

Ключевые слова: генезис, актовая книга, гродская книга, земская книга, гродский суд, земский суд.

THE PROBLEM OF ORIGIN OF RECORD BOOKS OF BOROUGH AND TERRESTRIAL COURTS IN THE UKRAINIAN LANDS IN THE 15TH–18TH CENTURIES

Nina PALAMARCHUK

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article deals with the problem of origin and establishment of the record documentation of borough and terrestrial courts in the territory of Ukraine. Besides, the governmental approaches for the preservation of act books are highlighted too.

Key words: genesis, record book, borough book, terrestrial record book, borough court, terrestrial court.

© Паламарчук Н.

Останнім часом у вітчизняній історіографії розширюється дослідження проблем, які внаслідок різних причин залишилися нез'ясованими, що вимагає звернення до першоджерел, особливо документального характеру. Це в першу чергу стосується історичного минулого, оскільки багато проблем української історії потребують як нових методологічних підходів, так й інтерпретації самого джерельного матеріалу.

В системі вітчизняних джерел ранньомодерної доби вагоме значення мають актові книги, без яких неможливо розкрити та пояснити різноманітні аспекти нашого історичного життя.

Видатні вітчизняні дослідники, зокрема, Михайло Максимович, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Орест Левицький, Іван Каманін, Володимир Іконников, Олександр Андріяшев, Віктор Романовський, Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Ковальський, Валентина Чунтулова, неодноразово підкреслювали значення актових книг для дослідження найважливіших питань вітчизняної історії. Саме на підставі документального матеріалу актових книг сучасні науковці Наталя Яковенко, Микола Крикун, Олег Купчинський, Ірина Ворончук, Наталя Старченко, Володимир Поліщук, Наталя Білоус, Оксана Задорожна та ін. реконструюють недосліджені аспекти з нашого минулого.

Разом з цим багато питань історії самого цього джерела, зокрема генезис актових книг, їх класифікація, особливості тогочасного діловодства та заходи щодо збереження, залишаються недостатньо дослідженими.

Тож ця стаття має на меті з'ясувати деякі із названих питань.

Нагадаємо: актові книги (*acta terrestris et castrensis; akta ziemskie i grodzkie*) є збірками оформлених у книги окремих актів та документів судово-адміністративних установ, зокрема замкових, ґродських та земських судів, що діяли практично в усіх землях тогочасної України, які протягом XV – кінця XVIII ст. входили до Корони Польської, Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Речі Посполитої. Йдеться про акти судових установ Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Підляського, Подільського, Руського (із Холмською землею) та Чернігівського воєводств. Отже, актові книги є джерелом масового характеру, інформація, що міститься в них, має дуже важливе значення, оскільки відбиває практично найрізноманітніші аспекти тогочасного життя. Тому дуже важливо дослідити проблеми, пов'язані з історією виникнення та функціонування самих актових книг.

У зв'язку з цим постає питання щодо генезису актових книг як діловодної писемної пам'ятки на українських теренах. Найперші систематичні записи в актових книгах в українських землях відносять до другої половини XIV ст., однак питання, чи були актові книги введені польською чи угорською адміністрацією або ж існували ще в період Галицько-Волинського князівства, залишається відкритим [10, с. 25].

Тож звідки беруть початки актові записи як такі? Для відповіді має важливе значення взяття до уваги виникнення певної форми діловодства у трьох центрах – чесько-моравському, північно-німецькому та італійському – як можливих шляхах проникнення ділової актової документації в Україну, – на

чому наголошував Я. Дашкевич [12, с. 135 – 136].

Що стосується чесько-моравського регіону, то тут актові книги з'являються в Чехії (Богемії) вже в першій половині XIII ст. [33, с. 6; 23, с. 14]. Як зазначав В. Романовський, чеські дослідники пов'язують виникнення земських книг з поширенням у чеських землях німецького права – ріпуарського та саксонського¹. У чехів існували судові земські книги ще від дуже давнього часу. Є певні відомості також і про міські празькі книги. Зберігся заголовок та два записи з книги від XIII ст. [32, с. 6]. В цьому контексті важливо зазначити, що чеський король Карл IV (1346 – 1378) щедро заохочував земських суддів, коморників та писарів працювати над збиранням і тлумаченням пам'ятників старочеського права, удосконаленням писемної мови та земського права. За його правління з'явилися такі законодавчі збірники, як «Rad prava zemskeho» та «Majestas Carolina»² [38, с. 8].

О. Левицький зазначав, що чеська діловодна практика, як і вся система актових записів, мала значний вплив на формування польського діловодства:

¹ Звичаєве право північно-германських племен, які були приєднані до Франкського Королівства в VI – VII ст., поклато початок так званій «Ріпуарській Правді». Запис звичаєвого права Східної Саксонії з розподілом на земське (для «неблагородних», але особисто вільних) та ленне право (для осіб «благородних» станів) зафіксовано у «Саксонському зерцалі». Ця правова пам'ятка стала основою для права м. Магдебурга, звідки воно поширилося в Голландію, Лівонію та Польщу й відоме сьогодні як магдебурзьке право. Детальніше про це див.: Білоус Н.О. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків [6].

² Окремі частини останнього збірника були написані самим Карлом IV. За його правління з'явилися також переклади на чеську мову німецького міського права.

«Звичай цей, рівнозначно як і самі форми записів, були запозичені поляками у західноєвропейських сусідів і перш за все, можливо, у чехів, чий давні судові порядки і звичаї такі близькі з польськими» [21, с. 6]. Варто врахувати також, що у Польщі звичай записувати судові рішення в книги судового уряду для пам'яті або пізніших довідок трансформувався як категорична вимога записувати кожний важливий правовий документ (акт), тому що тільки тоді він отримував юридичну силу. Польський дослідник Я. Бандке вважав, що практика ведення актових книг була започаткована ще за Казимира III (1333 – 1370) [1, с. 331]. Перші актові книги в Польщі з'являються з кінця XIV ст., так, краківські відомі з 1386 р., а регулярно започатковуються з першої половини XV ст. [23, с. 4]. Про це свідчать актові книги, що збереглися з XIV та XV століть, найдавнішими з яких є бечеські книги (м. Biecz розташоване у Краківському воєводстві) за 1382 р. та власне краківські від 1386 р. [33, с. 4 – 6; 17, с. 6].

Перш за все польське право поширюється на українські землі, що поступово були включені до Корони Польської наприкінці XIV – на початку XV ст., зокрема Руське воєводство (створене в 1432 р.), Белзьке (1435 р.) та Подільське (1434 р.) воєводства [17, с. 65 – 66]. Порядок ведення актових книг при судах було введено у Галичині в 1434 р. після поширення там польського права з усіма притаманними йому формами та умовами укладання актів, яке, своєю чергою, ґрунтувалося на тих самих принципах, що й в інших країнах середньовічної Європи, і які були зумовлені впливом римського права [7, с. 5]. Тож дана гіпотеза прослідковує поширення чеської

діловодної практики на польську, а самі чехи запозичили її від німців.

Деякі дослідники, зокрема Я. Дашкевич і О. Купчинський, висловили думку, що діловодна система актових записів була запозичена з італійської традиції. Перший посилався на те, що в Криму, зокрема в генуезьких колоніях³, акти з'явилися ще в XIII ст. спершу як міські книги [12], а другий зазначав, що з 30-х років XV ст. там уже існували книги земських і гродських судів [19].

Існує також цікава гіпотеза про самостійний розвиток актового діловодства в українських землях. Вперше цю думку висловив О. Левицький, у подальшому її підтримав В. Романовський. Зокрема, О. Левицький наводив документи актових книг, що свідчили про зберігання в Луцькому архіві в 1638 р. книг місцевого гродського суду, «почавши од року 1522 аж до року 1566» [21, с. 60]. Наводячи довгий реєстр таких виписів, він посилався на дуже добре оформлення різних актів: «Коли б в Україні лише з 1529 року заведено було письмову форму різних актів – ці формули не були б однаковими і з такою розвиненою термінологією юридичних визначень» [21, с. 60]. Цю ж тезу В. Романовський обґрунтовував, спираючись на ставлення центрального уряду ВКЛ до українських земель, яке визначалось формулою: «Мы старины не рухаемо, а новин не вводимо» [32, с. 34]. Він посилався на останні дослідження польських вчених, які, вивчаючи Галичину, звертали увагу на

вироблені юридичні формули та зразки руського права, котре тільки пізніше витісняє польське [33, с. 7]. Тож обидва дослідники підкреслювали добре розвинену форму приватноправових актів і чітке формулювання юридичних термінів, що, на їх думку, вказувало на давній звичай населення користуватися юридичними формулами і зразками. Видатний польський дослідник історії права Ю. Бардах у своїй праці подає також важливий з точки зору самостійного розвитку актової форми діловодства факт, зазначаючи, що в канцелярії Сяноцького земського суду велися акти ще до 1434 р. [2, с. 336]. Сучасні львівські архівісти теж висловлюють припущення, що актові книги велися в західних землях на засадах руського права, яке продовжувало там панувати [34, с. 63]. Так чи інакше, але, за даними більшості дослідників, 1434 рік – це дата офіційного виникнення актових книг у Галичині та Західному Поділлі, у Белзькому воєводстві вони були введені у 1462 р. [32; 34, с. 62; 17].

Про самостійний розвиток актової форми діловодства свідчать також наші спостереження над текстом деяких артикулів Першого Литовського Статуту, в яких говориться про вручення позовів конфліктуючим сторонам, а також у разі незгоди однієї зі сторін про їхнє право вимагати надання на руки судових постанов («листів»): «А ести бы ся видело водле сказанья которой стороне кривда, а бачила бы сторона, ижей не podle права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказанья своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под. печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати» [29, с. 108].

³ В 70-х роках XIII ст. генуезці придбали у золотоординських ханів дозвіл заснувати на місці давньогрецького м. Феодосія торговельну факторію, яка отримала назву Кафа. Згодом Генуя заволоділа також грецькими містами Кримського узбережжя, в т.ч. Херсонесом, Сугдеєю (Судак), Чембало (Балаклава), Боспором (Керч).

Разом з тим Статут жодного разу не говорить про акти або актові книги як такі. Тож, очевидно, укладачі Статуту не вважали за потрібне навіть згадувати про них, оскільки це було загальновідомим фактом. У Другому Статуті вже йдеться про актові книги, але лише там, де порушується питання їхнього збереження, оскільки вони становили юридичну підставу права шляхти на їхню земельну власність.

Гродський суд розглядав переважно кримінальні справи певного повіту та виконував вироки інших судів, що діяли на тій же адміністративній території. [17, с. 81]. Його компетенція була обмежена чотирма старостинськими артикулами. Суд розглядав справи лише осілих шляхтичів. Що ж до осіб непривілейованих, а також неосілої шляхти, то їх можна було позивати до гродського суду по всіх інших злочинах, як кримінальних, так і цивільних. Гродський суд був відкритим постійно. Земський суд був судовою інстанцією виключно осілої шляхти і мав розглядати цивільні справи свого повіту. Крім того, канцелярії земського суду належало так зване право «вічності», тобто право надання документам юридичної сили. Але на практиці дуже швидко відбулося змішання компетенцій гродських і земських судів. Цьому сприяла та обставина, що засідання (сесії) земських судів відбувалися лише тричі на рік, в той час як гродський суд функціонував постійно. Тож до гродських книг теж стали вносити приватно-правові документи. Таким чином, акти записували в книги того суду, котрий знаходився ближче, що було зручніше для шляхти [9, с. 23–24; 33, с. 5–6]. Неодноразово видавалися спеціальні урядові розпорядження, щоб шляхта суворо

дотримувалася точного розподілу актів між судами і записувала акти тільки в ті книги, які були визначені законодавством. Зокрема, в 1496 р. польський король Ян-Ольбрехт (1459–1501) видав розпорядження, щоб усі записи, що належать до суду земського та з потреби або випадково (*ex causa aut necessitatae*) потрапили до гродських книг протягом року, перенесли в належні земські книги, інакше акти втратять свою правну силу. Схожа постанова вийшла також за короля Олександра Ягеллончика (1492 – 1506), якою 1505 р. він призначив штраф на тих громадян, котрі неправильно записували акти не в належні судові книги [33, с. 6]. Проте це мало допомагало справі, оскільки й надалі рідко додержувалися компетенції судів.

Найдавніші гродські і земські книги, що велися у Галичині, зберігаються у Центральному історичному архіві України у м. Львові, зокрема, холмські гродські книги за 1402 р., земські – за 1428 р., львівські земські – за 1454 р. і гродські – за 1471 р. До них відносяться також галицькі земські книги за 1435 р. та гродські – за 1512 р., перемишльські земські – за 1436 р. та гродські – за 1462 р., преторська земська книга 1437 р., сяноцькі гродські – за 1423 р., а земські – за 1540 р., а також белзькі земські книги за 1439 р. і гродські – за 1503 р., буські гродські книги 1499 р. та земські – за 1774 р. [21, с. 7 – 8; 32, с. 40; 33, с. 4 – 6; 34, с. 62]. Серед книг Львівського гродського суду наявна книга Городоцького гродського суду за 1528 – 1540 рр. та одна книга Самбірського гродського суду за 1530 – 1537 рр., які були виявлені після ліквідації гродських та земських судів і зведення усіх книг до Львова у 1783 – 1784 рр. У зв'язку з відсутністю інших

книг з м. Городка і м. Самбора ці дві книги приєднано до Львівського гродського суду [34, с. 62].

Найдавніша земська книга подільської землі датується 1521 р., магістратська – 1520 р. [27, с. 54; 32, с. 39], а щодо гродських книг, то вони дійшли до нас лише за 1625 р. [32, с. 39].

Найдавнішими волинськими актовими книгами є луцькі замкові, оскільки м. Луцьк було «столичне» місто Волині, де знаходилась резиденція великого литовського князя. Окремі акти цих книг (виписи) дійшли до нас з XV ст., а самі книги – лише за 1560 р. [32, с. 40]. З кременецьких книг збереглися до наших днів дуже зіпсовані книги за 1541 р., але більшість – з 1543 р., а володимирські – з 1566 р. [16, с. 44 – 45].

Акткові книги мали дуже велике значення для тогочасної панівної верстви від найвищих урядовців і до найбіднішого шляхтича, які розуміли, що «въ них содержатся права, вольности, гоноры и субстанции (имущества) наши» [21, с. 14], і тому дбайливо піклувалися про їх збереження.

Статут 1566 р. передбачав, щоб актові книги зберігалися в безпечному місці під трьома замками, ключі від яких мали знаходитися у воеводи або старости, судді та писаря: «Уставуем теж, хочечи то мети, и приказуем, абы в каждом таком повете, где суд земский будеть, в замку albo у дворе нашом, судья, подсудок и писар земский поспол з шляхтою выбрали, збудували и патрали таковое место, где бы завжды книги земские безпечне от всякое пригоды были захованы. А кгда роки их сужоны будуть, по выволанью роков мають книги еще не мней тры дни лежати, при которых быти мають не отъеждаючи судья, подсудок

и писар для сознання и выписов бранья и для иных потреб шляхецских; а разъезджаючи, мають тые книги вложыти и заховати в скриню мощную за трема замками, от которых один ключ будеть у судьи, другой у подсудка, а третий у писара, а печатями своими запечатовати мають» [30, с. 96].

Якщо книга була зіпсована вогнем чи вогкістю і користуватися нею було неможливо, її переписували всю з початку й до кінця наново. Іноді про це робився відповідний запис, наприклад, у Луцькій гродській книзі за 1600 р. записано, що її було переписано за короля Михайла Вишневецького, тобто протягом його правління у 1669–1673 рр. Якщо такий запис у книжці відсутній – з'ясувати, чи книга оригінальна, чи її переписано, нелегко. Однак про автентичність книги можуть свідчити якість паперу, наявність водяних знаків, начерк письма, слов'янська нумерація, власноручні підписи урядовців, записи про перевірку актів та видачу оригінальних документів їх власникам. Всі ці прикмети, як вважав О. Андріяшев, показують, що така книга є оригінальною [5, с. 42].

Протягом XVI – XVIII ст. вальний сейм обох держав, Речі Посполитої та ВКЛ, продовжував піклуватися про стан актових книг, приймаючи рішення про будівництво приміщень для зберігання документації гродських і земських канцелярій. Так, Литовський Статут 1588 р., крім вимог щодо збереження актових книг, зазначених у Першому Статуті, вимагав від воеводи і старости не тільки облаштувати в замку або судовому дворі «сховання» книг, а й забезпечити «...доброю сторожою под кождым часом...» [31, с. 440]. Після завершення судових сесій книги ще не менш ніж три

дні лежали відкритими: «...для сознання уписовання и выписов бранья, для иных потреб шляхетських» [31, с. 440]. Після цього писар мав всі акти начисто записати для формування актової книги. «... Книги тых одних судовых роков, с которых се по отсуженью их будутъ розъездчатъ, мають быти у писара земского, яко врядника присяглого, аж до других роков судових, а то для порадного справовання и на чысто переписання книг. А писар в том часе, межи роков до одное скрини и заховання з судьею и с подсудком, яко о том вышей доложено, положить и потом их не отворати, аж весполк з судьею и с подсудком, кгды того потреба укажет. И вжо так завжды толко от роков до роков судовне отправующих, писари земские, поветовые мають у себе книги ховати. А кгды трои роки отсужоны будутъ, тогда по отправенью четвертых роков вжо тые sprawy прошлых троих роков в одны книги через писара знесены и вязаны быти мають» [31, с. 125].

Якщо писар дозволяв собі найменшу недбалість у збереженні або веденні доручених йому книг, кожний шляхтич міг занести на нього скаргу. Так, 1602 р. київський біскуп Криштоф Казимирський подав скаргу на київського гродського писаря Андрія Сурина за недбале ведення актових книг та їх збереження в приватному будинку на полицях «розложено» без жодного замкнення, а при актових документах знаходився лише малолітній хлопчик восьми років [36, с. 20]. Такі випадки канцелярського недбальства були не поодинокими: подібна ситуація сталася за часів земського писарства Федора Суцанського-Проскури, коли в 1639 р. декілька книг зберігалися всупереч порядку – не в архіві,

а у його власному будинку в Корнині, де й загинули під час пожежі Корнинського замку вказаного року [13, с. 40].

За таких умов шляхта дуже часто порушувала питання про те, в якому стані збереженості знаходяться місцеві акти та чи не руйнуються вони від сирості й чи не слід більш старіші із них переписати, оглянути. Тому майже кожне десятиліття призначалися спеціальні комісії для ревізії і перевірки актових книг, а іноді й для їхнього перепису, для чого нерідко асигнувалися досить значні суми із земських зборів. Є відомості, наприклад, що протягом 1606 – 1607 рр. київські земські книги переписувалися. На двох сеймах 1607 та 1611 рр. конституціями було затверджено особливий податок із шляхти по 2 гроші з диму на пов'язані з цим видатки [36, с. 20]. Неодноразово проводилися ревізії актових книг для перевірки стану їх збереження. Під час однієї із ревізій 1607 р. виявилось, що бракує декількох книг. Київський земський уряд оголосив про прийом протягом року і шести місяців виписів із втрачених книг для їхнього відновлення. Очевидно, книги були впорядковані, тому що у 1649 р. сеймик Київського воєводства в інструкції послам на сейм про книги вже не згадує, а клопочеться про запровадження на Київщині трьох ґродів і трьох земств за волинським зразком [36, с. 20]. У першій половині XVII ст. були також переписані брацлавські й підкоморські книги.

Актові книги, як правило, зберігалися в замках, особливо якщо вони були кам'яними, наприклад, у Луцьку, Кременці, або в будь-якому мурованому соборі – православному, католицькому чи уніатському, але обов'язково в кам'яному [21, с. 13]. Так, наприклад,

київські земські книги зберігалися спочатку в Печерському, згодом – у Софіївському монастирі, а напередодні 1648 р. – у магістратській соборній церкві Успіння Богородиці (знаходилася тоді на ринковій площі), хоч питання про термінове спорудження спеціального приміщення архіву на території замку розглядалося сеймовими конституціями 1631 та 1635 років [36, с. 19]. Гродські книги Київського воєводства до початку XVII ст. зберігалися в замку, де стояв і сам «двор судовий», збудований київським воєводою князем Василем-Костянтином Острозьким, який був київським воєводою у 1559 – 1608 рр., на місці давнього костюлу св. Катерини наприкінці XVI – на початку XVII ст. Та після пожежі в замку 1605 р. гродський суд тимчасово перемістився до ратуші, повернувшись на старе місце лише 1609 р. Однак для гарантії його безпеки на майбутнє книги до замку повернуто не було, а залишено в Успенському соборі – одній із небагатьох кам'яних будівель тодішнього Києва [36, с. 19].

25 липня 1651 р. через вступ литовського війська до Києва в місті розпочалися пожежі, під час однієї з яких згоріла соборна церква Успіння, в котрій зберігалися магістратський, гродський та земський архіви. Наслідки цього лиха зафіксовані у заяві тодішнього київського воєводи Адама Киселя, написаній одразу після пожежі. 2 листопада 1651 р. він зазначає: «Усі книги цього воєводства за декілька століть... земські, гродські, підкоморські, комісарські, люстраторські, каптурові та будь-якої назви аж до тих часів включно, а також і стародавні міські книги магдебурзького права, котрі містили в собі фондуші і вольності міста Києва і були всі, згідно з давнім звичаєм,

складені у міській кам'яній церкві найсвятішої Богородиці Діви вкупі з цією церквою знесені вогнем і обернені на попіл...» [36, с. 20]. Щоправда, декілька книг вдалося вихопити: 7 земських і 9 гродських (без зазначення дат), одна каптурова за 1633 р., опечатана в'язка секстернів (окремих зошитів) 1645 р., протоколи гродського суду за 1632 – 1641 рр., чернетки поточних і записових книг цього ж суду за 1647 – 1648 рр., внутрішні реєстри книг 1610 – 1645 рр. і 23 книги Київського магістрату, а також до цього списку додається поточна книга Київського гроду, до якої було внесено цю заяву [36, с. 20].

Та попри піклування урядів та шляхетського загалу щодо збереження книг, дуже багато актів було втрачено. На жаль, за цілі століття маємо загублені до сьогодні актові книги, причому за найбільш віддалені від нас часи. Зокрема, йдеться про книги Вінниччини XVI ст., Летичівського повіту XV ст., Києва XVI – XVII ст., Овруча XVI ст. [27, с. 54]. З актових книг Кам'янець-Подільського земського суду збереглася лише одна за 1521 р. і магістратського – за 1520 р., а гродські маємо вцілілими за 1625 р. [21, с. 7 – 8].

Інституцією з виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України була Тимчасова комісія для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія), створена для збирання й опублікування документальних матеріалів. Комісія займалася пошуком документів у місцевих архівах судово-адміністративних установ, магістратів, монастирів, приватних осіб. Відповідно, зібрані документи стали підставою для заснування в 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів. М. Іванишев з цього приводу зазначав: «Заснування центрального

архіву повністю забезпечить цілковите збереження давніх актових книг, які становлять єдиний та важливий матеріал для вітчизняної історії», що буде сприяти «здійсненню наукових пошуків». За перші роки роботи даного архіву було зібрано 5 838 книг судово-адміністративних установ України, а також 453 381 одиниця окремих документів. На початок ХХ ст. в Центральному архіві давніх актів нараховувалось уже 5 938 книг судово-адміністративних установ України XVI – XVIII ст. Однак протягом війни 1939 – 1945 рр. значну кількість книг було втрачено. До Європи вивезена велика частина книг Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств. З них повернуто в ЦДІАУ в м. Києві лише 2 119 книг, тобто 35,5 % від 5 938 одиниць зберігання. Сьогодні більшість судових книг XVI – XVII ст. складають гродські книги – 524 томи, земські – 179 томів і магістратські – 51 том [16, с. 38]. За даними О. Купчинського, колекція земських та гродських актів України становить 8 270 книг і фасцикул. З них у Львові знаходиться 6 541 книга і фасцикул. Якщо врахувати, що в середньому на кожну, наприклад, львівську актову книгу припадає близько 600 – 700 записів, то загальна сума актів становить майже чотири мільйони документів та актів [19, с. 5].

Отже, на цей час актові книги судових установ XVI – XVIII ст. зберігаються в основному у двох архівах – в ЦДІАУ в м. Києві – книги Правобережної та Лівобережної України та у м. Львові – галицькі книги (колишніх Руського та Белзького воєводств) – та чекають на подальші наукові розвідки.

P.S. Автор висловлює щирю подяку за допомогу в підготовці статті завідувачу

відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ д.і.н. Ірині Олексіївни Ворончук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bandtkie J. W. Onotaryacie downieyszum i nowszym w Polsce / J. Bandtkie // PamiętnikWarszawski. – 1815. – Т. III. – 658 p.
2. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV – XVII w. / J. Bardach. – Warszawa: Państwo we wydawnictwo naukowe, 1970. – 401 p.
3. Kutzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385 – 1569 / S. Kutzeba. – Lwow, 1935. – 11 p.
4. Kutzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zapysie / S. Kutzeba. – Lwow, 1921. – 110 p.
5. Андріяшев О. М. Актові книги / О. Андріяшев // Центральный архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 33 – 124.
6. Білоус Н. О. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків / Н. Білоус // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2013. – № 12. – С. 449 – 453.
7. Бойко І. Й. Правові засади організації судової системи Польського Королівства та її поширення у Руському воєводстві (1434 – 1569 рр.) / І. Бойко // Вісник Львівського університету. Юридична серія. – Вип. 50. – Львів, 2010. – С. 39 – 49.
8. Введенський А. А. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусі в XVI – XIX ст. / А. Введенський // Наукові записки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького: в 3-х т. – Т. 3. – К., 1939. – С. 77 – 112.
9. Ворончук І. О. Актові книги як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби / І. Ворончук // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. – Випуск І. Волинь XVI ст. – К.: Фенікс, 2014. – С. 6 – 74.
10. Ворончук І. О. Литовские Статуты как источники изучения деятельности гродских и земских судов Правобережной Украины XVI – XVII столетий / І. Ворончук // Antrasis

Lietuvos Statutas 1566. – Vilniaus universite to leidykla, 1993. – С. 134 – 141.

11. Ворончук І. О. Значення актових книг як джерела з історії України судів Правобережної України XVI – XVIII ст. / І. Ворончук // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 140 – 145.

12. Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 129 – 170.

13. Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI – XVII ст. / О. Задорожна // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 36 – 47.

14. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1972. – 143 с.

15. Каманин І. Изъ прошлого Юго-Западнаго Края (статьи и материалы) / І. Каманин. – Киев, 1913. – 120 с.

16. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников / Н. Ковальський. – Днепропетровск, 1979. – 109 с.

17. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях // ЗНТШ. – Т. 228. – Львів, 1994. – С. 65 – 122.

18. Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.) Огляд публікацій / І. П. Крип'якевич. – Київ: АН УРСР, 1962. – 83 с.

19. Купчинський О. А. Земські та городські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О. Купчинський. – К., 1998. – 101 с.

20. Купчинський О. А. Про підготовку каталогу судово-адміністративних фондів України XV – XVIII ст. / О. Купчинський // Архіви України. – 1976. – № 5. – С. 14 – 21.

21. Левицький О. І. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западнаго края

и Малороссии / О. Левицький // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899 г. – Москва, 1902. – 30 с.

22. Левицький О. І. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2 пол. XVII ст. / О. Левицький. – К., 1930.

23. Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. – Луцьк, 2013. – 737 с.

24. Патяка О. О. Ділова документація городських та земських судів України в др. пол. XVI – на поч. XVII ст. / О. Патяка // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 448 – 458.

25. Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у ВКЛ другої половини XVI ст. / В. Поліщук // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 74 – 88.

26. Проценко Л. А. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України / Л. Проценко // Друга наукова конференція з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін: матеріали. – К., 1963. – С. 79 – 93.

27. Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін / Л. Проценко // Історичні джерела та їх використання. – Вип. І. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 52 – 62.

28. Старченко Н. П. Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) / Н. Старченко // Наукові записки. – К.: Інститут археографії НАН України. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 215 – 232.

29. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том І. Статут Великого Князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – 464 с.

30. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том ІІ. Статут Великого Князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – 560 с.

31. Статути Великого Князівства Литовського: у 3 т. – Том ІІІ. Статут Великого

Князівства Литовського 1588 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – 672 с.

32. Романовський В. О. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – 168 с.

33. Романовський В. О. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 1 – 33.

34. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник. – Львів – Київ, 2001. – 387 с.

35. Чунтулова В. Д. Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. – Вип. І. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 203 – 209.

36. Яковенко Н. М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18 – 24.

37. Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XIX веков. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 64 – 72.

38. Яковлів А. І. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV– XVI ст. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1929. – 79 с.

REFERENCES

1. BANDTKIE, J. (1815). Onotaryacie downieyszum i nowszym w Polsce. *Pamiętnik Warszawski*. Т. III, 658 p. [in Pol.]

2. BARDACH, J. (1970). *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.* Warszawa: Państwo we wydawnictwo naukowe, 401 p. [in Pol.]

3. KUTZEBA, S. (1935). *Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385–1569.* Lwow, 11 p. [in Pol.]

4. KUTZEBA, S. (1921). *Dawne polskie prawo sądowe w zapysie.* Lwow, 110 p. [in Pol.]

5. ANDRIIASHEV, O. (1929). Act Books. *Tsentralnyi arkhiv starodavnikh aktiv u Kyievi.* Kyiv, pp. 33–124. [in Ukr.]

6. BILOUS, N. (2013). The Magdeburg Law in Central and Eastern Europe in the Light of New Research of German Historians. In: *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: zbirnyk naukovykh prats.* (Ukraine in Central and Eastern Europe. Collection of Scientific Papers), (12), pp. 449–453. [in Ukr.]

7. BOIKO, I. (2010). Legal Principles of the Organization of Judicial System in the Kingdom of Poland and Its Spread in Rus Province (1434–1569). *Visnyk lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*, Vol. 50. Lviv, pp. 39–49. [in Ukr.]

8. VVEDENSKYI, A. (1939). Forgery and Falsification of the Historical Records in Ukraine and Belarus in the 16th–19th Centuries. In: *Naukovi zapysky Kyivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu imeni O. M. Horkoho: zbirnyk naukovykh prats.* (Scientific Notes of O. M. Horkyi Kyiv State Pedagogical Institute: Collection of Scientific Papers). Vol. 3. Kyiv, pp. 77 – 112. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (2014). Act Books as a Source for the History of Ukrainian Early-Modern Everyday Life. In: *Volhynia of the 16th Century*, Vol. 1. of *Ukrainian Everyday Life of the Early-Modern Period. Collection of Documents.* Kyiv: Feniks. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I., (KIKU, I.) (1993). The Lithuanian Statutes as a Source of Study of Functioning of Courts of Borough and Terrestrial Courts of Right-Bank Ukraine in the 16th–17th Centuries. In: *Antrasis Lietuvos Statutas 1566.* Vilniaus universite to leidykla, pp. 134–141. [in Rus.]

11. VORONCHUK, I. (1983). The Value of the Record Books as a Source to the History of Ukrainian Courts of Right-bank Ukraine in the 16th–18th Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (11), pp. 140–145. [in Ukr.]

12. DASHKEVYCH, Ya. (1969). Administrative, Judicial, and Financial Books in Ukraine in the 13th–18th Centuries (Problematics, Status,

and the Research Methodology). *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka, pp. 129–170. [in Ukr.]

13. ZADOROZHNA, O. (2009). Record Books as a Source to the Reconstruction of the Landholdings in Kyiv Voivodeship in the 16th and 17th Centuries. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеоhrafii NAN Ukrainy, pp. 36 – 47. [in Ukr.]

14. ISAIEVYCH, Ya. (1972). *Sources to the History of Ukrainian Culture of the Feudal Era in the 16th–18th Centuries*. Kyiv: Naukova dumka, 143 p. [in Ukr.]

15. KAMANIN, I. (1913). *From the Past of the South-Western Land (Articles and Materials)*. Vol. 2. [in Rus.]

16. KOVALSKIY, N. (1979). *Source Studies of the History of Ukraine from the 16th Century to the First Half of the 17th Century*. Pt. 4. Dnepropetrovsk, 109 p. [in Rus.]

17. KRYKUN, M. (1994). Terrestrial Offices in Ukrainian Lands in the 15th–18th Centuries. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Tarasa Shevchenka*, Vol. 228. Lviv, pp. 65–122. [in Ukr.]

18. KRYPIAKEVYCH, I. (1962). *Sources to the History of Galicia of the Feudal Era (until 1772). Review of Publications*. Kyiv: AN URSSR, 83 p. [in Ukr.]

19. KUPCHYNSKYI, O. (1998). *Borough and Terrestrial Judicial and Administrative Documentary Funds of Lviv*. Kyiv, 101 p. [in Ukr.]

20. KUPCHYNSKYI, O. (1976). On the Preparation of the Catalogue of the Judicial and Administrative Funds of Ukraine of the 15th–18th Centuries. *Arkhivy Ukrainy*, (5), pp. 14–21. [in Ukr.]

21. LEVITSKIY, O. (1902). On the Act Books Related to the History of the South-Western Land and Little Russia. *Trudy II arkhеologicheskogo s'ezda v Kieve 1899*, Vol. 2. Moscow, 57 p. [in Rus.]

22. LEVITSKIY, O. (1930). *Over the Courts of Hetmanate: Sketches on the Folk Life in Hetmanate of the Second Half of the 17th Century*. Kyiv, 254 p. [in Ukr.]

23. MOISIENKO, V. POLISHCHUK, V., ed. (2013). *The Lutsk Castle Book of the 1560–1561*. Lutsk, 737 p. [in Ukr.]

24. PATIAKA, O. (2004). The Business Documentation of the Borough and Terrestrial Courts of Ukraine in the Second Half of the 16th–First Half of the 17th Centuries. In: *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: zbirnyk naukovykh prats*. (Ukraine in Central and Eastern Europe. Collection of Scientific Papers). Vol. 4. Kyiv, pp. 448–458. [in Ukr.]

25. POLISHCHUK, V. (2009). Castle Books of the Volhynian Administrators as a Source to the History of the Rus Regionalism in the Grand Duchy of Lithuania in the Second Third of the 16th Century. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеоhrafii NAN Ukrainy, pp. 74–88. [in Ukr.]

26. PROTSENKO, L. (1963). Act Books of the Central State Historical Archives of the USSR in Kyiv as a Source to the History of the Towns and Villages of Ukraine. In: *Druha naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta in. spetsialnykh dystsyplin: Materialy*. (Proceedings of the Second Scientific Conference of the Archival Science and Other Auxiliary Historical Disciplines). Kyiv, pp. 79–93. [in Ukr.]

27. PROTSENKO, L. (1964). Act Books as a Source to the Study of the Special Historical Disciplines. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia*, Vol 1. Kyiv: Naukova dumka, pp. 52–62. [in Ukr.]

28. STARCHENKO, N. Act Books as a Source to the History of the Interregnum Magnum in Volhynia (1572–1576). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. (Scientific Notes. Collected Works of Young Scholars and Postgraduates). Vol. 19 (1). Kyiv: Instytut arkhеоhrafii NAN Ukrainy, pp. 215–232. [in Ukr.]

29. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529. (2002). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 Vol.)*. Vol. 1. Odessa: Yurydychna Literatura, 464 p. [in Ukr.]

30. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566. (2003). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 vol.)*. Vol. 2. Odessa: Yurydychna Literatura, 560 p. [in Ukr.]

31. The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588. (2004). In: S. KIVALOV, P. MUZYCHENKO, A. PANKOVA, eds., *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (in 3 vol.)*. Vol. 3. Odessa: Yurydychna Literatura, 672 p. [in Ukr.]

32. ROMANOVSKIY, V. (1927). *The Sketches on Archival Science. The History of Archival Work in Ukraine and the Principles of Administration in Archives*. Kharkiv, 168 p. [in Ukr.]

33. ROMANOVSKIY, V. (1929). *The Archives of Historical Records and Their Funds. Tsentralnyi arkhiv starodavnykh aktiv u Kyievi*. Kyiv, pp. 1–33. [in Ukr.]

34. *The Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Traveler's Guide*. (2001). Lviv – Kyiv, 387 p. [in Ukr.]

35. CHUNTULOVA, V. (1964). *Forms of Documents of the Record Books of the*

Kremenets Terrestrial Court. *Istorychni dzherelata yikh vykorystannia*, Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, pp. 203–209. [in Ukr.]

36. YAKOVENKO, N. (1990). *On the Question of Reconstruction of the Composition of the Judicial and Administrative Archives of the Late 16th – the First Half of the 17th Century*. *Arkhivy Ukrainy*, (5), pp. 18–24. [in Ukr.]

37. YAKOVENKO, N. (1983). *On the Language Composition of the Borough and Terrestrial Record Books of Right-Bank Ukraine in the 17th Century*. In: *Istoriograficheskie istochnikovedcheskie problemy otechestvennoy istorii. Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Rosii i Ukrainy XVII–XIX vekov: mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov*. (Historiographical Source Study Problems of National History. Sources on Social and Economic History of Russia and Ukraine of the 17th–19th Centuries: Interacademic Collection of Scientific Papers). Dnipro: DGU, pp. 64–72. [in Rus.]

38. YAKOVLIV, A. (1929). *The Old Czech Influences on the Ukrainian Law of the Lithuanian Era of the 15th and 16th Centuries*. Prague: Derzhavna drukarnia v Prazi, 79 p. [in Ukr.]

N. Palamarchuk

The Problem of Origin of Record Books of Borough and Terrestrial Courts in the Ukrainian Lands in the 15th–18th Centuries

Abstract

The article considers the problem of origin of record books of borough and terrestrial courts in the Ukrainian lands as a source to the history of early modern Ukraine. Two hypotheses of the possible origin are disputed: the Czech-Moravian proposed by Orest Levytskyi and Viktor Romanovskiy, and the Italian by Yaroslav Dashkevych and Oleh Kupchynskiy. Based on the quite developed juridical terms and formulae, the question of an independent development of record keeping in Ukraine is being highlighted too. Moreover, the article raises the question of the independent development of record keeping in Ukraine proposed by the author's own investigation based on the legal norms of the First Lithuanian Statute.

The documents of record books laid the ground for the landowning of the nobility, so it was important to preserve these books at the level of legal norms. Furthermore, the articles of the Second and the Third Lithuanian Statutes which determined the order for transaction and keeping the record books of borough and terrestrial courts are being displayed. The governmental orders for the transaction of record books are also shown. Despite this fact, lots of them were lost. Today the number of books totals at least 8270.

УДК 9(М)3

ВТРАТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ВІД ДІЙ СВАВІЛЬНИХ ВОЯКІВ МИХАЙЛА КРИСИ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Микола ВИСОТІН

науковий співробітник відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. У статті на підставі документального матеріалу досліджується проблема порушення військової дисципліни і завдання втрат мирному населенню Волині вояками полковника Михайла Криси, відомого тим, що на різних етапах своєї кар'єри служив як українському гетьману Б. Хмельницькому, так і польському королю Я. Казимиру.

Ключові слова: Михайло Криси, Богдан Хмельницький, Ян Казимир, Україна, Річ Посполита, Хмельниччина, Волинь, втрати мирного населення, військова дисципліна, «Артикули», «крисинці».

ПОТЕРИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛЫНИ ОТ ДЕЙСТВИЙ СВОЕВОЛЬНЫХ ВОИНОВ МИХАИЛА КРЫСЫ В ГОДЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Николай ВЫСОТИН

научный сотрудник отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Анотація. В статье на основе документального материала исследуется проблема нарушения воинской дисциплины и нанесения потерь мирному населению Волыни воинами полковника Михаила Крысы, известного тем, что на разных этапах своей карьеры служил как украинскому гетману Богдану Хмельницкому, так и польскому королю Яну Казимиру.

Ключевые слова: Михаил Крыса, Богдан Хмельницкий, Ян Казимир, Украина, Речь Посполитая, Хмельниччина, Волинь, потери мирного населения, воинская дисциплина, «Артикулы», «крысинцы».

LOSSES OF VOLHYNIAN CIVILIAN POPULATION FROM ACTS OF SELF-WILLED WARRIORS OF MYKHAILO KRYSY DURING KHMELNYCHCHYNA

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. This article, based on documentary material, studies the problem of violating the military discipline and causing losses to Volhynian civilians by soldiers of Colonel Mykhailo Krysa, known for serving both Ukrainian Hetman Bohdan Khmelnytsky and Polish King Yan Kazymyr at different stages of his career.

Key words: Mykhailo Krysa, Bohdan Khmelnytsky, Yan Kazymyr, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Khmelnychchyna, Volhynia, civilian losses, military discipline, "Artykuly", "krysyntsi".

© Висотін М.

Історія України ранньомодерної доби багата на постаті неординарні, але малознані не лише широкій громадськості, а й дослідникам минувшини. Однією з таких є полковник Михайло Криси¹, учасник подій Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Передусім він уславився стрімкою кар'єрою в козацькому війську, наближеністю до гетьмана, а також контраверсійністю своєї політичної позиції, яка виявилася в тому, що під час Берестецької кампанії в червні 1651 р. він залишив козацький табір і перейшов на службу до польського короля Яна Казимира. З огляду на попередню сумлінну службу і такий її несподіваний оберт Д. Вирський, автор короткої біографічної розвідки про Михайла Крису, визначив його як «героя/антигероя козацької революції» [5, с. 65]. Поділяючи загалом таку двоїсту оцінку, ми вважаємо, що було б доцільно уважніше поглянути на окремі епізоди військової кар'єри полковника Криси. Нові факти його життєпису нададуть можливість глибше зрозуміти міру «героїчного» та «антигероїчного» в складній біографії полковника, а в дальшій перспективі – ширше поглянути на складну проблему збитків, яких завдавали мирному населенню вояки протидіючих сторін у тих регіонах, де відбувалися бойові дії в роки Хмельниччини. В даному контексті постать Михайла Криси винятково показова тим, що, окрім успіхів на військовому терені та в царині дипломатії, він став сумно звісний численними конфліктами з обивателями Волині через зловживання та утиски, яких припустився сам полковник та підлеглі йому жовніри.

¹ Існує декілька способів написання цього імені. Ми використовуємо варіант, який міститься в «Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.» [8, с. 27].

Найбільш повно «пригоди» М. Криси задокументовані, починаючи від часу його переходу на бік Речі Посполитої. Подобиці окремих наїздів наведені в матеріалах Таблиці. Наразі ж зауважимо, що даний перелік далеко не повний, оскільки, по-перше, враховуючи буремність воєнного часу, не всі жертви жовнірських свавіль мали змогу скаржитись. Так, Барбара Бонковська, родина якої постраждала від наїзду Михайла Криси в листопаді 1651 р., з невідомих причин звернулася до суду з позовом лише в травні 1654 р., тобто через три роки після подій [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. По-друге, суспільного розголосу набували не всі наїзди, а лише найбільш резонансні з них. По-третє, враховуючи віддаленість подій, не всі скарги збереглися до нашого часу. І, зрештою, по-четверте, з об'єктивних причин дослідниками виявлено далеко не всі документи, навіть із числа тих, які наразі зберігаються в архівосховищах. Ці обставини суттєво зужують джерельну базу можливого дослідження. Втім існують опосередковані свідчення про те, що фактів пограбувань обивателів Волині жовнірами Михайла Криси було значно більше, аніж ми зараз розглядаємо. Їх містять цитовані нами документи. Зокрема, Юрій Габріель Ференсбах у суді зазначав, що перед тим, як пограбувати його село Оздютичі 18 січня 1655 р., корогва Михайла Криси спустошила чимало навколишніх сіл. Зрозуміло, що зосереджений на власних збитках Ференсбах ані назвав ці села, ані подав жодних подробиць наїздів [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.]. Також і брат Михайла Криси, Федір, в протестації, поданій 23 березня того ж року до Луцького гродського уряду, повідомляв,

Дата наїзду	Дата подання скарги	Скаржник	Хто завдав збитків	Населений пункт, який постраждав
20 листопада 1651 р.	9 травня 1654 р.	Барбара Бонковська	Михайло Крися, «пулковник і реїментар козаків» з Котельнянської волості, та слуги Яна Замойського з м. Котельня і маєтків волості у Житомирському повіті Київського воеводства	с. Куїлівка, с. Маркова Волиця
22 травня 1653 р.	18 липня 1653 р.	Піддані кн. Миколая Святополка Четвертенського і його дружини Доміцели	Козаки і татари корогви Михайла Криси	м. Курчиці (Соколь)
1 липня 1653 р.	7 липня 1653 р.	Костянтин Гулевич і його дружина Анна	Ротмістр Михайло Крися та жовніри надвірної корогви Яна Замойського	м. Острожець
20 грудня 1654 р.	8 січня 1655 р.	Бальтазар Раецький	Козаки під «назвиськом крисинців»	с. Княгинин
18 січня 1655 р.	28 січня 1655 р.	Юрій-Габріель Ференсбах	корогва Михайла Криси	с. Оздютичі
30 січня 1655 р.	4 лютого 1655 р.	Луцький підсудок Вацлав Гулевич Воютинський	Жовніри корогви королівського полковника Михайла Криси	с. Біле Поле
23 лютого 1655 р.	26 лютого 1655 р.	Олександр Чаплич Шпановський, киселинські міщани та євреї	Жовніри волонтерської корогви ротмістра Іполита Снітовського з полку Михайла Криси	м. Киселин
20 березня 1655 р.	22 березня 1655 р.	Марк Гулевич	Михайло Крися, «ротмістр аліас полковник його кр. мл.»	с. Симонів

Таблиця

Зміст скарги	Джерело
Під час наїзду жовніри мало не вбили чоловіка скаржниці, побили і пограбували її саму (захопивши 710 червоних золотих і коня), перелякали дітей та заподіяли грабунки у її селах Куїлівка і Маркова Волиця	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 311.
Заподіяно грабунки і насильства	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 215, арк. 193 і зв., 199–199зв.; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 291.
Заподіяно грабунки і насильства, коли шляхта Волинського воеводства, рятуючись від козаків, залишила маетки і заховалася у фортецях	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1406 зв.–1408; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 291.
Козаки під «назвиськом крисинців», які стояли в с. П'яне, пограбували княгининського підданого і захопили в нього 5 кіп пшениці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 24–26; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 329.
«... великі кривди і шкоди вчинили, вепрі й свині кормні у підданих тамошніх побили і до возів побрали, яловиці й телята порізали, кури, гуси й поросята побивши, до возів побрали в достатку, виходячи, волів чотири а коней п'ятнадцять взяли й інших збитків чимало заподіяли...»	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 335.
«... в маєтності Білополю стояли, ночівлю відправували й шкоди немалі і кривди підданам тамошнім завдали і підводи всі забрали, ... през цілий тиждень бав'ячи, воли й коні внівеч обернули...». Також жовніри забрали з собою і забили до смерті місцевого селянина Хому Гривку, труп якого покинули в сусідньому с. Порванчі	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 20–21; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 333.
Над міщанами вчинялися насильства. Заподіяно збитки на 1600 польських золотих: «... през цілий тиждень стоячи, незносні кривди і шкоди міщанам і жидам киселинським завдали, комори повідбивали і пивниці, що їм сподобалося, як з фантів, так і з трунків різних побрали; і ... весь той тиждень стоячи, так міщани, як і жида, устентуючи оних, менують собі шкоди тисячу золотих польських. А коли ще й далі хотіли стояти, мусили міщани та жида киселинські дати пану ротмістрові і пану поручникові готових пінезів золотих шістсот. Котрі їх мл. пани Снітовський, ротмістр, і Махаринський, поручник, взявши таку контентацію від жидів і міщан киселинських, заледве з маєтності його мл. пана Чаплича уступили...»	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 335.
Заподіяно грабунки і насильства	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 416 зв.–418; Сухих Л. А., Страшко В. Д. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 341.

що одна з корогов полку Криси, всупереч наказу свого полковника, вештається шляхетськими маєтками і грабує їх. Як і в попередньому випадку, Федір також не зазначив кількості пограбованих сіл і не подав подробиць наїздів [7, 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 418–419 зв.].

Проте з матеріалів інших судових справ реконструкція дій жовнірів Криси цілком можлива. Перший документально підтверджений наїзд, вчинений Михайлом Крисою після переходу на службу до короля, стався 20 листопада 1651 р., тобто лише через 4 місяці після того, як він полишив козацький табір під Берестечком. Цей наїзд (власне, як і ряд інших) був вчинений спільно з жовнірами надвірної корогви Яна Замойського, під покровительством якого Криси, ймовірно, перебував у той час. Загін самого Криси, «пулковника і реїментара козаків», нараховував близько 150 осіб, набраних ним у Котельнянській волості. Попри те, що формально Криси розірвав зв'язки з повстанським козацько-селянським рухом, його загін значною мірою складався саме з простолюду: міщан, селян, ремісників, бояр та ін. Зокрема, до нього входили кушніри Богдан та Миско, мельники Петро та Андрієнко, кравець Самойленко, будник Маненко з синами, зять коваля Мартин, коваль Марко, слюсар Васько Малецький, рymar Андрій, теслі Басиста й Чапенко та ін. [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307].

Уважний погляд на цей загін відкриває його незвичний склад. До нього входили жовніри Замойського, представника одного з найбільш знатних шляхетських родів Речі Посполитої, та селяни під командуванням Михайла Криси, в минулому козацького

полковника та особи, наближеної до гетьмана Богдана Хмельницького, а нині – шляхтича і слуги короля Яна Казимира². Показові й жертви цього наїзду: шляхетська родина Бонковських та селяни, якими вони володіли, – жителі сіл Куїлівка і Маркова Волиця³. Як впливає з матеріалів судової справи, нападники «окрик татарським голосом волаючи вчинивши ... підданих ... куїлівських та Маркової Волиці били, мордували ... бидла, коні так сільські, яко й дворські, так в селі, яко і на полях, в спосіб непристойний чати й здобичі займали і уганяли» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Господарів села нападники так налякали, що ті «з дому і з села в поле уходили зі страху» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Голова родини, Андрій Бонковський, «без жадної броні, тільки в кожусі, коня допадши від візничі собі даного ... за охороною Боскою ледь до Липок ... втік» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Пізніше він помер або загинув за нез'ясованих обставин. Це зрозуміло з матеріалів судового позову, в якому Барбара Бонковська, дружина Андрія, називає свого чоловіка «небіжчиком». Неповнолітні діти подружжя, Антон і Зофія, втікаючи, ледь не втопилися і «зі страху великого аж в хворобу повпадали». Але найбільш постраждала сама Барбара. Наздогнавши її, нападники «самопали до боку прикладали, хочаки її розстріляти і забити» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12,

² М. Криси був реновітований після переходу на службу Речі Посполитій 1652 р. [2, с. 418; 5, с. 69; 14, s. 89; 16, s. 177].

³ Олексій Баранович дані населені пункти не згадує (тут і далі назви населених пунктів звірені за роботою: Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.) [3].

ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Життя їй врятував один жовнір, який «оную заборонив і від забойства ... затримав». Однак, шукаючи грошей, «не маючи жадного бачення на стан її шляхетський і плоть білоголовську», нападники зірвали з жінки верхній одяг і «без милосердя збили, зранили й здеспектовали і разов чимало синіх спухлих по різних тіла члонках обухами й сокирами позаздавали» [1, с. 808–814; 7, с. 311; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 1303 зв.–1307]. Остаточно Барбара Бонковська підірвала своє здоров'я, переховуючись на болотах у холодну пору року (нагадаємо, події відбувалися в кінці листопада). Матеріальні втрати від нападу теж були великими: лише в самої Барбари Бонковської нападники відібрали 710 золотих і коня.

Заради справедливості зазначимо, що нерідко наїзди вчинялися з міркувань військової необхідності. На мету таких акцій вказує Мирослав Нагельський. Він пише, що напередодні битви під Берестечком козаки «rozpozczęli przy linii demarkacyjnej wybierać żywność dla swych pułków, **utrudniając tym samym zaprowiantowanie oddziałom polskim**» (виділено нами. – М. В.) [15, с. 407]. Це твердження справедливе і щодо дій польських загонів.

Так, безперечно, наїзд Михайла Криси на містечко Острожець був вчинений саме з військовою метою [7, с. 291; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1406 зв.–1408]. На користь такого твердження свідчить той факт, що події розгортались безпосередньо напередодні битви (облоги) під Жванцем. У цей час українські й польські війська маневрували і методично спустошували місцевість, аби позбавити противника статків і таким чином послабити його. За визнанням анонімого

автора щоденника Жванецької кампанії, польській армії «дозволили брати все, що кому подобалося ... брали ж немилосердно, не милуючи шляхетських дворів і замочків, які здобувалися штурмом, а шляхта їх захищала, із обох боків сила нагинула ... навіть церков не оминули» [9, с. 178].

З документа про спустошення Острожця можна зробити декілька висновків. По-перше, в реальній дійсності дуже важко було відділити грабіжницькі наїзди від нападів, вчинених з військовою метою. По-друге, для обивателів, у даному випадку – мешканців Острожця, жодного значення не мала мета, якою керувались нападники, грабуючи їхнє містечко. Єдину вагу мали понесені збитки, які зумовлювали суттєве зниження життєвого рівня або навіть початок голоду. По-третє, від подібних пограбувань, зрештою, страждали самі ж нападники. Хрестоматійним став факт, що польські війська у таборі під Жванцем потерпали від жорстокого голоду, не в останню чергу зумовленого тим, що вся навколишня місцевість напередодні була спустошена, в тому числі їх власними загонами [9, с. 178].

На прикладі дій загонів Михайла Криси також простежується ще одна глобальна проблема, яка була лихом для всієї Речі Посполитої – збитки мирного населення від зловживань жовнірів під час постоїв. Уряд держави усвідомлював цю проблему і неодноразово намагався її вирішити, зокрема шляхом регламентування у військових статутах. Передусім йдеться про «*Artykuly wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane anni 1609*» [13, s. 176]. За державним законодавством «лежі», або місця відпочинку, призначалися лише в так званих

«королівщинах» – тобто державних маєтках. Шляхетські маєтки і церковні володіння від утримання військ були звільнені. Місця леж чітко визначалися гетьманом і змінювати їх на власний розсуд, переходячи в інші маєтки, жовніри не мали права. Причому всі необхідні статки вояки мусили купувати у населення, яке постачало їх у кількості, яка залежала від потреб підрозділу і попередньо узгоджувалась ротмістром з державцею або управителем маєтності. Жодні утиски обивателів не припускалися. За порушення цих настанов передбачалося суворе покарання.

На жаль, ця проста і, на перший погляд, надійна схема в реальному житті не працювала. Так, лише протягом грудня 1654 р. – лютого 1655 р. загони М. Криси вчинили чимало наїздів, чотири з яких були офіційно задокументовані. Під час нападів жовніри порушили низку ключових статей «Артикулу» і передусім – заборону самовільно змінювати місця постоїв та обтяжувати шляхетські володіння, пряму вказівку на що містить стаття № 11: «w dobrach Jego Krolewskiej Mości, duchownych i szlacheckich aby żaden rotmistrz, porucznik, towarzysz i pacholik nie śmiał się stanowić pod winą sta grzywien i zdania hetmańskiego». Всупереч забороні, 20 грудня 1654 р. козакі «назвиськом крисинці» пограбували село Княгинин, яке у Пузинів орендував Бальтазар Раецький [7, с. 329; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 24–26], 18 січня 1655 р. «корогва його мл. пана Криси» наїхала на село Оздютичі, яким володів Юрій-Габріель Ференсбах [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.], 4 лютого 1655 р. «панове кресинці» влаштували ночівлю у маєтності Вацлава Гулевича Воютинського в селі Білопіллі [7, с. 333,

12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 20–21], а в лютому 1655 р. жовніри волонтерської корогви ротмістра Іполита Снітовського з полку Михайла Криси пограбували містечко Киселин, яким володів Олександр Чаплич Шпановський [7, 335; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103]. В усіх без винятку випадках були зафіксовані побиття та інші насильства стосовно місцевих жителів, що заборонялося статтею № 26: «ktoby usilstwo poręnił, gardłem bez łaski ma być karan». При цьому в селі Білопіллі жовніри «працьовитого Хому Гривку ... немилосердно забили ... же від того збиття і зкалічення їх ... померти мусив», покаранням за що, відповідно до тієї ж статті, мала б бути страта самих винуватців. Зауважимо, що у разі вчинення вбивства закон не тільки не встановлював різниці між селянином та шляхтичем, але й не робив жодних послаблень для вбивці – він мусив бути покараний незалежно від того, яку посаду займав у корогві. Так, відповідно до статті № 60, «ktoby ... szlachcica lubo kupca lubo chłopą prostego szarpał albo mu co wziął ... ma być bez miłosierdzia karany, od pocztu, od zasług i od chorągwie, jeśli towarzysz, jeśli pacholik, ma być na gardle karany. A jeśli ranił albo zabił ... lubo i towarzysz, ma być na gardle karany». Особливу увагу «Артикул» приділяв злочинам проти приватної власності. Зокрема, суворо заборонялося несанкціоноване вибирання живності, пограбування комор та відбирання в населення різних рухомих речей. Окремо зазначено, що в жодному разі не дозволяється забирати підводи, коней та волів, оскільки, відповідно до статті № 19, «ubodzy ludzie wołmi dorabiają się chleba, a żołnierz oprócz wołow brania może się pożywić». Попри законодавчі приписи всі ці настанови під

час нападів постійно порушувалися. Так, в с. Оздютичі нападники «вепрі й свині кормні у підданих тамошніх побили й до возів побрали, яловиці й телята порізали, кури, гуси й поросята побивши, до возів побрали в достатку. Виходячи, волів чотири а коней п'ятнадцять взяли та інших шкод чимало починили» [7, с. 331; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 5 зв.–6 зв.]. В місті Киселин «комори повідбивали й пивниці, що їм подобалося – так з фантів, яко і з трунків різних побрали». Загальні суми матеріальних збитків сягали значних розмірів. Лише в Киселині жовніри М. Криси пограбували міщан на суму понад 1000 польських золотих. А для того, аби нарешті позбутися розбишак, міщани ще й мусили «дати пану ротмістрові (Іполиту Снітовському. – М. В.) і пану поручникові (Махаринському. – М. В.) готових пенязів золотих шістсот» [7, с. 344; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 101 зв.–103].

Внаслідок безкарних пограбувань, вчинених протягом тривалого часу, рівень дисципліни в підрозділах Михайла Криси суттєво знизився і став загрожувати їх боездатності. Про це свідчать події кінця зими – початку весни 1655 р. 15 лютого Криса видав універсал до ротмістрів, поручників, хорунжих і товаришів свого полку про виступ у похід на козацьку Україну згідно з наказами короля і великого коронного гетьмана. В універсалі полковник особливо відзначив, що вирушати слід негайно і при цьому не зловживати в дорозі [7, с. 338; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 191 і зв.]. Однак жовніри не поспішали виконувати наказ.

Як уже зазначалося, про це свідчить протестація Федора Криси від 23 березня 1655 р. У ній йдеться про те, що, всупереч наказу М. Криси, кварцяна корогва його

полку майже в повному складі, включно з поручником і хорунжим (окрім трьох товаришів), у похід не виступила, продовжуючи грабувати шляхетські маєтки [7, с. 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 418–419 зв.]. Але й ті корогви, які все ж вирушили на війну, від пограбувань мирних жителів теж не утримувались. Як видно з протестації Марка Гулевича, корогва з полку Криси, в якій він сам був ротмістром, 20 березня 1655 р. спустошила маєток Гулевича в селі Симонів [7, с. 341; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 278, арк. 416 зв.–418]. На жаль, в протестації не зазначено, чи брав участь в цьому наїзді сам Криса. В будь-якому разі цей документ не на його користь. Якщо пограбування села відбулося з відома полковника, це свідчить про те, що він видав фіктивний наказ, який сам не збирався виконувати. Якщо ж наїзд був учинений всупереч його прямій забороні, це значить, що Михайло Криса як командир не мав впливу на власних вояків. Втім, незалежно від того, яке з двох припущень правильне, це означає, що жовніри могли безкарно грабувати (і грабували!) місцевих жителів.

Велика кількість нападів, порушення практично всіх ключових настанов військових статутів, а також великі обсяги заповдіяних матеріальних збитків забезпечили Михайлові Криси та його жовнірам сумне лідерство поміж інших підрозділів війська Речі Посполитої. Д. Вирський також звертає увагу, що «жовніри полковника Криси [були] відомі своїми злочинами» [5, с. 67]. На думку В. Страшко та Л. Сухих, починаючи з зими 1654–1655 рр., всіх жовнірів, які займалися розбоєм і грабежами, почали називати «крисинцями» [7, с. 351]. Відтак прізвище Михайла Криси стає називним.

Оцінюючи втрати мирного населення, слід пам'ятати, що полк Криси був далеко не єдиним фактором збитків. Наприклад, історія вже згаданого міста Киселин свідчить, що воно неодноразово потерпало від свавілля інших жовнірських підрозділів. Зокрема, 1649 р. місто настільки було розорене стаціями, стягненими корогвами князя Владіслава-Домініка Заславського, що й декілька років по тому не змогло відновитися [7, с. 131; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 86, арк. 133–137]. Це впливає з матеріалів позову до Володимирського земського суду поборці Волинського воеводства Стефана Хрінницького. Він скаржився на Олександра Чаплича Шпановського, володаря міста Киселин, жителі якого виявилися нездатними сплатити подвійний подимний податок 1650 р. [7, с. 171; 12, ф. 27, оп. 1, спр. 42, арк. 475 зв.–476 зв.]. Принагідно зауважимо, що киселинські євреї, на відміну від інших міщан, мусили зібрати чотирикратне подимне, але не змогли цього зробити. Покаранням для них стало засудження до баніції в березні 1651 р. [7, с. 127; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 266, арк. 510–512 зв.]. У листопаді 1651 р. окремі господи міста, зокрема «невірного Пейсака, жида й міщанина Киселинського», постраждали під час постою Михайла Лагановського, Єрого Цеклінського та їхніх слуг, загальною кількістю декілька десятків осіб. Жовніри, «приїхавши й господою ... становши, згаданого жида й саму жидовку (дружину Пейсака. – М. В.) безвинно бити, товкти, також лави й тертиці кухарям рубати й вогонь розкладати для готування собі їсти» наказали [7, с. 238; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 408–409 зв.]. У червні 1653 р. Киселин був спустошений жовнірами ротмістра Яна Гембултовського [7,

с. 290; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 216 зв.–220]. У грудні того ж року місто грабував королівський ротмістр Мурза Богданович, «кількакратне наврацаючися з корогвою, яко й приватне без корогви». В травні–червні 1654 р. Богданович вчинив ще декілька наїздів на Киселин. Під час одного з них він разом з корогвою стояв у місті близько трьох тижнів, заподіяв збитків на суму 1500 польських золотих та ще й примусив міщан сплатити собі особисто 550 польських золотих готівкою [7, с. 325, 344; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 626–627 зв., ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 275 зв.–277]. Як бачимо, цей наїзд відбувся невдовзі після аналогічного спустошення міста жовнірами з полку Михайла Криси.

Крім того, киселинські міщани також серйозно постраждали під час козацького наступу 1648 р. [7, с. 71; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 183–184] й татарського нападу (рік цієї події невідомий, але не пізніше 1651 р.) [1, с. 631; 7, с. 235; 12, ф. 27, оп. 1, спр. 43, арк. 180–182]. А в травні 1653 р. місто було частково випалене потужною пожежею, під час якої згоріли 14 дворів міщан разом із винницями, солодовнями, пасіками та ін. [7, с. 221, 230, 253; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 270, арк. 236 зв.–237, ф. 28, спр. 87, арк. 326 зв.–328, ф. 28, оп. 1, спр. 88, арк. 886–887 зв.].

Зрозуміло, що така хвиля пограбувань обивателів Волині, якої припустилися крисинці, зумовила появу великої кількості судових позовів проти них. Характерна й реакція Криси на новий виклик. Попри те, що мирне залагодження конфліктів було пріоритетним і суди охоче йшли на це, полковник не збирався визнавати себе винним. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що задоволення вимог усіх скаржників

обернулося б для нього виплатою величезної суми грошей. Тож Михайло Криса обирає шлях судових баталій. 15 січня 1655 р. він засвідчив перед луцьким ґродським урядом особисто від себе та від імені своєї дружини Марини, що надає тринадцятьом (!) своїм «приятелям» повноваження для ведення в Головному люблінському трибуналі всіх судових справ, порушених проти нього [7, с. 330; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 23 зв.–25 зв.].

Наявність такої кількості адвокатів на послугі в однієї людини – дуже симптоматичний факт. Послуги «умоцованих приятелів» коштували недешево, тож їх наймач мав бути заможною людиною. Умови домовленостей М. Криса зі своїми «приятелями» нам невідомі, тож зішлемось на окремі приклади розрахунків між адвокатами та їх клієнтами, які наводить Н. Старченко. Зокрема, адвокат Григорій Копоть отримував «на рік сто золотих і шату едвабну ... і до того на коні оброк вівса й сіна през увесь рік», а помічник Коптя, Якуб Оксимонтович, відповідно до угоди мав отримати «золотих десять й сукна люньського аршинів чотири на його потребу» [10, с. 125; 11, с. 164–165; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 152–153]. Адвокат Іван Бобрикович за свої послуги отримав від одного клієнта у вічне володіння «три дворища осідлих» у селі Воля Туричанська, а другий клієнт нагородив його правом оренди маєтків Лупанцизна і Тишковичі строком на 35 років з платнею 30 золотих на рік [10, с. 126]. Питання про джерела прибутків Михайла Криса наразі залишимо відкритим, але зауважимо, що, вочевидь, йому було вигідніше утримувати цілу армію адвокатів, аніж задовольняти претензії пограбованих ним шляхтичів. У будь-якому разі поставлене завдання

юристи виконали. Вони успішно затягували розгляд позовів проти свого клієнта і, таким чином, забезпечили йому можливість і далі продовжувати свавільні наїзди на шляхетські маєтки. Про це свідчать матеріали елекційного сеймику Волинського воєводства від 28 квітня 1655 р. На ньому волинська шляхта вимагала від своїх депутатів до вального сейму (він мав відбутися 19 травня 1655 р.), нарешті, домогтися притягнення «крисинців» до судової відповідальності за вчинені ними злочини [7, с. 344; 12, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 375–382].

Дії Криса та його жовнірів були настільки зухвалими, що в ситуацію було змушене втрутитися вище військове командування. Коронний великий гетьман Станіслав Потоцький надіслав війська під командуванням ротмістра Друшкевича для арешту злочинців («на лапане крисинців»), а також зобов'язав своїм універсалом всіх ґродських, земських, міських та інших урядовців надавати ротмістру всю необхідну допомогу [7, 351; 12, ф. 28, оп. 1, спр. 91, арк. 867 зв.–867а зв.].

Зі сказаного вище може скластися враження, що злочини проти мирного населення М. Криса вчиняв, перебуваючи лише на королівській службі, а за часів «козацької кар'єри» в утисках обивателів Волині він помічений не був. Але це не зовсім так. Відомо, що в березні 1651 р. за наказом М. Криса козаки випалили околиці Костянтинова (нині – м. Старокостянтинів), одного з міст, яке, на думку О. Барановича, найбільш постраждало в роки Хмельниччини від дій польських, козацьких і татарських військ [4, с. 1–63; 5, с. 66]. Також відомо, що в першій половині того ж 1651 р. (ймовірно, навесні, коли українсько-польські стосунки

значно погіршились) 5 тис. козаків зі сторожового загону, яким командував М. Криса, випалили м. Дубно. Про цей випадок дали свідчення грек Ілля Мануйлов та серб Василь Данилов на допиті 6 червня 1651 р. в Посольському приказі в Москві. Окрім іншого, вони засвідчили, що «гетьманська ж Богдана Хмельницького була сторожа від Зборова у 18-ти милях в Польщі, під містом під Дубном. А був на сторожі полковник Криса, а з ним було війська з 5 тисяч ... А козацька сторожа місто Дубно випалила і нині під Дубном війська нічийого немає» [6, с. 79].

Отже, було з'ясовано, що полковник Михайло Криса на чолі підлеглих йому вояків завдав значних збитків мирному населенню Волині на всіх етапах своєї військової й політичної кар'єри: як на службі в польського короля Яна Казимира, так і на службі в українського гетьмана Богдана Хмельницького. Найбільш повно факти заподіяння збитків зафіксовані від часу переходу полковника на королівську службу. Здирства були настільки кричущими, а їх суспільний резонанс таким великим, що навіть прізвище полковника набрало символічного значення. Наявні в нашому розпорядженні документи свідчать, що, починаючи з зими 1654–1655 рр., в Речі Посполитій всіх жовнірів, які утискали мирне населення, почали називати «крисинці». Цей факт привертає особливу увагу тим, що йдеться про ім'я не польського жовніра, а українського шляхтича, який у перші найскладніші роки становлення українського революційного руху служив у козацькому війську, був, за висловом Д. Вирського, «соратником Богдана Хмельницького «першого призову» [5, с. 65]. Відтак ми змушені поставити «незручне» питання:

наскільки типовими були описані в документах дії Михайла Криса для загонів українського козацького війська? Відповідь на це питання вкрай важлива для вирішення проблеми втрат мирного населення Волині в роки Хмельниччини. Тож вона потребує подальших ретельних досліджень, які неможливі без суттєвого розширення джерельної бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. I.
3. Баранович О. І. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. / Олексій Іванович Баранович. – К., 1930. – 156 с.
4. Баранович О. І. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVII. – Киев, 1928. – С. 1–63.
5. Вирський Д. С. Полковник Михайло Криса – малознаний герой/антигерой козацької революції // Український історичний журнал. – №5. – Київ, 2002. – С. 65–70.
6. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3-х т. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. 3. – 647 с.
7. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг / упорядники Сухих Л., Страшко В. – К.: ВІПОЛ, 2008. – 1112 с.
8. Реєстр Війська Запорозького / за редакцією Ф. П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.

9. Смолій В. А., Степанков С. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Смолій Валерій Андрійович, Степанков Валерій Степанович. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 7. – 351 с.
10. Старченко Н. П. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 111–144.
11. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. / за редакцією І. О. Ворончук. – К.: Фенікс, 2014. – 776 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
13. Kutrzeba S. Polskie ustawy I artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem J. Filipowskiego, 1937. – 372 s. – S. 176.
14. Lauda sejmikowe halickie 1575–1695 ogłoszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie. – Lwów, 1931.
15. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (lutymaj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r. // Україна кризь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 405–428.
16. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. IV.
3. BARANOVYCH, O. (1930). *Settlement of Volhynia in the First Half of the 17th Century*. Kyiv, 156 p. [in Ukr.]
4. BARANOVYCH, O. (1928). *Gentry City in the Times of the Polish State (Staryi Kostiantyniv)*. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Book XVII. Kyiv, pp. 1–63. [in Ukr.]
5. VYRSKYI, D. (2002). *Colonel Mykhailo Krysa: A Little-Known Hero / Antihero of the Cossack Revolution*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (5). Kyiv, pp. 65–70.
6. *The Reunification of Ukraine with Russia: Documents and Materials in Three Volumes*. (1953). Vol. 3. Moscow, 647 p. [in Rus.]
7. SUKHYKH, L., STRASHKO, V., comps. (2008). *National Liberation War in Ukraine of 1648–1657. Collected Documents of Act Books*. Kyiv: VIPOL, 1112 p. [in Ukr.]
8. SHEVCHENKO, F., ed. (1995). *Registered Troops of Zaporizhzhia*. Kyiv: Naukova dumka, 592 p. [in Ukr.]
9. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century (1648–1676)*. Kyiv: Alternatyvy, 351 p. [in Ukr.]
10. STARCHENKO, N. (2002). *Umoctovani – Prokuratory – Priyateli. Who Are They? (Establishment of Legal Profession in Volhynia Region)*. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, Vol. 1. Kyiv, pp. 111–144. [in Ukr.]
11. VORONCHUK, I., ed. (2014). *Ukrainian Everyday Life of Early-Modern Period. Collection of Documents*. Vol. 1. *Volhynia of the 15th Century*. Kyiv: Feniks, 776 p. [in Ukr.]
12. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]
13. KUTRZEBA, S. (1937). *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*. Kraków, 372 s. [in Pol.]
14. *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695 ogłoszane przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie*. (1931). Lwów. [in Pol.]
15. NAGIELSKI, M. (2010). *Kampania zimowo-wiosenna wojsk kozackich Bohdana Chmielnickiego (lutymaj 1651) w przededniu batalii beresteckiej 1651 r.* In: *Ukraina kriz*

REFERENCES

1. *Archives of South-Western Russia, Issued by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, Subject to the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia. Acts Relating to the Period of Bohdan Khmelnytsky*. (1914). Part III, Volume IV. Kyiv. [in Rus.]
2. *Archives of South-Western Russia, Issued by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, Subject to the Governor-General of Kiev, Podol, and Volhynia. Resolutions of the Provincial Diets of the Nobility in South-Western Russia*. (1861). Part II. Volume I. Kyiv. [in Rus.]

viky. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valerii Smolii. (Ukraine through Centuries. Collection of Scientific Papers in Honour of Valerii Smolii,

Professor, Member of the National Academy of Sciences of Ukraine). Kyiv, pp. 405–428. [in Pol.] 16. *Volumina legum.* (1859). Vol. IV. Petersburg [in Pol.]

M. Vysotin

Losses of Volhynian Civilian Population from Acts of Self-Willed Warriors of Mykhailo Krysa during Khmelnychyna

Abstract

The article examines the problem of causing damage to Volhynian civilians by soldiers of Colonel Mykhailo Krysa, known to have initially served Ukrainian Hetman B. Khmelnytsky and later – Polish King Yan Kazymyr. It is noted that, firstly, damage was caused by M. Krysa at all stages of his career, and, secondly, that, for objective reasons, the best record was made of the losses caused from the moment of his transition to the Royal service, i.e. from the middle of 1651.

It is indicated that the losses were inflicted on civilian population both as a military necessity and from purely predatory impulses. As the result of comparison of the circumstances of documented attacks with the demands of the military regulations of Polish-Lithuanian Commonwealth, it was established that the colonel and his soldiers broke practically all basic requirements which regulated the relationship between troops and the population in the fighting region, thus causing especially heavy losses to Volhynian residents.

The volume of losses, as well as audacity with which the attacks were perpetrated, made the name of Krysa notorious. Since the beginning of winter of 1654–1655, all Polish soldiers that were engaged in robbery and looting became known as “krysyntsi”. It was found that all measures (such as of the power-character (sending troops) and in the form of prosecution), undertaken in order to restore the rule of law and punishment of criminals, did not provide any positive results.

The goal of further research is determined, consisting in establishing the measure of typicality of the actions of M. Krysa for squads of Ukrainian Cossack Army, which were described in the documents.

УДК 61(477.54/.62) «18/19»

ВТІЛЕННЯ У ПРАКТИКУ ОФІЦІЙНОЇ МЕДИЦИНИ СОЦІАЛЬНО-МЕДИЧНИХ ІДЕЙ НА ТЕРЕНАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сергій ШВИДКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, проректор із науково-педагогічної роботи
Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

Анотація. У статті досліджується процес втілення у медичну практику офіційної медицини соціально-медичних ідей на території Слобідської України в ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано санітарно-гігієнічний стан, рівень захворюваності населення, становлення та розвиток лікувальних закладів краю.

Ключові слова: Слобідська Україна, земство, офіційна медицина, медична практика.

ВОПЛОЩЕНИЕ В ПРАКТИКУ ОФИЦИАЛЬНОЙ МЕДИЦИНЫ СОЦИАЛЬНО-МЕДИЦИНСКИХ ИДЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ СЛОБОДСКОЙ УКРАИНЫ ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВЕКА

Сергей ШВЫДКИЙ

кандидат исторических наук, доцент, проректор по научно-педагогической работе
Государственного высшего учебного заведения
«Донбасский государственный педагогический университет»

Аннотация. В статье исследуется процесс воплощения в медицинскую практику официальной медицины социально-медицинских идей на территории Слободской Украины в ХІХ – начале ХХ в. Проанализированы санитарно-гигиеническое состояние, уровень заболеваемости населения, становление и развитие лечебных заведений края.

Ключевые слова: Слободская Украина, земство, официальная медицина, медицинская практика.

IMPLEMENTATION OF SOCIAL AND MEDICAL IDEAS IN THE PRACTICE OF OFFICIAL MEDICINE IN THE TERRITORY OF SLOBODA UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Serhii SHVYDKYI

Candidate of Historical Sciences, associate professor, Prorector of Research and Pedagogical Work
of the Public Higher Educational Institution “Donbass State Pedagogical University”

Annotation. The process of implementation of social and medical ideas in the medical practice of official medicine in the territory of Sloboda Ukraine in the 19th – early 20th century is examined in the article. The sanitation condition, the incidence rate of the population, formation and development of medical institutions of the region are analyzed too.

Key words: Sloboda Ukraine, zemstvo (county), official medicine, medical practice.

© Швидкий С.

Розглядаючи питання організації та розвитку медичної справи, треба зазначити, що історична доля, а також територіальна близькість України до Європи зумовили той факт, що на століття Україна стала провідником європейських культурних впливів на східних теренах континенту. Одним із проявів цього фактора був розвиток різних форм громадської медицини, особливо – земської, з її не тільки лікувальною, а й санітарно-профілактичною організацією.

Нагадаємо, що 1775 р. Катериною II було видано закон про управління губерніями, за яким створювалися заклади громадської опіки і медичної допомоги, а також спеціальні державні установи для управління ними – прикази громадської опіки («общественного призрения»). В умовах так званої «приказної» медицини лікарні у вигляді «богоугодних» закладів (лікарня, будинок для божевільних, калік і старих, притулок для сиріт) створювались у губернських центрах. У повітових містах існували лише маленькі лікарні без амбулаторій, які не надавали медичної допомоги вдома. Ці заклади лікували і опікували переважно «казенних» людей – солдатів і ветеранів, дрібних чиновників, арештантів, повій, безпритульних п'яниць. Вони утримувалися коштом міст, а для «вільних» людей медична допомога була платною.

Для медичного обслуговування державних селян з 1851 р. існувала окружна медицина з волосних фельдшерів і лікарів на один-два повіти для їх інструктажу та контролю за роботою. Воно було організоване за роз'їзним принципом і зосереджене переважно в руках фельдшерів, які не мали амбулаторій, а хворих приймали по хатах. Зауважимо, що, за офіційними даними, дві більші лікарні

функціонували лише в Харківській губернії, а в інших їх або зовсім не було, або вони існували у невеликій кількості у вигляді приймальних покоїв на 2 – 4 ліжка. Для колоністів різних національностей у південних губерніях України теж працювало кілька невеликих лікарень із своїм персоналом. Для обслуговування кріпаків маленькі лікарні існували лише у деяких великих економіях, а згодом при винокурнях і цукроварнях. Відтак більшість із них були позбавлені медичної допомоги і могли розраховувати або на випадкових фельдшерів, або частіше – на місцевих знахарів [18, с. 126].

Тим часом рівень (а також складність) захворюваності як міського, так і сільського населення вимагав від офіційної медицини надзвичайних заходів і зусиль. Так, жакливі наслідки для населення Слобожанщини мала епідемія чуми, яка 1718 р. спалахнула у Харківському повіті, у 1738 р. – у Вовнії, у 1838 р. – у Куп'янці. Відомий український етнограф, фольклорист і філолог, знавець історії культури Слобідської України М. Сумцов у своїй праці «Слобожане» зазначав: «Від чуми мерло багато попів. Заходила чума з Туреччини та Персії після війни. В 1738 р. у Харкові від чуми померли попи Благовіщенської та Троїцької церков, інші двори цілком повимирали. Хвороба була дуже люта в жовтні та листопаді. В інших селах вимирало до половини людності. Хворих і померлих од чуми возами звозили в ліс і скидали гаками, де вони й погубали» [12, с. 154].

Найпоширенішими інфекційними захворюваннями на Слобожанщині, за даними вченого, були холера, чума, цинга, черевний тиф, дифтерія, сифіліс [12, с. 154]. Селяни потерпали також від

віспи, скарлатини, кору, сухот [9, с. 84]. Так, у слободі Білолуцьк «серед населення особливого поширення набули сифіліс, який траплявся в різноманітних формах і видах, лихоманка; заразні хвороби – кір, скарлатина, свинка, тиф – майже не покидають села» [4, с. 955, 960]. П. Іванов наприкінці 1880-х років писав: «У сл. Містки з'явилася дифтерія і смертність була такою великою, що в багатьох сім'ях, де було по 8 дітей, не залишилося жодного: з цього року дифтерія в слободі не проходить. Жителів слободи Просяної частіше всього відвідує дифтерія. Місцевий земський лікар назвав цю слободу гніздом дифтерії». І тоді ж зазначав: «Дифтерія, або обкладки, теж не раз дуже шкодила людині; особливо багато вмирало від цієї тяжкої пошесної хвороби дітей по селах. Дифтерія з'явилася у 1873 році і з того часу не припиняється, кожної осені і весною викликає багато жертв» [4, с. 823, 122].

Особливого поширення набув черевний тиф. В одному з лікарських звітів за 1886 р. зазначалося, що основними причинами виникнення й поширення тифу були: «а) занесення хвороби заробітчанами; б) бідність з усіма її наслідками, переважно бідною і неякісною їжею; в) недоброякісна вода; г) болотиста місцевість тощо» [16, с. 277]. За словами М. Сумцова, «...у Харкові такі епідемії фіксували щороку, здебільшого восени й весною. Іноді бувають великі епідемії то черевного, то ще більш страшного висипного тифу від брудної води, від темноти люду, від громадського безладдя, від браку науки». Проте він тут же визнавав, що завдяки досягненням науки, особливо протиотруйним щепленням, за умови своєчасної вакцинації, «хвороба зробилася не такою погубельною,

і лікарі добре знають, як лікувати. Коли хто хворий, зараз же, не гаючи ні години, треба звертатися в лікарню» [12, с. 154].

Проблеми виникали з дитячим травленням, «від таких розладів щорічно гинуло чимало дітей: особливо влітку, коли за ними догляд був недостатній і основною причиною нещастя була свіжа зелень, часто недозріла й зіпсована. Незважаючи на точно виявлені причини, які викликали дитячі катарти органів травлення, селяни майже завжди вбачають ці причини в «уроках», «сухотах», «переполосі» тощо» [5, с. 174].

Справжньою бідою був сифіліс (пранці), який траплявся здебільшого в містах, а згодом – і в селах. Дослідники зазначали, що у сл. Трьохізбенці Старобільського повіту найбільш розповсюдженими хворобами були сифіліс і короста. Лікували їх у лікарів і в знахарів, до яких зверталися іноді за 30 – 50 верст [4, с. 993].

М. Сумцов із сумом констатував: «В останні роки, особливо за час війни, він почав занадто поширюватися; здебільшого в села позаносили його солдати та фабричні робітники» [12, с. 154]. За офіційними даними, у 1878 р. у міських лікарнях від сифілісу лікувалося 1824 особи, що, порівняно із населенням міста, дорівнювало 1,8%, або із 1000 осіб лікувалося лише 18. Звичайно, ця цифра була значно нижча від справжньої. Не враховані ті особи, які, приховуючи своє захворювання, таємно лікувалися у приватних лікарів та фельдшерів. Щоб попередити розповсюдження сифілісу у м. Харкові, вживалися медико-поліційні заходи, які склалися головним чином з нагляду за будинками розпусти і за жінками, які займалися проституцією. За поліцейськими даними, у 1879 р. у місті

було 33 будинки розпусти із 248 мешканцями. Протягом року лікарями проведено 9336 оглядів і 120 хворих відправлено на лікування, крім них, ще 90 хворих, які були не внесені до списку [13, с. 303]. Лікування хвороби народними засобами було не лише неефективним, але й досить шкідливим. Про це свідчить рапорт лікаря Ізюмської повітової лікарні до Харківської лікарської управи, що датується 1860 р. У ньому констатується значна кількість хворих на венеричні захворювання, відсутність приміщень для їх лікування та шкода від «дурних меркуріальних засобів лікування бабками та шарлатанами» [3].

Значна кількість населення помирала від холери, яку вперше зафіксовано на Слобожанщині в 1830 р. У дослідженні відомого полтавського історика І. Павловського «Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856)» зазначалося, що «...холера вперше з'явилася в Росії в 1817 році, занесена вона була з Індії. Найбільш сильна епідемія холери була в 1830 і 1848 роках» [8, с. 348]. У 1847 р. в Харкові від неї померло 410 чоловік, у 1848 р. – 700. Стояла велика спека. Хвороба, її причини були зовсім невідомі. (...) Від холери у трьох приходах слободи Мерефи померло: у 1830 році – 26 осіб, у 1833 році – 75, у 1848 році – 171 особа [14, т. 1, с. 154]. (...) Тоді ще не знали, що причиною епідемії була бактерія і що особливо треба уникати сирі води, де вона здебільшого і держиться» [12, с. 153].

Не обійшла населення Слобожанщини епідемія цинги – як у містах, так і в селах. Для багатьох мешканців краю вона мала смертельні наслідки. У деяких селах випадки смерті від цинги траплялися

частіше, ніж від холери. Так, у с. Олександрівці Старобільського повіту «у 1840 р. від холери померло 250 людей, а в 1849 р. від цинги 350 людей. У Закотній у 1848 р. від холери померло 154 чол., а в 1949 р. від цинги – 660 з 4000 від усієї людності. У с. Велика-Камишеваха з 3500 осіб від цинги померло 416» [12, с. 154]. В. Іванов писав: «Весною 1893 р. унаслідок неврожаю 1892 р. з'явилася цинга, але швидко припинилася» [4, с. 72]. Очевидці, зокрема Ф. О. Рейнгардт, відзначали, що «із епідемій, які були у Харкові, особливо пам'ятна перша холера 1830 року(...), але ця жахлива хвороба згодом ще й у 1847, 48, 53, 55, 66, 71, 72 роках карала мешканців міста. Круп, скарлатина, кір, тиф щорічно, а часом і віспа значно зменшили кількість мешканців. Сифіліс до 30-х років зустрічався рідко і його розповсюдження попереджалося оглядами. Взагалі треба зазначити, що в 20-х і 30-х роках загальний стан здоров'я населення був дещо задовільніший від часів пізніших, що є результатом способу життя: менша скупченість людей у дворах, краще харчування, невиснажлива праця тощо» [17, с. 26].

Як відомо, після скасування кріпацтва в Російській імперії справу медичної допомоги сільському населенню з 1864 р. було зосереджено в земських управах, у яких керівна роль належала поміщикам-дворянам. Земство було введено спочатку лише в 34 губерніях, зокрема в Харківській. Від приказів громадського опікування земства прийняли губернські й повітові лікарні, які здебільшого перебували у край незадовільному стані: містилися вони переважно в непристосованих для надання медичної допомоги приміщеннях без належного медичного та господарського обладнання.

Отже, у справі медичного обслуговування земствам довелося починати фактично з нуля. Так, наприклад, у 1836 р. в Харківській губернії було 17 лікарів, серед них 11 повітових. Лікарів-практиків у містах – 11, у повітах – 15, акушерів – 1, повивальних бабок – 12, аптек: казенних – 4, вільних – 8 [9, с. 84].

При відсутності кваліфікованої медичної допомоги, належної гігієнічної культури, через несприятливі природно-кліматичні умови була підвищена смертність. Відомий дослідник історії краю В. Пассек зазначав: «Померлих у 1836 році від звичайних хвороб загальна кількість складала 44,775 душ, найбільше число померлих складала немовлята» [9, с. 83]. На час запровадження земської реформи в Україні нараховувалося 7 губернських лікарень з 1219 ліжками, включаючи психіатричні, 56 лікарень у повітових містах, з них три «богоугодних» заклади (у Кременчуці, Лубнах і Ромнах) з 1214 ліжками і одна лікарня у містечку Батурині на 15 ліжок. У селах жодної лікарні не було [18, с. 127].

Неабияку роль у наданні медичних послуг відігравали «богоугодні» заклади (богадільні). Так, наприклад, у м. Харкові з 1866 р. богадільня стала головним закладом у губернії, який виконував функції лікарні. В 1868 р. у богадільні було відкрито особливе клінічне відділення для лікування хвороб очей, статевих органів, лікуванням яких займався тільки один професор Харківського університету. У цей же рік зросла кількість слухачів фельдшерської школи із 28 до 60 вихованців (сума утримання кожного із них складала 143 р. 63 коп.). У серпні 1869 р. відкрилась школа повитух на 22 учениці, яких готували саме для роботи в сільській місцевості [15, с. 145].

Відтак серед нагальних питань, які довелося вирішувати в надзвичайних умовах поширення різних епідемічних захворювань, великої смертності серед населення, особливо дітей, була розбудова мережі установ, призначення туди лікарів, оплата їхньої праці, підготовка середнього медичного персоналу, зокрема фельдшерів та «навчених» акушерок, яких попросту не існувало. Земства, зокрема Бахмутського повіту, насилу відшукували фахівців – кількість населення на одного лікаря там була найбільшою.

Теоретичними і практичними підставами для розвитку земської медицини послужили праця і досвід саме Харківського медичного товариства, а проект організації земської медицини було розроблено в 1867–1869 рр. комісією Полтавського губернського земства під керівництвом голови земського зібрання та губернського предводителя дворянства, доктора медицини князя М. Долгорукова і опубліковано у 1869 р. Найпершим завданням земської медицини він вважав усунення причин захворюваності, тобто громадську гігієну, а на другому плані – громадське лікування й опіку. Заходи, розроблені комісією, стосувалися передусім боротьби з сифілісом, поширення якого на той час досягло в губернії загрозливих масштабів. Тому запропонований ним проект торкався насамперед санітарно-профілактичної діяльності, зокрема, вказувалося на заходи щодо посилення суспільної гігієни; йшлося також про забезпечення безкоштовного суспільного лікування та суспільного опікування. Було створено постійну медичну комісію для детальної розробки реформи, членами якої запропоновано проект організації дільничної

медичної допомоги сільському населенню. Планувалося, що її базою мали стати дільнична лікарня, аптека та дві приймальні амбулаторії, а у штаті передбачалися посади лікаря, фельдшера та повивальної бабки. Проте М. Долгоруков незабаром відійшов від справ, і його проект у повному обсязі здійснено не було [1, с. 66].

Говорячи про концепцію медичної допомоги, варто відзначити, що вона принципово відрізнялась від західно-європейської, де лікарська допомога була переважно приватною практикою. Земські лікарі свідомо відмовлялися від погляду на професійну медичну допомогу як на вид приватної діяльності (на кшталт ремесла або й торгівлі). Земська медицина виступала суто громадською акцією. Це було революційним рішенням, адже сільське населення мало зверталось до лікарів ще й тому, що медична допомога була платною. Лише на початку ХХ ст. безплатне надання медичної допомоги було дозволено земськими управами. Це зробило медичну допомогу доступнішою для населення.

Завдяки цілеспрямованій діяльності земств, їхній ініціативності та відносній самостійності щодо прийняття рішень в окремих губерніях почали створюватися постійні медичні комісії, які діяли при земських управах. Попервах передбачалося, що сільське населення обслуговуватимуть професійні лікарі, які житимуть у повітових містечках і приїздитимуть у визначені дні до певних сіл, маючи при собі медикаменти та інструменти. Проте така «роз'їзна» система себе не виправдала – часом лікарю й пацієнту доводилося розшукувати один одного. Тому вона поступово (наприкінці 80-х років, хоча вперше була

апробована в Полтавській губернії впродовж 1867–1870 рр., але фактично залишилася на папері) почала змінюватися на так звану «змішану» систему, коли на місцях лікарі могли приймати хворих на базі новостворених лікарських дільниць. А згодом практика показала, що найефективнішою є діяльність саме стаціонарного лікарського пункту. За такою системою передбачалося, що кожен повіт поділятиметься на відповідні лікарські дільниці, центром яких буде лікарня з амбулаторією й інфекційним відділенням; по периферії дільниці створюватимуться фельдшерські пункти. Санітарні дільниці планувалося утворити в середньому на 25–30 тис. жителів (у радіусі приблизно 16–17 верст), у яких мали бути задіяні 1 лікар, 2 фельдшери і 1 «повивальна бабка» [1, с. 67].

Передбачалося, що у коло обов'язків санітарного лікаря входили: організація медичного обслуговування населення повіту, збирання, розробка й аналіз статистичних даних про захворюваність і рух населення; участь в опрацюванні обов'язкових постанов і санітарний нагляд за їх виконанням. У разі виникнення епідемії санітарний лікар виїздив на місце, встановлював причини її появи і спільно з дільничним лікарем організовував заходи аж до її припинення. Для ліквідації причин ним проводилися дослідження ґрунту, питної води, з'ясовувалися побутові та економічні умови – все те, що могло викликати епідемію. Він мав обстежувати поселення та селянські житла. До його обов'язків входили санітарний нагляд за школами і періодичний огляд учнів. Повітовий санітарний лікар за сприяння дільничних лікарів наглядав за віспощенням, аналізував дані про сухоти

і сифіліс, вів санітарно-просвітницьку роботу [18, с. 135].

Дуже повільно, але нова система медичної допомоги населенню все-таки давалася взнаки. Так, відомо, що у 1868 р. в Харківській губернії практикували разом із ветеринарами 201 лікар (з них перебували на службі 106). Із загальної кількості лікарів було: в університеті – 26, в земстві – 14, у поміщицьких маєтках – 5, вільно практикуючих – 12, відставних, які не займалися практикою, – 11. Аптек – 24 (7 – у Харкові та 17 – в інших регіонах губернії) [15, с. 118]. За офіційними даними, у 1879 р. в Харкові знаходилося вже 120 лікарів, із яких 79 перебувають на службі, а 41 – вільно практикуючі, то якщо рахувати населення міста у сто тисяч, один лікар припадає на 830 осіб. Аптек у місті 9 – одна аптека припадала на 11000 осіб [13, с. 302]. У 1883 р. загальна кількість лікарів уже збільшилася до 222 осіб. Оскільки кількість населення губернії складала тоді 2189709 осіб, на кожного лікаря, за винятком військових, припадало близько 12372 особи [17, с. 268]. Окрім цього, як зазначали дослідники, майже в жодному повітовому місті аптек не було, по всій губернії відсутні аптечні магазини та аптечні сади, незважаючи на розмаїття трав і квітів, які ростуть у Харківській губернії [9, с. 84]. Значна частина дітей хворіли й помирили від браку системних і безкоштовних щеплень, тому що віспощепленням у Харкові займалися приватні лікарі. Для покращення ситуації міське управління відкрило поблизу Олександрівської лікарні кабінет для безкоштовного щеплення віспи, після чого фельдшери відвідували всіх, кому була прищеплена віспа, для нагляду за результатами щеплення. Безкоштовне

щеплення віспи відбувалося в лікарні медичного товариства [13, с. 302].

У наступні роки питання медичної допомоги, зокрема сільському населенню, досить пильно трималось у полі зору. Так, у травні 1899 р., а також у квітні 1901 р. було прийнято чергові закони про посилення сільської лікарської допомоги. Тоді ж складено списки із зазначенням кількості необхідних лікарських пунктів (у середньому на кожен повіт планувалося відкрити по 3–4 фельдшерських пункти).

Треба зауважити, що лікарня Харківського медичного товариства була заснована для надання медичних послуг незможним громадянам, особам різних верств населення і релігійних конфесій. Із відвідувачів стягувалася плата у розмірі 20 коп. за річний квиток під час першого візиту, причому їх оглядали і давали ліки. Від сплати звільнялися особи, які не мали змоги сплатити за лікування.

Важливо й те, що вперше у місті була відкрита дитяча лікарня. Перших хворих дітей вона прийняла 1 грудня 1878 року. На стаціонарному лікуванні перебувало 20 хворих дітей. Прийом пацієнтів проводився щодня з 10 до 14 години. У цей же час розпочали роботу акушерська клініка жіночих і дитячих хвороб із повивальним інститутом Харківського університету [15, с. 312].

Для поширення інформації про медичні установи та лікарів серед городян і сільського населення друкували відповідні довідники. Так, у 1902 р. був опублікований медичний довідник, у якому автори поставили перед собою завдання «зібрати по можливості точну і детальну довідкову книжку, в якій би було зібрано всю необхідну інформацію про «лікувальну частину» м. Харкова. У довіднику

містилася інформація про лікарів міста та ветеринарних лікарів, стоматологів (вказані адреса і телефон), акушерів, фельдшерів, масажистів, аптеки, державні й громадські лікувальні заклади, приватні лікувальні заклади, лікувально-аналітичні кабінети тощо [7].

Крім надання безпосередньої медичної допомоги громадянам, у Харкові з 1875 р. проходили щорічні з'їзди лікарів під головуванням лікарського губернського інспектора; головним завданням з'їздів було вирішення питань щодо засобів покращення санітарної і медичної допомоги в губернії. Однак вироблені з'їздами концепції щодо покращення організації земської медицини в губернії мало отримували практичне втілення [13, с. 303].

Відомо, що певних успіхів у запровадженні земської реформи у галузі медицини досягло, зокрема, Бахмутське земство. Тут було запроваджено реєстраційні картки, організовано медично-статистичні бюро, які вивчали причини захворювань, динаміку їх поширення. Активно закупувалися ліки, відкривалися аптеки, підвищувалась зарплата фельдшерам (до 30 руб. на місяць) [19, с. 47]. Зауважимо, що у 1910 р. у м. Бахмуті було створено першу бактеріологічну лабораторію; перед Першою світовою війною Бахмутським повітовим земством було відкрито санаторій для легеневих хворих [18, с. 135, 313].

Важливим було й те, що інколи представники наукової медицини усвідомлювали потребу збереження народних медичних знань, шанобливого ставлення до їх набутоків: «Ми, вчені лікарі, – писав у 1859 р. один лікар, – перейнявши мистецтво й спостереження інших країн, не будемо забувати свого рідного (...),

будемо зближатися з народом, висловимо йому свою прихильність; тоді він із розкритою душею відкриє нам заповітні таємниці предків, якими він дорожить і зберігає їх біля самого серця. Без любові ж і прихильності він нічого нам не скаже і не відкриє» [12, с. 249].

Загалом у 1880 р., через 15 років після введення земського самоврядування, роз'їзна система збереглася повністю в 134 повітах, у 206 – частково у поєднанні з новоствореними лікарськими пунктами і дільницями (змішана система) і лише в 19 повітах було введено стаціонарну систему лікарських дільниць. До 1900 р. роз'їзна система збереглася тільки у двох повітах, у 219 була змішана система, 138 перейшли на стаціонарну. Зросла загальна кількість лікарів за 40 років – від 610 до 3100 [2, с. 281].

Проте про кардинальне вирішення проблеми не йшлося. Складний стан речей у сільській місцевості не пройшов повз увагу М. Сумцова, який зазначав, що «...села наші майже (...) позбавлені медичної допомоги. Повітовий лікар приїздить лише в екстрених випадках, аби оглянути вбитого або утопленика, іноді під час епідемії, в останньому випадку він губиться під гнітом непосильної праці, при дуже несприятливих гігієнічних умовах сільського життя. Лікаря часто не можна знайти в тому випадку, коли він особливо потрібен, наприклад, при укусі змії чи скаженого собаки. До того ж наукова медицина не пропонує радикальних засобів для вилікування саме цих хвороб, які вимагають швидкої допомоги» [12, с. 108]. Невдовзі «Статистический справочник по Харьковской губернии» (за 1911 р.) констатував, що найпоширенішими серед населення були хвороби органів травлення й

захворювання шкіри, що свідчить про відсутність у населення якісного харчування й належних гігієнічних умов [11, с. 15].

І все ж, незважаючи на всі зусилля реформаторів медичної справи, на місцях представників офіційної медицини було все ще катастрофічно мало. Притому що гігієнічні умови проживання кардинально не мінялись і лишалися постійним джерелом інфекцій. Лікарям, фельдшерам і акушеркам потрібен був час, щоб завоювати прихильність у своїх пацієнтів. Цей багатоскладовий процес запровадження офіційної (наукової) медицини на місцях значно затягувався.

З одного боку, маємо свідчення того, що поступово населення почало звертатися до лікарів (або й лікарі доходили до окремого мешканця міста або села). Так, у слободі Олександрівка (Старобільський повіт) було відкрито земську приймальну палату із лікарем і двома фельдшерами, до яких селяни звикли й довіряли їм [4, с. 344]. Наукова медицина отримала можливість бодай не значного, але впливу на застосування знахарських «методик» і народної медицини загалом. «Наших знахарів, – зазначав М. Маркович 1891 р., – культура теж починає чіпати, і вони переживають нову фазу, особливо біля міст. У них з'являються нові погляди, нові терміни, старі зникають або видозмінюються, (...) визнають вони, крім трав і шептань, і мінеральні засоби. Звертаються вони й до аптек, де беруть різноманітні засоби, якщо в них не вистачає власних» [6, с. 422]. Невдовзі на цю тенденцію звернув увагу М. Сумцов. У своїх нотатках, що датуються 1901 р., він зазначав, що «сільське лікування розпадається на дві категорії – знахарське й наукове. Перше йде на спад; друге кріпне

й розвивається під сприянням земської медицини» [12, с. 248]. Тоді ж він писав: «У знахарів, крім того, з'явилися неприємні для них сусіди, – земський лікар і фельдшер. Земська медицина відібрала велику частину їх лікарської практики. Але у народного знахарства є свій історично накопичений капітал, з яким воно може ще довго прожити; на його боці народні звички, головне – повна доступність й вміння пристосовуватися до середовища й, що ще важливо, володіння в окремих випадках дійсно лікарськими засобами» [12, с. 249].

Проте, з іншого боку, маємо безліч свідчень, що доля земських нововведень була складною. В тих умовах громадська самодіяльність не могла бути ефективною. Земства не мали реальної адміністративної влади. Була відсутня нормативно-правова база, відтак – норми регулювання діяльності земських лікарів, фельдшерів і акушерок, а також достатнього фінансування амбітних планів. Як наслідок, 1898 р. В. Іванов констатував: «До фельдшерів і лікарів населення ставиться з недовірою, отримані від них ліки після кількох прийомів залишають без уваги або ж виливають»; «Приймати ліки селяни не люблять, а ще більше не люблять повільного лікування»; «До лікарів селяни відносяться з недовірою. Якщо хтось із селян захворіє, то перш за все звертається до бабок-шептух, які лікують за допомогою якихось дивних молитв» [4, с. 792, 737, 823]; «Систематичного й тривалого лікування селяни не розуміють і не визнають; при такому лікуванні вони не виконують поради лікаря» [12, с. 250]. Чи не основною тезою була констатація факту: шептухам селяни все ще довіряли більше. Незважаючи на те, що в слободі знаходився

фельдшер, а поблизу проживав лікар, населення відвідувало їх значно рідше, «лише тоді, коли будь-які шептання перепробувані й не допомагають» [4, с. 737].

З часом ситуація почала поступово виправлятися. Так, 1917 р. датується запис, зроблений на Харківщині: «Лише в останній час практична наукова медицина стала все більш і більш витіснити з життя села старовинне лікувальне знахарство. Не можна заперечувати за сільськими знахарями деякої користі, особливо в той час, коли не було земської медицини. Важливо було вже те, що вона давала надію, втіху, а іноді й зцілення від хвороби, оскільки разом з некорисними прийомами, часто користувалися дійсно лікувальними травами або вдалим застосуванням розтирання й зігрівання» [10, с. 281]. Наукова медицина стала на шлях завоювання авторитету у слобожан, тим самим витісняючи знахарство. Проте ще кілька десятиліть між двома гілками медичних знань і практик – наукової та народної – залишався тривкий паритет, на що ще наприкінці XIX ст. вказував В. Іванов: слобожани до лікарів і фельдшерів ставилися прихильно, особливо в останні роки селяни почали довіряти медицині, але нерідко звертались за допомогою до знахарів, ворожбитів і бабок [4, с. 492]. І все ж, починаючи з другої чверті XIX ст., можна говорити про початок організаційного оформлення медико-санітарного напрямку – процесу, який торкнувся і східного регіону України, передусім – Харківської губернії. Медичні та санітарно-профілактичні заходи земства тут мали значний результат, що значною мірою пояснювалося наявністю на цих теренах досить міцних санітарних організацій. Хоча

ситуація змінювалась ситуативно, великою мірою залежно від індивідуальних характеристик лікарів з освітою, їхньої професійної майстерності та сприятливих чи несприятливих місцевих умов, за яких вони могли себе проявити. Проте головного результату досягнуто наразі не було – земська медицина не змогла створити попиту на раціональну медичну допомогу, а земська санітарія – на санітарно-технічні покращання умов життя населення. Наслідком цього було збереження попиту на послуги народного лікаря або шептухи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / Боряк О. О. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с.
2. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
3. Державний архів Харківської області. – Ф. 12. Міністерство внутрішніх справ. Медичний департамент. 1849 – 1855 рр., опис 1, спр. 1445. Про лікування венеричних захворювань. 1860 р., 6 арк.
4. Іванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Иванов В. В. – Харьков: Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
5. Коваленко Г., Манжура И. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. – 1891. – №4. – С. 169 – 186.
6. Маркович М. Знахарки нового типа / М. Маркович // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – С. 413 – 429.
7. Медицинский указатель г. Харькова / Издание Благовещенской аптеки С. Б. Чудновского. – Х.: Издательство «САГА», 2011. – 2, 76, 18, 2 с. Печатается по изданию: Медицинский указатель г. Харькова / Издательство

Благовещенской аптеки С. Б. Чудновского. Харьков: Т-во «Печатная С. П. Яковлева», Гончар. бул., д. №6, 1902.

8. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802 – 1856); Предисловие В. А. Мокляк / Павловский И. Ф. – Х.: Издательство «САГА», 2011. – 6, 2, VI, 240, 2, 88, 2 с., 62, 5+19 илл. (Репринтное воспроизв. издание).

9. Пассек В. Очерк Харьковской губернии / Пассек В. – Б.м. і р. – 86 с.

10. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: пособие по родоноведению. – Харьков: Союз, 1918. – 336 с.

11. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков: Типография А. А. Либин, 1911. – 105 с.

12. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків: Видавництво «АТОС», 2008. – 558 с.; 30 с. іл.

13. Устинов И. А. Описание г. Харькова (Репринтное издание) / Устинов И. А. – Х.: Издательство «САГА», 2007. – 362 с.

14. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – Х.: ХЧМГУ, Издательство «САГА», 2006. – Т. 1. – 332 с.; 2005. – Т. 2. – 432 с.; 2006. – Т. 3. – 364 с.

15. Харьковский календарь на 1870 год (Репринтное издание). – Х.: Издательство «САГА», 2008. – 408 с.

16. Харьковский календарь на 1885 год. – Харьков, 1884.

17. Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. / Под ред. П. С. Ефименко; предисловие В. С. Романовского. – Х.: Издательство «САГА», 2009. – 30, II, 278, VIII, 2 с. – (Репринтное издание. Харьков: Типография губернского правления, 1887).

18. Ціборовський О. М. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні / Олег Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.

19. Шандра В. Донецчина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 77 с.

REFERENCES

1. BORIAK, O. (2009). *Midwife in Cultural and Historical Traditions of Ukrainians: Between the Sacred and Profane*. Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, 400 p. [in Ukr.]

2. VERKHATSKYI, S. (2011). *History of Medicine*. Kyiv: Zdorovia, 352 p. [in Ukr.]

3. On the Treatment of Sexually Transmitted Diseases. (1860). In: *State Archives of Kharkiv Region. Ministry of the Interior. Medical Department. 1849–1855*, 6 p. [in Ukr.]

4. IVANOV, V. (1898). *Life and Creative Work of Peasants of Kharkov Province. Essays on Ethnography*. Vol. 1. Kharkov: Izdanie Har'kovskogo Gubernskogo Statisticheskogo Komiteta, 1012 p. [in Rus.]

5. KOVALENKO, H., MANZHURA, I. (1891). On the Folk Medicine of Ukrainians. *Etnograficheskoe obozrenie*, (4), pp. 169–186. [in Rus.]

6. MARKOVICH, M. (1891). Quacks of a New Type. *Kievskaya starina*, Vol. XXXV, pp. 413–429. [in Rus.]

7. *Medical Index of Kharkov* (2011). Kharkov: Izdatel'stvo "SAGA", 2, 76, 18 p. [in Rus.]

8. PAVLOVSKIY, I. (2011). *Poltava. Its Historical Sketch as of a Provincial City during the Reign of Governors-General (1802–1856)*. Kharkov: Izdatel'stvo "SAGA", 6, 2, VI, 240, 2, 88, 2 p. [in Rus.]

9. PASSEK, V. *A Sketch of Kharkov Province*, 86 p. [in Rus.]

10. *Population and Nature of Sloboda Ukraine. Kharkiv Province: Manual of Homeland Study* (1918). Kharkov: Soyuz, 336 p. [in Rus.]

11. *The Statistical Guide to Kharkov Province* (1911). Kharkov: Tipografiya A. A. Libin, 105 p. [in Rus.]
12. SUMTSOV, M. (2008). *Research on Ethnography and Cultural History of Sloboda Ukraine. Selected Works*. Kharkiv: Vydavnytstvo "ATOS", 558 p. [in Ukr.]
13. USTINOV, I. (2007). *Description of Kharkov*. Kharkov: Izdatel'stvo "SAGA", 362 p. [in Rus.]
14. FILARET (HUMILEVSKIY, D.) (2005–2006). *Historical and Statistical Description of Kharkov Diocese: In 3 Vol.* Kharkov: KhChMHU, Izdatel'stvo "SAGA", Vol. 1, 332 p.; Vol. 2, 432 p.; Vol. 3, 364 p. [in Rus.]
15. *Kharkov Calendar for 1870*. (2008). Kharkov: Izdatel'stvo "SAGA", 408 p. [in Rus.]
16. *Kharkov Calendar for 1885*. (1884). Kharkov. [in Rus.]
17. *Kharkov Collection. Literary and Scientific Application to the "Kharkov Calendar" for 1887* (2009). Kharkov: Izdatel'stvo "SAGA", 30, II, 278, VIII, 2 p. [in Rus.]
18. TSIBOROVSKIY, O. (2010). *Health-watch: History of Social Medicine and Public Health in Ukraine*. Kyiv: Fakt, 430 p. [in Ukr.]
19. SHANDRA, V. (2015). *Donetsk Region: Administrative and Departmental Division (the End of the 18th–20th Centuries)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 77 p. [in Ukr.]

S. Shvydkyi

Implementation of Social and Medical Ideas in the Practice of Official Medicine in the Territory of Sloboda Ukraine in the 19th – Early 20th Century

Abstract

Considering the issues of organization and development of medical work, we state that the Ukrainian historical destiny and territorial proximity to Europe had led to the fact that for centuries Ukraine had been the mediator of European cultural influences in the eastern part of the continent, in particular Sloboda Ukraine. Among the manifestations of this factor was the development of various forms of social medicine, especially rural one with its not only medical but also sanitation and preventional organization. Regarding the concept of medical care, we note that it is fundamentally different from Western Europe where medical assistance was mainly in private practice. Rural doctors deliberately refused to look at professional healthcare as a kind of private activities (such as crafts or even trade). County medicine was a purely social event. Thanks to the purposeful activity of counties, their initiative, and relative autonomy in decision-making, permanent medical commissions began to be established in certain provinces.

We state that measure (and complexity) of diseases of both urban and rural population required emergency measures and efforts from official medicine. The mortality in the region was increased in the absence of qualified medical assistance and due to adverse climatic conditions and lack of good hygienic culture. Thus, the development of a network of institutions, local appointment of doctors, their remuneration, training of nursing staff, including paramedics and "trained" midwives, were among the pressing issues that had to be addressed in emergency conditions, distribution of various epidemic diseases, heavy mortality among the population, especially children. It was also important that the representatives of scientific medicine were educated about the need to preserve people's health knowledge, respect for scientific achievements. Yet, despite the best efforts of the reformers of medical practice, the local representatives of official medicine were small in number, though hygienic living conditions had not changed fundamentally and remained a constant source of infection. Yet, since the second quarter of the 19th century, we can talk about the beginning of the organizational formation of medical and sanitary activity – the process which touched the eastern region of Ukraine and, first of all, Kharkiv province. Medical and sanitation and preventional deeds of counties had a significant result that was mainly favoured by the presence of sufficiently strong sanitation organizations in these lands.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ РУСИ-УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Маргарита ШОСТАК

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовані основні напрямки етнокультурної проблематики історії Руси-України у вітчизняній історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. З'ясовано, що дослідження етнокультурної проблематики ІХ – ХІІ ст. є одним із найбільш дискусійних і перспективних напрямків сучасної української історичної думки.

Ключові слова: Україна, Київська Русь, етнокультурні процеси, історіографічний дискурс.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ИСТОРИИ РУСИ-УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННОМ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Маргарита ШОСТАК

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье проанализированы основные направления этнокультурной проблематики истории Руси-Украины в отечественной историографии конца ХХ – начала ХХІ в. Выяснено, что исследование этнокультурной проблематики ІХ – ХІІ вв. является одним из наиболее дискуссионных и перспективных направлений современной украинской исторической мысли.

Ключевые слова: Украина, Киевская Русь, этнокультурные процессы, историографический дискурс.

ETHNOCULTURAL ISSUES OF HISTORY OF RUS-UKRAINE IN MODERN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

Marharyta SHOSTAK

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyzes basic directions of ethnocultural issues of History of Rus-Ukraine in the national historiography of the late 20th – early 21st century. It is shown that the study of ethnocultural issues of the 9th–12th centuries is one of the most controversial and promising areas of modern historical thought.

Key words: Ukraine, Kievan Rus, ethnocultural processes, historiographical discourse.

Київська Русь – могутня ранньосередньовічна поліетнічна імперія. Але вже понад кілька століть точаться запеклі дискусії щодо питання, за яких умов і ким було створене це східнослов'янське державне утворення. У зв'язку з цим виникає закономірне питання: що це була за держава і який народ має підстави називати її своєю?

Внаслідок тривалих етнокультурних та державотворчих процесів на рубежі IX – X ст. виникла могутня держава Русь (Руська земля), яка в історіографії XIX ст. отримала назву *Київська Русь* (а в XX ст. – *Давня Русь*). Питання етнічної належності Київської Русі давно викликає запеклі суперечки й, із зрозумілих причин, набуло форми не наукової, а політичної проблематики. Історики царської Росії твердили, що державу Русь заснували росіяни. Вони нібито були найдавнішим слов'янським етносом, а українці й білоруси, за цією логікою, відокремилися від росіян пізніше.

Офіційна радянська історіографія, продовжуючи традиції російської імперської історичної науки, вперто заперечувала право українців розглядати Київську Русь як перший етап державного буття українського народу. І зрозуміло чому. Адже імперські вчені давно вже проголосили Київську Русь найдавнішою стадією розвитку російської державності. Саме це було головним ідеологічним виправданням експансії Московської імперії на терени України, Білорусі, Східної Балтії. Протягом майже 500 років московські правителі заявляли свої династичні права на землі нібито найдавнішої російської держави Київська Русь і наполегливо добивалися здійснення цього права шляхом агресії на землі західних сусідів.

Згідно з твердженням радянських істориків, яке ще недавно було непопушною аксіомою, за доби Київської Русі, а саме протягом IX–X ст., унаслідок зближення і злиття багатьох східнослов'янських племен сформувалася етнічна і мовна єдність – давньоруська народність. Вона, як і будь-яка народність, за відомим сталінським визначенням, нібито мала спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільний психологічний склад, що виявляється у спільності культури. Ця давньоруська народність нібито існувала деякий час і після розпаду Київської Русі – у період феодальної роздрібності, і лише згодом, після монголо-татарської навали, коли окремі частини Київської Русі опинилися в різних державних утвореннях, почався розпад давньоруської народності на три частини, які в XIV–XV ст. перетворилися на три східнослов'янські народності: російську, українську та білоруську. Відповідно до цього і єдина давньоруська мова розпалася на три східнослов'янські мови. Отже, згідно з офіційною доктриною, історія українців і їхньої мови почалася не раніше XIV–XV ст. Будь-які спроби шукати наші корені глибше вважалися підступами «українських буржуазних націоналістів» і жорстоко переслідувалися.

Але, як зазначає директор Інституту археології, академік НАН України П. Толочко, усе це в минулому. «Тепер маятник гойднувся в інший бік. І сьогодні теза про спільні історичні корені українського і російського народів піддається сумнівам з українського боку. Всупереч історичній дійсності, деякі українські автори обстоюють виняткове право українців на киеворуську спадщину. При цьому чомусь не беруть до уваги

того, що й білоруси безпосередньо причетні до цієї спадщини» [18, с. 342].

Його книга «Київська Русь» (1996 р.) [18] є своєрідним підсумком багаторічної праці і, безумовно, має своїх прихильників і опонентів. Проблемі етнічного розвитку Русі науковець присвятив окремих розділ, у якому викладає власну теорію етногенезу східних слов'ян, що об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільноту, яку він називає «давньоруською народністю». Вчений наголошує на необхідності врахування міграційних, інфільтраційних й асиміляційних процесів, що впливали на етногенез.

У книзі визначено основні елементи давньоруської народності і доводиться, що вона була відносно стійкою етнокультурною спільністю, причому, пояснює автор, всі явища і процеси середньовічного буття були нестійкими.

П. Толочко впевнений, що після розпаду Київської Русі ні Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію і були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділився на кілька окремих річищ, насильно консервованих завоюваннями; спершу монголо-татарами, згодом – Литвою і Польщею» [18, с. 342]. Дослідник вважає, що давні міжкнязівські суперечності володіти Києвом відродились у формі питання про право на киеворуську спадщину. Він наголошує, що в реальному житті проблеми спадщини не існує. Її давно і успішно вирішили самі народи – український, російський і білоруський, розвиток яких у по монгольський період рівною мірою ґрунтувався на високих досягненнях епохи Київської Русі [18, с. 343].

Отже, дослідник робить висновок, що давньоруська спадщина рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам.

У своїй останній книзі «Откуда пошла Русская земля», яка побачила світ у 2016 р., П. Толочко намагається вкотре відповісти на сакраментальне питання: звідки пішла Руська земля? На його думку, ця важлива і вкрай важка проблема походження Русі полягає у знаходженні відповіді на два головних питання: звідки східні слов'яни отримали свою нову назву «Русь» і кому вони насамперед зобов'язані своєю державністю [19, с. 4–9].

Проаналізувавши проблему т.зв. «Руського каганату» [19, с. 38–69]; взаємозв'язок Русі з варягами [19, с. 70 – 100]; Хазарією [19, с. 101 – 125]; Візантією [19, с. 126 – 154]; становлення східнослов'янських державних утворень другої половини I тис. н. е. [19, с. 155 – 212] та утворення Руської держави [19, с. 212 – 272], автор прийшов до висновків, що, незважаючи на потужний вплив на Русь з боку сусідів, як варягів (більшою мірою), так і хазарів (меншою), витоки східнослов'янської державності обумовлені насамперед їх внутрішнім суспільним і соціально-економічним розвитком [19, с. 273 – 278].

Щодо етнокультурної проблематики Русі (походження і становлення українців, білорусів і росіян та проблеми так званої «давньоруської народності»), то вона, на превеликий жаль, залишилася поза увагою П. Толочка. Отже, ми можемо вважати, що динаміка змін поглядів вченого на цю проблему залишилася без суттєвих зрушень.

Таким чином, П. Толочко продовжує вважати Київську Русь колискою трьох

братніх народів, а давньоруську народність відносно стійкою етнокультурною спільнотою, яка згодом стала підґрунтям для розвитку і становлення російського, білоруського й українського народів.

На противагу цьому, ще з кінця XVIII ст., починаючи від невідомого автора «Історії русів», українські вчені вважали і вважають, що державу Русь утворили українці, а Київ споконвічно був українським містом. Хто ж має рацію? Щоб знайти правильну відповідь на це запитання, слід відмовитися від емоцій, конструювання заполітизованих ідеологічних схем і спиратися виключно на історичні факти.

Л. Залізняк у своїх багатьох працях зробив спробу додатково підсилити аргументацію поглядів М. Грушевського щодо етногенезу українців археологічними й етнологічними фактами та досліджував етнічну належність Київської Русі й тогочасні етнокультурні процеси [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11]. При цьому він зупинився на вузлових моментах проблеми походження українського народу, зробивши висновок, що формування українського етносу відбулося у тих же хронологічних межах, що і генеза інших великих етносів помірної зони Європи, землі яких належали до зони впливу греко-римської цивілізації [11, с. 397–401].

На думку дослідника, для встановлення часу народження українського народу слід визначити його найсуттєвіші ознаки і за допомогою методів різних наук прослідкувати, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, темпераменту, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання

тощо – всього того, що називається безперервністю або тяглістю етнокультурного розвитку [11, с. 391].

Наголошуючи на тому, що визначення етнічної належності Київської Русі є однією з найважливіших проблем в історії України, Л. Залізняк вважає, що це питання має не тільки суто наукове, а й велике політичне значення. Вважаючи Київську Русь багатоетнічною державою імперського типу, дослідник стверджує, що в ній проходили консолідаційні процеси (в тому числі етнічні) навколо пануючого етносу, що був у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави. На його думку, це русини-українці на середньовічному етапі розвитку [6, с. 126].

Окрім проукраїнської етнічної компоненти в етнокультурних процесах доби Київської Русі, був активно задіяний і варязький (норманський) чинник. Зокрема, Л. Залізняк у монографії «Від склавинів до української нації» [6] наголосив на тому, що не підлягає сумніву важлива роль скандинавського військово-аристократичного та торгового елемента в кристалізації держави Русь у IX–X ст. Про це переконливо свідчать як середньовічні письмові джерела, так і археологічні знахідки у Подніпров'ї – типові прикраси вікінгів, характерний поховальний обряд, рунічні написи тощо [6, с. 139].

Науковець звертає увагу на те, що скандинавські імена перших руських князів та їх дружинників – Аскольд, Олаф (Олег), Ингвар (Ігор), Хельга (Ольга) – з утвердженням Руської держави у другій половині X ст. замінюються слов'янськими – Святослав, Володимир, Ярополк тощо. Цей нібито формальний показник відображає глибинний процес

слов'янізації русичами прийшлої іноземної знаті. Він був типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи. Більшість європейських середньовічних етносів VIII–X ст., дозрівши до творення власних держав, консолідувалася саме навколо іноземної знаті [6, с. 141].

Так, державотворчою елітою Франції за часів Карла Великого стала військова аристократія германського племені франків. І в Британії першими англійськими королями та аристократами X–XI ст. були вікінги Данії та Норвегії. Разом з тим Англійське королівство цього часу вважається першою державою англосаксів, тобто англійців, на ранньосередньовічному етапі етноісторичного розвитку. Виходячи з цих міркувань, за аналогією Л. Залізняка стверджує, що Київська Русь виникла як держава південних русичів-праукраїнців [11, с. 402–419].

Вчений вважає, що безперервний етнокультурний розвиток на українських етнічних землях простежується з кінця V ст. н.е. – від склавинів та антів, через Лука-Райковецьку культуру, до Київської Русі і козацької України. Дослідник впевнений, що формування українського етносу розпочалося в середині I тис. н.е. [6, с. 127].

Однак інтенсивність цих процесів пропорційна силі впливу центру на периферію, який не міг бути потужним через нерозвиненість комунікацій, величезні простори імперії та досить короткий час її існування, – стверджує вчений. Він повністю згоден із тими істориками, які заперечують існування монолітної давньоруської народності і наголошують на багатоетнічності та федеративності Русі. На археологічних та етнографічних матеріалах Л.Залізняка вибудовує тезу, що матеріальна культура козацької

України безпосередньо виростає з культури Південної Русі. Козацтво ж, один із найсуттєвіших чинників формування українського народу, по суті, є продовженням традиції дружин київських князів X–XIII ст. [6, с. 128].

Отже, вважає дослідник, за даними історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології українці XVI–XVIII ст. були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X–XIV ст. А русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями, які створили державу Русь зі столицею в Києві [6, с. 141].

Після падіння Київської держави під ударами татар український етнос продовжував розвиток на своїх споконвічних землях за несприятливих політичних умов. Незважаючи на поневолення сусідами, останні сім століть дослідник називає безперервною боротьбою за національне визволення і незалежну державу. Л. Залізняка переконаний, що культурні традиції Південної, Київської Русі були важливою складовою підґрунтя білоруського та російського народів. Однак, на відміну від українців, які є прямими етнічними нащадками людності княжого Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є прямим продуктом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій. Науковець стверджує, якщо росіяни розбудували Російську імперію, так праукраїнці були творцями і будівничими Київської Русі. Остання була ранньосередньовічною імперією, державотворчим етносом якої стали південні русичі, або праукраїнці. Київська Русь – перша українська держава, підвалина державної історії України [6, с. 143].

Прибічники пізнього часу народження українців нерідко аргументують свою позицію тим, що сам етнонім «українці» поширився лише у пізньому середньовіччі. Однак зміна народом свого імені не є чимось екстраординарним у європейській історії. Так, середньовічні поляки звалися ляхами, румуни – волохами. Росіяни остаточно відмовилися від етноніма «московіти» лише за Петра I, тобто на початку XVIII ст., і сталося це значною мірою з політичних міркувань. Тобто те, що людність Південної Русі X–XIII ст. звалася не українцями, а русами, не заперечує факту, що останні в етнічному розумінні були українцями на княжому етапі історичного розвитку цього етносу [6, с. 145].

Отже, Л.Залізник, заручившись вітчизняними та іноземними джерелами, даними археології, мовознавства, етнології, етнографії, антропології та інших наук, має підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого розвитку.

Р. Іванченко у своєму дослідженні «Київська Русь: початки української держави» (1995) аналізує норманську теорію походження Київської Русі, вважаючи виникнення Київської держави як цілком самобутнього державного утворення південно-східних слов'ян Подніпров'я, що цілком самостійно витворила свої власні форми існування на засадах праслов'янських родових звичаїв, а також увібрала в себе звичаї і традиції сусідів, з якими вона спілкувалась мирно чи войовничо [12, с. 8]. В цій державі зберігалась розмаїтість племен і народів, які утверджувались під владою спільних правителів, але зуміли зберегти свою етнічну відмінність, що позначилось на

формуванні сталої національної самобутності східнослов'янських народів. Р. Іванченко переконана, що основою творення Київської держави стало населення подніпровських полян. А ці поляни, перейнявши на себе ще одну назву – руси, були давніми пращурами українського народу [12, с. 9].

Ставлячи під сумнів, що варяги, які прийшли до словенів та їхніх сусідів з Балтійського моря, неодмінно мали бути шведи або дани, або нормани, Р. Іванченко припускає, що ті ж варяги-руси могли прийти й із-за іншого моря, якщо зважити на те, що морем у давнину часто називали і великі озера – такі як озеро Ільмень на півдні від ільменських поселень словенів чи озеро Чудське на захід від них. А якщо зважити, що словени ільменські прийшли туди від південніших розселень слов'янських племен, що вони, безумовно, підтримували стосунки зі своїми співплемінниками (а навіть, якщо словени ті були за походженням із слов'ян балтійських). Виходячи з цього, дослідниця вважає, що ільменські словени могли запросити варягів від південних сусідів своїх – полян і русів – й таким чином і могли з'явитися на Волхові руси-варяги [12, с. 13].

Р. Іванченко робить висновок, що Київська Русь створена автохтонним населенням Подніпров'я, в якому провідна роль належала слов'янам-полянам, що жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами. Ця держава створена задовго до появи будь-яких інших племен з півночі і була цілком самобутньою в своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями і навіть своєю назвою [12, с. 20].

Посилаючись на літописи, зокрема на «Повість минулих літ», Р. Іванченко

стверджує, що основою творення Київської держави стало населення подніпровських полян. І саме ці поляни, перейнявши на себе ще одну назву – руси, були давніми пращурами народу, який споконвіку жив на цій же території, нікуди не зникав і нізвідки не приходив упродовж усієї відомої історії східноєвропейського регіону. Саме цей народ уже в XI–XII ст. став називатись українським (через те прямий генетичний зв'язок з першим державним утворенням на Подніпров'ї має саме український народ). Історик повністю підтримує М. Грушевського, який наголошував на прямому генетичному зв'язку спадщини Київської Русі і українського народу [12, с. 9].

Р. Іванченко пише, що назва «Руська земля» виникла як назва територіального ядра київсько-полянської держави і вперто утримувалась протягом X–XII ст. в основному за регіоном Київського, Переяславського, Чернігівського князівств. До меж Київської Русі, за літописними джерелами, не входив регіон північно-східних, північних і північно-західних земель, які жили своїм особливим життям, проте в певні часи тісно контактували з Київською державою, то визнаючи залежність від неї, то воюючи з нею. Лише в деяких літописах пізнішого часу на певні частини державних київських окраїн поширилась назва «Руська земля». Виходячи з цього, дослідниця відкидає твердження російських та деяких українських істориків про те, що Давньоруська держава виникла внаслідок об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю і вже в IX–X ст. сформувалась етнічна єдність – давньоруська народність [12, с. 21].

Проте Р. Іванченко зазначає, що саме в цей же період існували у складі

Київської держави й інші досить цілісні державні утворення, що підпорядковувались Києву. У них – своя самобутня політична традиція, спільність матеріальної культури, духовна спільність. Передусім важливе місце посідає в Київській державі Новгородська земля, літописна Славія, середньовічна парламентська республіка. Підводячи підсумки у своєму дослідженні, Р. Іванченко зазначила, що Київська Русь як стабільне політичне утворення починає своє історичне буття, коли встановлюється перша правляча династія Києвичів. Це свідчило, що в східнослов'янському суспільстві уже міцно встановилися ті суспільні процеси, які формували феодальну державу з усіма притаманними їй особливостями. Вихід на міжнародну арену у зв'язку з договорами з Візантією, прийняття християнства Аскольдом – період найвищого піднесення Київської держави за Києвичів [12, с. 80–90].

Київська Русь залишила блискучу спадщину на терені Східної Європи, її величезна політична і культурно-духовна традиція визначила на багато століть напрямок історичного розвитку кількох держав східноєвропейських народів. Київська Русь являла собою відносно цілісну політично-федеральну єдність недовго. Створивши сприятливі умови для зростання соціально-економічних та етнокультурних регіонів, вона розпалась на окремі князівства-держави, – такий висновок робить Р. Іванченко [12, с. 90].

Я. Ісаєвич у своїй книзі «Україна давня і нова: народ, релігія, культура» (1996) подає загальну схему формування українців, яку починає з другої пол. III – поч. II тис. до н. е., коли на теренах Східної і Центральної Європи були поширені племена шнурової кераміки.

Вчений зазначає, що хоч далі в процесі етногенезу протоукраїнських племен істотно роль відіграв синтез слов'янських елементів з іранськими і тюркськими, проте не слід переоцінювати ці етнічні домішки [13].

Далі, за його схемою, в VI–VII ст. утворюються низки східнослов'янських спілок племен, які переросли у племенні князівства – своєрідні зародкові держави. Ці утворення автор вважає не тільки політичними, а й етнічними [13, с. 98].

У VII–VIII ст. у Середній Наддніпрянщині сформувалося протодержавне утворення з назвою «Русь». Врешті, в IX–XII ст. практично всі східнослов'янські протодержави (племенні князівства, «племена») увійшли до складу держави, яку пізніше почали називати Київською Руссю. Оскільки політичним ядром Київської Русі була Середня Наддніпрянщина, назва «Руська земля» поступово поширилася на всі терени, підпорядковані Києву. Зміцнення адміністративного апарату, повсюдне поширення церковнослов'янської мови, як літургійної, так і писемної, поява ідеології, спрямованої на захист єдності володінь династії, – все це, на думку Я. Ісаєвича, вело до певної етнічної консолідації населення, насамперед його верхівки, у межах усїєї держави. Поряд з цим, вважає дослідник, відбувалася і регіональна консолідація споріднених груп племен, зумовлена, у числі інших факторів, природними, економічними, політичними і культурними зв'язками. Тому не можна говорити про завершення формування, а тим більше про монолітність давньоруської народності [13, с. 102].

Я. Ісаєвич солідаризується з тими іноземними авторами, які вважають виявом незавершеності загальнодержавної

консолідації і той факт, що назви «Русь» і «Руська земля» залишилися багатозначними, причому ширше значення частіше мало політичний зміст, а вужче – етнічний. Вчений прийшов до висновку, що український етнос формувався всупереч політичній роз'єднаності («феодальній роздробленості» XII ст.), а не завдяки їй. Це стало продовженням консолідаційних процесів, які були досить інтенсивними протягом попереднього періоду. Я. Ісаєвич вважає, що у складі українського етносу консолідувалися такі племенні групи, як поляни, древляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці, ймовірно, також прикарпатські («східні») хорвати [13].

М. Попович у праці «Нарис історії культури України» (1999) наголошує, що концепція існування єдиної давньоруської народності в межах Київської Русі не витримує критики. Водночас із певним внутрішнім опором ним сприймається беззастережне проголошення Київської Русі давньою Україною. Не кажучи, що сам термін «Україна» якщо і вживався в давньоруські часи, то лише в розумінні лісостепової «окраїни» держави. Сумнівним залишається той факт відокремлення русинів Київського часу – предків українців – в окрему етнічну категорію у їх власній самосвідомості. Насправді терміни *Русь*, *русин* (зрідка *русич*), *руський* вживаються або в надто широкому значенні, що охоплює всю державу від Новгородської півночі до Приазовської Тмутаракані, або ж у надто вузькому значенні, що стосується лише полянських земель (Київщина та Чернігівщина). Щодо терміна «Русь» автор не сумнівається щодо його іноземного походження, але запитує: якщо у міфологію скандинавів аси потрапили

з осетинсько-аланського світу, – чому б не могли так само потрапити і роси-
русь? Поряд з цим наголошує, що у
будь-якому разі літописці сприймають
слово як чуже і ледве-ледве засвоєне в
слов'янському світі [17, с. 65].

М. Попович взяв до уваги теорію ди-
глосії і двомовності, висунуту Ч. Фергу-
соном, і відзначив, що в культурній си-
туації Київської Русі мовою літератури,
культури, права слугувала спеціальна
«висока», книжна мова, сформована на
тій слов'янській основі, яка була зна-
йома великим просвітителем Кирилу і
Мефодію, а в побуті розмовляли «пле-
мінними», етнічними діалектами. Але
сама ідея нормованості мови ніколи
не пов'язувалась з етнічним діалектом.
Нормована, культурна мова – це тільки
мова книжна і сакральна. Розмовляти в
побуті книжною мовою, перекладати з
книжної на побутову тощо не можна – ці
два типи мов живуть у різних площин-
ах [17, с. 66].

З розвитком міст, особливо з поши-
ренням християнства східного обряду
на всій величезній і різноманітній з ет-
нокультурного погляду території, що
визнавала політичну зверхність Києва,
панувала однотипна міська, в тому чис-
лі книжна, культура, діяли приблизно
однакові юридичні норми, в ролі засо-
бу високого культурного спілкування
вживалася одна літературна мова. Це
дає підстави говорити, що слов'янство
Східної Європи жило в єдиному куль-
турному просторі. Можливий найпро-
стіший, здавалося б, вихід: проголо-
сити східну Слов'янщину монолітною
давньоруською зоною, «колискою трьох
братніх народів і трьох братніх культур».
Справді, культура Київської Русі стала
культурою трьох культур – української,

російської, білоруської. Але це стосу-
ється тільки книжної культури. Більше
того, книжна східнохристиянська куль-
тура церковнослов'янською мовою була
спільна також для болгар, східних ро-
манців, сербів. Таким чином, М. Попо-
вич приходять до висновку, що за умов
диглосії «етнічна самосвідомість» не-
можлива. Вона належить до побутової,
неокультуреної поведінкової стихії. В
той час як самосвідомість взагалі є куль-
турне явище, вона належить не до побу-
тового, а до «високого» рівня порядку і
культури. «... Кожен знав, що він древ-
лянин чи полянин і, що він слов'янин
взагалі, але як людина культури, як
людина із самосвідомістю, він ототож-
нював себе з Руссю як державою, або з
християнством як культурою». Звідси
М. Попович робить висновок, що етно-
культурна спільнота, яка була базою для
майбутньої української нації, в часи Ки-
ївської Русі існувала [17, с. 66].

Г. Півторак повністю заперечує те-
орію «спільної колиски» та існування
давньоруської народності, називаючи
це вчення фальшивим та неспромож-
ним. Поряд з цим ставить питання про
те, який же народ старший: український,
російський чи білоруський, дослідивши
та проаналізувавши особливості їх фор-
мування. У своїх працях вчений нама-
гається дати відповідь на питання: дав-
ньоруська народність є чи історичною
реальністю, чи ідеологічною вигадкою?
Він зазначає, що виникнення окремих
східнослов'янських народностей, зо-
крема й української, відбувалося не вна-
слідок поділу так званої давньоруської
народності на три частини, а шляхом
консолідації кількох суміжних і близь-
коспоріднених груп східнослов'янських
територіально-племенних об'єднань у

компактні культурно-етнографічні масиви. У ході дальшої консолідації вони поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Однак консолідація східнослов'янських територіально-племінних об'єднань відбувалася не синхронно. Як свідчать археологічні джерела, різниця в матеріальній і духовній культурах між окремими праукраїнськими племінними союзами Півдня почала зникати ще в переддержавний період у VIII–IX ст. і в XI–XII ст. Культура цих племен уже становила відносно монолітну цілісність. На відміну від неї літописні племена лісової Півночі Східної Європи зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі у XII ст. [14, с. 87].

Вчений наголошує, що характерною особливістю процесу формування російської народності було те, що в неї влився великий струмінь фінно-угорської і частково балтійської крові. Історичну роль фінно-угорського субстрату у формуванні антропологічного типу російського народу та деяких особливостей його мови й етнографічних рис визнають і самі російські дослідники (М. Покровський, В. Алексеев, Т. Алексеева, Є. Горюнова, Г. Дебець, М. Левін, Т. Трофимова та ін.). На підставі своїх досліджень Г. Півторак робить висновок, що становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі – Середньої Наддніпрянщини – і не має до неї жодного стосунку [14, с. 60–90].

На застарілість доктрини про давньоруську народність вчений, виходячи з досі існуючого визначення народності й нації, намагається з'ясувати, чи справді були властиві так званій давньоруській народності всі необхідні для

неї чотири ознаки: спільність території, мови, економічного життя та культури. Щодо спільності території на перший погляд сумнівів нібито немає: давньоруська держава Київська Русь справді займала компактну територію. Але ж це була спільна територія держави, а не народності. З етнічного погляду ця держава становила конгломерат різних племен і народів – не лише слов'янських, але й балтських, тюркських, фінно-угорських. Давньоруська територія була заселена нерівномірно, окремі її частини розділялися дуже широкими і майже непрохідними лісами та болотами. Чи могли східні слов'яни за таких умов відчувати спільність своєї території від Карпат і Надросся до Пскова й Ростова? Можливо, це відчували хіба що порівняно нечисленні урядовці, що були пов'язані з князівською адміністрацією та іншими державними структурами й час від часу подорожували по всій державі, збираючи раз на рік податки і виконуючи інші державні функції. Але основна маса населення, яка фактично й становить саму народність, хіба могла усвідомлювати якусь єдність території при наявності тодішніх примітивних транспортних засобів і шляхів сполучення, величезних природних перешкод, що фактично були своєрідною «залізною завісою»? Звичайно, ні! У кожному регіоні люди мали «свою» територію. Наприклад, Середня Наддніпрянщина була споконвічною для полян; тут вони мали глибоке історичне коріння, своїх предків і нащадків, тут відбувалася зміна поколінь, формувалися їхні звичаї, матеріальна і духовна культура, і не переймалися вони клопотами новгородців або псковичів, та й навряд чи знали про їхнє існування взагалі. Так само слов'яни

Новгородщини, Муромщини чи Ростовської землі не мали жодного стосунку до Наддніпрянщини, і навряд чи спадало їм на думку вважати ті далекі землі своїми [15, с. 147].

Отож єдність давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, та й то в умовах напівконфедерації, коли Новгород постійно протистояв Києву, йому ж не хотів коритися Полоцьк, коли київським князям весь час доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів. Ця єдність території мала досить своєрідний і відносний характер, і її роль була явно не тією, що пізніше – в епоху окремих східнослов'янських народностей і націй. Загальноруську свідомість могла мати лише правляча верхівка та найвище духовенство, – підсумовує Г. Півторак [15, с. 72].

Існування народності неможливе й без спільної для всіх її регіонів мови. Чи була така мова в Київській Русі? Цілком зрозуміло, що претендувати на роль мови так званої давньоруської народності має підстави не давньокиївська писемно-літературна і не церковнослов'янська (мова православної церкви), а жива народнорозмовна мова. Проте, як показує поглиблений аналіз, традиційні аргументи на користь існування єдиної давньоруської народнорозмовної мови хисткі й непереконливі. У цьому випадку наявність спільних східнослов'янських мовних рис нічого не доводить. «По-перше, зважаючи на особливості розселення й наявність широких і непрохідних незаселених просторів, важко припустити, що всі спільні східнослов'янські мовні особливості виникли синхронно на всій східнослов'янській території. Вірогіднішою видається поява окремих діалектних рис спочатку на обмежених територіях з

пізнішим поширенням на інші діалектні ареали. По-друге, спільні риси будь-якої групи споріднених мов не обов'язково мусять бути спадщиною єдиної прамови. Наприклад, загальновідомо, що сучасні західнослов'янські мови відзначаються низкою спільних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, хоч якоїсь західнослов'янської прамови ніколи не було» [15, с. 147–148].

Узагальнюючи дослідження Г. Півторака, можна зробити висновок, що народне мовлення в епоху Київської Русі являло собою сукупність багатьох близькоспоріднених, але виразно відмінних між собою діалектів, які не становили єдиної східнослов'янської мови. Твердження про давньоруську народнорозмовну мову як мову давньоруської народності, за даними мовознавців, не мають під собою реального наукового і фактичного ґрунту. Про спільність економічного життя давньоруського суспільства як нібито необхідну ознаку так званої давньоруської народності сказати нічого, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах держави, незалежно від того, скільки в ній етносів [15, с. 146–148].

Нарешті, про єдність давньоруської культури, на яку так часто посилаються, щоб довести існування давньоруської народності. Справді, можна знайти чимало аргументів на користь цього положення (наприклад, спільна християнська православна віра, існування спільних рис в архітектурі, малярстві, книжковому мистецтві). Однак поза увагою дослідників чомусь залишається той загальновідомий і незаперечний факт, що в Київській Русі було фактично дві культури. Одна з них – офіційна, наднаціональна, створювана державними

структурами і спрямована церковною (християнською) ідеологією. Ця Кирило-Мефодіївська християнська культура, хоч і з деякими місцевими особливостями, була спільною не тільки для Русі, але й для християнської Болгарії, Моравії, Румунії, Словаччини та Візантії. Цілком ясно, що така культура не могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Крім того, слід узяти до уваги й той незаперечний факт, що давньоруська християнська культура була не результатом спільних зусиль усіх східнослов'янських племен від Карпат до Волги і від Білого моря до Тмутаракані, а творилася переважно в Києві та інших містах Південної Русі і з київської метрополії поширювалася на північ та північний схід разом із переселенцями-колоністами. Ранньоукраїнська київська культура в готовому вигляді прищеплювалася на значно відсталіших у культурно-економічному розвитку північних територіях, а деякі її елементи ставали зразком для творення оригінальної культури місцевих племен. Про загальнодавньоруську спільність християнської культури говорити не доводиться ще й тому, що росіяни з'явилися на історичній арені лише в другій половині XII ст., коли ця культура вже існувала, отже, безпосередньої участі в її творенні вони не брали й не могли брати [15, с. 148].

Друга культура Київської Русі – це культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Це була зовсім інша культура, яка різко відрізнялася від офіційної, бо вона й далі базувалася на язичницьких традиціях, а не на християнстві. Отже, це була справді народна культура, яка могла б стати ознакою так званої давньоруської

народності, якби була спільною для всіх земель Київської Русі. Але ж у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї та обряди своїх предків, свій фольклор і цілий духовний світ. Об'єднувальним чинником не стало навіть християнство: воно утвердилось як панівна релігія лише в містах, а села з переважаючою кількістю населення почали масово християнізуватися лише після монголо-татарської навали. У самій Київській Русі доцентрові ідеї виникали в столиці й постійно пропагувалися всіма тодішніми засобами, проте повного розуміння вони не знаходили, а деякі регіони були настроєні проти цих ідей неприховано вороже. Та єдність Русі, яку нібито усвідомлювали й найширші народні маси і про яку ми знаємо з давньоруської літератури, – це радше явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це людське розмаїття в одну безлику сіру масу за принципом «в одній державі – один народ», це робиться тоді, коли офіційні ідеологи видають бажане за дійсне [15, с. 150].

Отже, Г. Півторак, вважає, що наявний у розпорядженні вчених фактичний матеріал доводить, що «російський брат» за віком зовсім не «старший», а наймолодший. Та й у спільній колісці він ніколи не був, бо поки народився, «коліска» вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український етнос, а також перейняли етнічну назву – Русь [14, с. 35].

У працях, присвячених процесам слов'яногенезу, походження українського народу та питанням утворення Київської Русі, «Давні слов'яни» [2], «Походження українського народу» (2002) (у співавторстві з Я. Бараном), «Історичні витоки українського народу» (2005) (у співавторстві з Я. Бараном), «Етногенез українського народу (короткий нарис)» (2007), «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу» (2007), «Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі» (2008), «У пошуках джерел українського народу» (2011), «Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі» (2012) В. Баран спробував висвітлити дану проблему об'єктивно, без політичних чи яких-небудь інших упереджень.

На основі системного вивчення археологічних, лінгвістичних, історичних джерел та власних польових розкопок вчений у своїх дослідженнях викладає найновіші досягнення археологічної, етнологічної та історичної науки з питань етнокультурного та суспільного розвитку слов'ян. Науковець розкриває механізми формування слов'янських народів, зокрема українського, й намагається дати обґрунтовані відповіді на низку питань про утворення Києво-Руської держави та етнонаціональні процеси.

В. Баран у своїх працях робить спробу розкрити етнокультурні процеси в період Києво-Руської держави. Розробляючи теорію етногенезу, він доводить, що зародження слов'янських народів відбулося в часі та просторі за схемою, яка зводиться до декількох послідовних ієрархічно-історичних етапів – індоєвропейці чи староевропейці, германобалто-слов'яни, праслов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних

категорій мала пройти довгий історичний шлях від зародження до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну відокремленість. Це відбувалося протягом століть і тисячоліть. Тому слов'янські народи, в тому числі український, не могли утворитися раніше, ніж їхні предки не пройшли визначені історичні стадії розвитку. Вчений розкриває процеси зародження та історичного розвитку слов'ян на території України та Східної Європи і доводить, що так званої «давньоруської народності» ніколи не існувало [2, с. 3].

Науковцем обстоюється концепція, що на утворення Київської держави діяли два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів [2, с. 134].

Отже, В. Баран переконаний, що в період Київської держави не існувало давньоруської народності. Він вважає, що такого слов'янського племені, як руси, які поглинули усі інші східнослов'янські племена, не існувало. І всі доцентрові об'єднувальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності [2, с. 132]. Дослідник робить висновок, що кожний із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки [2, с. 132].

С. Плохій у монографії «Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі» (2015) досліджував питання про історичні корені сучасних українців, білорусів та росіян. Використавши широку джерельну базу та зосередивши свою увагу передусім на колізіях змагань за «руську спадщину» й аналізі домодерних групових ідентичностей східних слов'ян, спільного і відмінного в їх культурах, історичних міфах, візіях себе та інших нюансах, запропонував переосмислити усталену традицію розглядати східнослов'янські народи як наперед визначені «предковичні» утворення, перенесені у давнину етноцентричні нації Нового часу. На його думку, ідентичність не є сталою константою, а завжди перебуває у русі [16, с. 389–396].

Щодо сучасних дискусій про етнонаціональний характер Київської Русі; про її етнокультурний спадок; чи були слухними думки М. Грушевського з послідовниками, що Київській Русі був властивий протоукраїнський характер, а справжнім спадкоємцем Києва стала Галицько-Волинська Русь, а не проторосійське Суздальське князівство; чи мали рацію М. Погодін та інші російські історики і мовознавці, які вважали що населення з ядра Київської Русі десь у XIII ст. мігрувало на північ, де згодом постала сучасна російська нація тощо, С. Плохій має своє оригінальне бачення [16, с. 48–49].

По-перше, він вважає, що ніколи не існувало єдиної давньоруської народності. На його думку, етнічна спорідненість грала певну роль у розвитку відчуття руської єдності, але вона була маргінальною навіть серед київських еліт. А оскільки східнослов'янська ідентичність була настільки слабкою серед

тогочасних еліт, то важко уявити, що вона набула поширення серед широких верств тогочасного населення. «Той факт, – зазначає дослідник, – що ми можемо на основі археологічних даних відрізнити багато східнослов'янських племен, вказує, що різниця у матеріальній культурі між окремими племенами чи союзами племен була також чималою. Одинокий виняток становлять середньовічні «плавильні казани» – простір, де зустрічалися представники різних східнослов'янських і несхіднослов'янських племен – які виникали в династичному центрі держави та на щойно колонізованому прикордонні держави Рюриковичів» [16, с. 50].

По-друге, дослідник наголошує на поліетнічності Києво-Руської держави. «Варяги і фінно-угорські племена зробили в її розвиток не менш вагомий внесок, – відзначає С. Плохій, – аніж слов'яни, і автор «Повісти временних літ» не забув це відзначити. Тому навіть якщо мислити Київську Русь як «уявлену спільноту», вийде образ не якоїсь давньоруської народності (це продукт модерного історичного мислення), а багатоетнічної імперської еліти, ідентичність якої вельми відрізнялася від ідентичності загалу. Дослідники вважають, що навіть в апогеї своєї влади киеворуські князі і церква мали дуже обмежені можливості прищепити підданцям відчуття спільності» [16, с. 50].

По-третє, проаналізувавши засадничі принципи національних (білоруської, російської й української) наукових шкіл та їх інтерпретацій киеворуської історії, вчений зробив висновок, що національна парадигма сама по собі не надто допомагає у пошуках джерел східнослов'янських ідентичностей, хоча

вона зіграла важливу роль для досягнення спадщини Київської Русі та формування на її основі власного парадигмального дискурсу. «Заперечивши концепцію давньоруської народності, – наголошує С. Плохий, – українські та білоруські науковці резонно взяли під сумнів рівень етнічної гомогенності киеворуської держави та її здатності створити одну національність з розмаїтих етнічних і племінних верств. Навіть нині здається, що національна парадигма не вичерпала свого творчого потенціалу і може стимулювати висунення проблем і нові дослідження з історії культурних ідентичностей регіону. З другого боку, проста заміна предмета дослідження з однієї національності на три, либонь, не розв'язує питання складної етнокультурної ідентичності, яку в той чи той момент мали жителі Київської Русі» [16, с. 51].

По-четверте, враховуючи велику кількість сучасних наукових інтерпретацій етнокультурної історії Київської Русі, як добре обґрунтованих, так і заідеологізованих, С. Плохий зазначає: «Наша реконструкція киеворуських ідентичностей показує, що вони перебували у постійному плині, а літописці часто апелювали до минулого з метою обґрунтувати саме той характер ідентичності, який мали їхні сучасники. Поза сумнівом лишається тільки одне: київським інтелектуалам таки вдалося створити модель ідентичності, що дала руській еліті відчуття спільної належності, яка базувалася на лояльності до Руської землі у вузькому сенсі цього поняття (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина. – М. Шостак), але охоплювала також інші землі Рюриковичів. Київська держава лишила по собі тривку спадщину у вигляді історичної пам'яті,

законодавства та релігії, яку в тій чи тій формі прийняли всі її колишні підданці, як у «внутрішній», так і «зовнішній» Русі. У нашому випадку найважливіше те, що ця держава лишила по собі традицію використовувати термін Русь для самоозначення землі, людей та інституцій, а отже і тверді підстави відкривати заново і перевинаходити руську ідентичність у наступних поколіннях» [16, с. 51].

Таким чином, задіявши широку джерельну базу, сучасні наукові розробки та зосередивши свою увагу передусім на проблемі «киеворуської спадщини», проаналізувавши сутність домодерних групових ідентичностей східних слов'ян, спільність і відмінність у їх культурах, історичних міфах тощо, С. Плохий запропонував переосмислити усталену традицію розглядати східнослов'янські народи як наперед визначені «предковічні» утворення, перенесені у давнину етноцентричні нації Нового часу, та обґрунтував свою думку, що ідентичність не є сталою константою, а завжди перебуває у русі.

Отже, проаналізувавши основні тенденції у розвитку сучасної вітчизняної науки щодо вивчення нею етнокультурних процесів на теренах України у IX – XII ст., можна зробити такі висновки. Незважаючи на руйнацію СРСР і ліквідацію т.зв. «радянської науки», в Україні ще залишилися вчені (одним із яких є П. Толочко), які дотримуються старих заідеологізованих концепцій, наприклад, про давньоруську народність, пізньосередньовічну версію походження українського народу тощо.

Також з'являються нові концепції осмислення етногенетичної киеворуської спадщини IX – XII ст. Зокрема, на думку С. Плохія, не можна механічно

переносити концепти сучасних ідентичностей у добу Русі, оскільки тогочасні киеворуські етнічні спільноти не були сталими, а перебували у постійному русі. Тому вчений у своїх дослідженнях намагається переглянути усталену традицію розглядати східнослов'янські народи (українців, білорусів і росіян) як предковічні утворення і екстраполювати у давнину етноцентричні нації Нового часу.

Разом з тим переважна більшість представників сучасної генерації українських вчених доби незалежності схиляється до спільної позиції, що Київська Русь створена автохтонним населенням Подніпров'я, в якому провідна роль належала слов'янам-полянам, що жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами. Ця держава, створена задовго до появи будь-яких інших племен з півночі, була цілком самобутньою в своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями і навіть своєю назвою. Проте саме в цей же період існували у складі Київської держави й інші досить цілісні державні утворення, що підпорядковувались Києву. У них – своя самобутня політична традиція, спільність матеріальної культури, духовна спільність.

Вважаючи Київську Русь багатоетнічною державою імперського типу, дослідники стверджують, що в ній проходили консолідаційні процеси (в тому числі етнічні) навколо пануючого етносу, що був у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави. Заручившись вітчизняними та іноземними джерелами, даними археології, мовознавства, етнології, етнографії, антропології та інших наук, науковці мають підстави вважати, що Київську Русь

як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого розвитку. Сучасні дослідники В. Баран, Л. Залізняк, Р. Іванченко, Я. Ісаєвич, Г. Півторак, М. Попович та ін. повністю заперечують теорію «спільної колиски» та існування давньоруської народності, називаючи це вчення фальшивим та неспроможним. Вони зазначають, що виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України: курс лекцій: навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
3. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Львович Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
4. Залізняк Л. Л. Походження українського народу / Залізняк Леонід Львович. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.
5. Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Л. Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2–14.
6. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.
7. Залізняк Л. Л. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології / Л. Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.

8. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації. – Видання друге, доповнене / Л. Л. Залізник. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.
9. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання / Леонід Залізник. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
10. Залізник Л. Українці: витоки та історичні доли / Леонід Залізник. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.
11. Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.
12. Іванченко Р. П. Київська Русь: початки української держави: [посіб. з історії] / Р. П. Іванченко. – К.: Просвіта, 1995. – 96 с.
13. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1996. – 336 с.
14. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К.: Академія, 2001. – 152 с.
15. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – [2-ге вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – 180 с.
16. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій / Авторизований переклад з англійської. – К.: Критика, 2015. – 432 с.
17. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.
18. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
19. Толочко П. П. Откуда пошла Русская земля / П. П. Толочко. – К., 2016. – 292 с.
2. BARAN, V., BARAN, Ya. (2005). *Historical Origins of the Ukrainian People*. Kyiv: Genesis, 208 p. [in Ukr.]
3. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on the Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Abrys, 256 p. [in Ukr.]
4. ZALIZNIAK, L. (1996). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 80 p. [in Ukr.]
5. ZALIZNIAK, L. (1996). Ancient Folk: Imperial Myth or Historical Reality. *Pamiat stolit*, (2), pp. 2–14. [in Ukr.]
6. ZALIZNIAK, L. (1997). *From Sclaveni to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 256 p. [in Ukr.]
7. ZALIZNIAK, L. (1997). Ethnogeny of Ukrainians, Belarusians, and Russians according to Archaeology. *Pamiat stolit*, (4), pp. 2–13. [in Ukr.]
8. ZALIZNIAK, L. (2004). *From Sclaveni to the Ukrainian Nation*, 2nd ed. updated. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 256 p. [in Ukr.]
9. ZALIZNIAK, L. (2008). *The Origin of Ukrainians: Between Science and Ideology. Popular Edition*. Kyiv: Tempora, 104 p. [in Ukr.]
10. ZALIZNIAK, L. (2011). *Ukrainians: Origins and Historical Destiny*. Kyiv: Tempora, 424 p. [in Ukr.]
11. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Tempora, 542 p. [in Ukr.]
12. IVANCHENKO, R. (1995). *Kievan Rus: Beginnings of the Ukrainian State. A Manual on History*. Kyiv: Prosvita, 96 p. [in Ukr.]
13. ISAEVYCH, Ya. (1996). *Old and New Ukraine: Nation, Religion, Culture*. Lviv, 336 p. [in Ukr.]
14. PIVTORAK, H. (2001). *Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and Their Languages. Myths and Truth about Three Slavic Brothers from the “Common Cradle”*. Kyiv: “Akademiiia”, 152 p. [in Ukr.]
15. PIVTORAK, H. (2004). *Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and Their Languages. Myths and Truth about Three Slavic Brothers from the “Common Cradle”*, 2nd ed. updated. Kyiv: Aristei, 180 p. [in Ukr.]
16. PLOKHII, S. (2015). *The Origin of the Slavic Nations. Premodern Identities of Russia*,

REFERENCES

1. ZALIZNIAK, L., ed., MOTSIA, O., ZUBAR, V., et al (2005). *Archaeology of Ukraine. Course of Lectures: Textbook*. Kyiv: Lybid, 504 p. [in Ukr.]

Ukraine, and Belarus. Kyiv: Krytyka, 2015. [in Ukr.]

17. POPOVYCH, M. (1999). *Essay on the History of Culture of Ukraine*. Kyiv: ArtEk, 728 p. [in Ukr.]

18. TOLOCHKO, P. (1996). *Kievan Rus*. Kyiv: Abrys, 360 p. [in Ukr.]

19. TOLOCHKO, P. (2016). *Where the Russian Land Originated from*. Kyiv, 292 p. [in Rus.]

M. Shostak

Ethnocultural Issues of History of Rus-Ukraine in Modern Historiographical Discourse

Abstract

The article analyzes basic directions of ethnocultural issues of history of Rus-Ukraine in the national historiography of the late 20th – early 21st century. It is shown that the study of ethnocultural issues of the 9th–12th centuries is one of the most controversial and promising areas of modern historical thought. A new generation of scholars of independent Ukraine tends to support a common viewpoint that Kievan Rus was established by the autochthonous population of the Dnieper region in which the leading role belonged to Slavs-Polians living in close contact with many non-Slavic tribes. This state was created long before the appearance of any other tribes from the north and was quite original in its existence, with its own laws, traditions, and even its name.

Considering Kievan Rus a multi-ethnic state of imperial type, the researchers argue that there were processes of consolidation around the dominant ethnic group. Having domestic and foreign sources at their disposal, referring to archaeology, history, linguistics, ethnology, ethnography, anthropology and other sciences, modern scholars (V. Baran, L. Zalizniak, R. Ivanchenko, Ya. Isaievych, H. Pivtorak, M. Popovych, etc.) have reason to believe that Kievan Rus as a state was not consolidated by the mythical old Rus ethnicity, but by pre-Ukrainians at the old Rus stage of their development. These scientists totally reject the theory of “common cradle” and the existence of old Rus folk, calling it a false and untenable doctrine. They note that the occurrence of certain East Slavic nations, including Ukrainians, was not due to separation of the so-called old Rus nation into three parts, but due to consolidation of several closely related and akin groups of East Slavic territorial and tribal alliances in a compact cultural and ethnographic corpora.

УДК 94: 329 (477) «1925–1939»

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1925–1939 РР.)*

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано політичні передумови виникнення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), наведена характеристика його діяльності, зокрема її форми і методи. Визначено основні напрямки практичної політики УНДО та виділено державотворчий вплив УНДО в історії України на етапі свого існування, висвітлено його роль і місце у суспільно-політичному житті Західної України. Розкрито спектр впливів і відносин УНДО з іншими політичними партіями й організаціями краю.

Ключові слова: Західна Україна, націонал-демократія, політична діяльність, партія, громадська організація.

СТАНОВЛЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УНДО НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ (1925–1939 ГГ.)

Ірина КРАСНОДЕМСКАЯ

кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела исторических исследований НИИУ

Аннотация. В статье проанализированы политические предпосылки возникновения Украинского национально-демократического объединения (УНДО), приведена характеристика его деятельности, в частности ее формы и методы. Определены основные направления практической политики УНДО и выделено государственное влияние УНДО в истории Украины на этапе своего существования, отражены его роль и место в общественно-политической жизни Западной Украины. Раскрыт спектр влияний и отношений УНДО с другими политическими партиями и организациями края.

Ключевые слова: Западная Украина, национал-демократия, политическая деятельность, партия, общественная организация.

FORMATION AND ACTIVITIES OF UNDO IN WEST UKRAINIAN LANDS (1925–1939)

Iryna KRASNODEMSKA

Candidate of Historical Sciences,
senior research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. The article analyzes the political preconditions for the establishment of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO), shows the characteristics of its activities, in particular its forms and methods. It defines the main directions of UNDO practical policy and the state effect of this Alliance on the history of Ukraine at the stage of its existence. Also, the investigation reflects the role and place of UNDO in the social and political life of Western Ukraine, discloses a spectrum of influences and relationships of the Alliance with other political parties and organizations of the region.

Key words: Western Ukraine, national democracy, political activity, party, public organization.

* Початок див. у ж. «Українознавство». – 2016. – № 2. – С. 86–102.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. однією із центральних в суспільно-політичному житті західно-українських земель стала проблема українсько-польських відносин. Тогочасні суперечки прихильників і противників компромісу з Польщею призвели до того, що західноукраїнське суспільство було поділено на два табори. Представники одного з них виступали за порозуміння з Польщею на засадах національно-територіальної автономії, а другого – за активізацію національно-визвольної боротьби за незалежну, соборну Українську державу.

Оскільки в Польщі посилювалася політична нестабільність, польсько-українські протиріччя дедалі більше загострювалися. Головними осередками легальної боротьби українців Галичини і Волині за свої національні права залишалися польський сейм та сенат. Посли і сенатори Українського клубу разом із парламентськими представниками інших політичних партій перебували на вістрі українського національно-визвольного руху, беручи найактивнішу участь у польсько-українському протистоянні. Вони намагалися використати кожен нагоду з метою актуалізації державно-політичних прагнень українців. Але, на жаль, їм не вдалося добитися серйозних змін у законодавстві на користь українського населення. На початку 1930-х років у Польщі спостерігалася тенденція до авторитаризму, обмеження діяльності демократичної опозиції. У ході боротьби з противниками режиму маршал Ю. Пілсудський достроково у серпні 1930 р. розпустив сейм і сенат. Почалися репресії проти політичних противників. Зазнавали переслідувань і лідери українських політичних партій.

Тридцять українських депутатів та багато партійних функціонерів було кинуте до в'язниць. Нищилися українська національна культура, освіта, церква.

Наприклад, про масштаби руйнування храмів, церков і молитовних домів під керівництвом старости Веляновського у Томашівському повіті йдеться в «Меморіалі православних Томашівського і Замойського повітів до державної влади Речі Посполитої». З огляду на наведені в 37 пунктах цього документа факти переслідування і гноблення церкви і православного населення було висловлено прохання надіслати слідчу комісію і комісію сейму на місце сутичок і подій у Томашівському повіті і притягнути старосту Веляновського до судово-кримінальної відповідальності за руйнування і нищення православних храмів, за спричинення своєю службовою поведінкою смуту і хаосу на шкоду держави і суспільства, за образу релігійних почуттів православного населення ... [13].

Відтак антиукраїнська політика польської влади викликала опір серед частини населення, поширилися антидержавні виступи.

У відповідь розгорнулися погроми мирного населення в селах Галичини, так звана «пацифікація» (утихомирення). Українські партії, зокрема УНДО, УСРП, УСДП, 25 вересня 1930 р. виступили з заявою, в якій засудили каральні заходи уряду, протестували проти застосування властями колективної відповідальності невинного населення. Керівники політичних партій закликали українців зберігати спокій, не піддаватися зневірі, об'єднуватися в боротьбі за свої національні та соціальні права [7].

Вибори до сейму та сенату 1930 р. проходили в надзвичайно складних

політичних умовах. Об'єднаний список УСРП, УНДП і УСДП, зважаючи на численні зловживання польських властей, значно погіршив результат українських партій порівняно з попередніми виборами. Так, за твердженням І. Макуха, «українці дістали лише третину мандатів з того, що їм належалося» [1, с. 183].

Українське парламентське представництво не зуміло протиставити ефективної політичної тактики наступу польських властей на всіх напрямках суспільного життя. Тому, за умов наростання кризи парламентсько-демократичної системи і посилення тоталітарних тенденцій, постало питання про зміну концепції національно-визвольної боротьби. Гостра опозиційна тактика послів і сенаторів від УНДО та деяких інших політичних партій до польської держави та її національної політики не була результативною. Через це вже з кінця 1929 р. в політичних заявах українських легальних політиків спостерігалася певна роздвоєність. Попри загальне опозиційне ставлення до польської санаційної влади, яке й надалі постійно декларувалося, все відчутнішою ставала зміна акцентів. Промови українських парламентарів були дедалі розсудливішими та обачнішими. Основна увага в них зосереджувалася на повсякденних потребах українців, виконанні польською владою міжнародних зобов'язань щодо запровадження автономії, відкриття українського університету у Львові тощо [8, с. 7].

Поступовий відхід від «безплідної опозиції» спостерігався у виступах і публікаціях українських парламентарів Дмитра Левицького, Василя Мудрого, Івана Кедрини та інших. Їхні помірковані дії викликали нищівну критику українських соціалістів-радикалів і особливо

нелегальних організацій, зокрема Організації українських націоналістів [8, с. 7].

Найвпливовішими течіями українського національно-політичного руху 20–30-х років ХХ ст. були: націоналістична (націоналізм) і національно-демократична (національна демократія), розмежування яких відбулося наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Націоналістами себе називали представники різних політичних течій, а УНДО вважалося «партією, що стоїть на націоналістичній основі» [3, с. 71].

Згадувана вже «пацифікація» 1930 р. сприяла розвиткові політичної еволюції націоналістів і націонал-демократів у різних напрямках. Якщо ОУН все ширше застосовувала індивідуальний терор, то УНДО більше схилилося до компромісу з урядом і, починаючи з 1931 р., вело з ним неофіційні переговори. Спочатку Є. Коновалець намагався змусити УНДО припинити контакти з польською владою, а згодом висунув концепцію, згідно з якою УНДО відводилася роль маргінальної урядової партії, що мала виторговувати в уряді поступки для українців, натомість ОУН мала посісти провідне місце в українському визвольному русі, надавши йому революційного характеру. Водночас ОУН підтримувала боротьбу націоналістів усередині УНДО за владу і партію. Наприкінці 1931 р. в УНДО утворилася опозиційна група під проводом Д. Палієва, яка звинувачувала партійний провід в опортунізмі. ПУН визнав утворення групи Палієва позитивним явищем і ухвалив підтримати її всіма засобами [3, с.72–73].

У 1931 р. УНДО і ОУН ще координували свої дії на міжнародній арені у зв'язку з розглядом у Лізі Націй українських скарг на «пацифікацію». Однак ця

діяльність не принесла помітних успіхів. У другій половині 1932 р. відбулася зміна політичної тактики УНДО [3, с.73], за яку виступили частина керівництва УНДО та Українського парламентського представництва у польському сеймі, на думку яких польсько-український конфлікт веде у безвихідь.

Трагічні події 1933 р. в Радянській Україні (голодомор, репресії, самогубства Хвильового та Скрипника) показали, що найбезпечнішим ворогом українського народу є більшовизм. У цій ситуації національні демократи почали розглядати Польщу вже не як ворога, а як потенційного союзника в боротьбі з більшовиками. Посилилася тенденція до компромісу з польською владою. Було запропоновано тимчасово усунути з арсеналу партії гасла незалежності та соборності й замінити їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель у польській державі. Націоналісти ж вважали, що силі можна протиставляти лише силу [3, с. 73]. Союз з одним ворогом проти другого націоналісти вважали неприпустимим. У Програмі УНДО, прийнятій 1926 р., зазначалося, що як національна партія вона підпорядковує інтереси поодиноких верств, станів й окремих земель інтересам нації [5]. Водночас УНДО прагнуло до гармонії прав і свобод нації та особи. У майбутній Українській Державі передбачалися «конституційно-парламентарний устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорційне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ, ... рівність усіх громадян перед законом без різниці пола, народності і віри», демократичні права і свободи [6]. На відміну від тоталітарної концепції ОУН, УНДО бачило майбутню

Україну як парламентську демократичну державу західноєвропейського зразка.

На початку 1930-х років всередині УНДО точилася гостра боротьба, яка призвела до виключення Д. Палієва у 1933 р. з лав об'єднання. Невдовзі він зі своїми прибічниками в листопаді ц. р. створили нову партію – «Фронт національної єдності» (ФНЄ), основні програмові засади якого були близькі до ОУН, але засуджував її терористичні методи боротьби, виступав проти співпраці з польським урядом і діяв легально. Вихід націоналістів з УНДО означав остаточне розмежування націоналістичного та національно-демократичного напрямів українського визвольного руху.

Невдача переговорів між редактором «Діла» (орган УНДО) В. Мудрим і керівниками ОУН Є. Коновальцем та М. Сціборським спричинила остаточне припинення співпраці між цими двома організаціями. 13 липня 1934 р. президії УНДО і УІР у спільній постанові зазначали, що «під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльності конспіративної Організації Українських Націоналістів (ОУН) анархізується, атомізується і забагнується щораз більше внутрішнє українське життя. ... Масове самовинищування молоді, без ніякої користі для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутньому, поширення провокації – ось страшні жалюгідні наслідки діяльності ОУН. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможливорює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН з національного погляду позбавлена всякого

політичного смислу та є в своїх наслідках шкідлива» [5]. У свою чергу ОУН звинувачувала націонал-демократів не тільки в угодовстві, а й у «свідомому чи несвідомому інформуванні поліції». Взаємні звинувачування посилилися після того, як УНДО після 1935 р. проголосило політику нормалізації польсько-українських стосунків [3, с. 74].

Отже, націоналізм і національна демократія з середини 1930-х років у своїх ідейних і політичних засадах мали суттєві розбіжності. Причинами повороту вправо частини українського визвольного руху були: 1) розчарування в демократичних традиціях старшого покоління, яке програто війну за незалежність; 2) незадоволення західними демократіями, що санкціонували поділ України між окупантами; 3) еволюція польської держави від парламентарної демократії до «санаційної» диктатури; 4) зростання тоталітаризму в Європі; 5) антиукраїнський терор у СРСР і репресивна політика Польщі, яким прагнули протиставити такі ж насильницькі методи [3, с. 74].

Але, незважаючи на розбіжності вказаних течій щодо ідейних засад, тактики, ментальності, поглядів на устрій майбутньої держави, на демократію і багатопартійність, спільною у них залишалася мета – самостійна, соборна Українська держава. Обидві вони визнавали пріоритет національних питань над соціальними, були неприязними до комунізму та до держав, що поділили між собою Україну. Стосовно їхньої соціальної складової, то членами в УНДО й ОУН була переважно інтелігенція (в ОУН – студентство), обидві організації підтримувала частина селянства [3, с. 74].

Важливим етапом політичної думки у боротьбі за соборну Україну на

західноукраїнських землях була ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК) з представників усіх українських земель, що знаходились під окупацією сусідніх держав, та з усіх країн української еміграції. Цю ідею висунула українська політична еміграція в Чехословаччині. Їх підтримала більшість українських політичних партій в Західній Україні і за кордоном. Влітку 1934 р. у Львові було утворено Тимчасовий ініціативний комітет, до якого увійшли представники від УНДО – Д. Левицький, від УСРП – М. Стахів, від УНО – О. Назарук. На Комітет покладалося завдання виробити проект платформи ВНК, яку було узгоджено після тривалих дискусій і обговорень. Відповідно до платформи у Конгресі мали право брати участь ті політичні партії та організації, які зобов'язувалися боротися за відновлення соборної, самостійної Української держави, визнавали право українського народу самому вибирати державний устрій. Кожна партія мала узгоджувати свою політику з іншими партіями – членами Конгресу [4, с. 444].

Ідея скликання ВНК викликала широку дискусію серед українства. На її підтримку виступили УНДО, УСРП, УСДП, УНО, УПСР, УРДП та ряд емігрантських організацій, а ОУН, ФНЄ та організація гетьманців, очолювана П. Скоропадським, її умов не поділяли, оскільки вважали, що скликання конгресу може зашкодити визвольному процесу. Керівники УСРП та інших партій, беручи участь у кампанії, доволі стримано поставилися до провідної ролі в ній УНДО [10, с. 80–81].

24–28 грудня 1934 р. у Львові пройшла передконгресова нарада за участю політичних сил, які схвалювали

програму ВНК. На нараді було затверджено згадану платформу, створено підготовчий комітет для проведення конгресу. На думку одного із керівників УСРП І. Макуха, нарада була «врочистою маніфестацією українських поборницьких і самостійних сил на демократичній платформі» [4, с. 447]. Однак ідея скликання Всеукраїнського національного конгресу не була втілена в життя. Як уже зазначалося, в ході дискусії про необхідність скликання такого важливого консолідуючого всеукраїнського форуму виникли непорозуміння. Проти нього виступили лідери націоналістичних сил, які вважали, що скликання конгресу може завадити визвольному процесу. Не підтримали цієї ідеї і монархісти. Важливою перешкодою стала й позиція лідерів УНДО, частина з яких була схильна до порозуміння з польським урядом. Ця група в керівництві УНДО розглядала конгресовий рух і як засіб впливу на уряд, сподіваючись таким чином домогтися прискорення переговорів із ним і поступок влади на користь українців.

У 1935 р. на виборах до польського сейму і сенату в 15 виборчих округах Галичини націонал-демократи висували погоджені з польською стороною списки українських кандидатів. Виборча угода розглядалась як початок нормалізації польсько-українських стосунків (т.зв. політика «нормалізації»). Влада обіцяла надати послам УНДО кілька керівних посад у сеймі. УНДО натомість припиняло антиурядові виступи і закликало до боротьби за національно-територіальну автономію українських земель у межах Польщі, право на вільний розвиток усіх ділянок національного життя, припинення колонізації українських земель і скасування обмеження

прав громадської самоуправи тощо. На виборах УНДО отримало 13 мандатів до сейму і 4 – до сенату [8, с. 26–27].

В засадах польської національної політики після смерті Ю. Пілсудського (документ називався «Керівництво польської внутрішньої політики між-національної ворожнечі. Тези». Січень 1936 р.) йшлося про те, що метою польської «внутрішньої етнічної політики є внутрішня фіксація Республіки в якості умови державної влади, найбільш далекосяжні досягнення збіжності (найменший можливий розрив) між інтересами ... окремих національностей». Щодо українського питання в цьому документі зазначалося, що політика щодо українців у Польщі має створювати такі умови співіснування з польським народом, в яких українці могли б і хотіли б стояти на позиції політичного співробітництва в рамках польської державності і збудити інтерес до українського національного руху в радянській Україні в дусі цивілізації і західноєвропейської культури. Політика національностей щодо українців має слугувати створенню сильного ідейного українського руху [14, с. 294]. В освітній, культурній, релігійній сферах держава має задовольняти освітні потреби українського населення в українській мові, дедалі збільшувати її вживання, розробляти українські підручники і вчення віри проводити українською мовою, – зазначалося в Засадах [14, с. 295–297].

Погоджуючись певною мірою з основними положеннями цих Зasad, лідери УНДО прийняли рішення про польсько-українське примирення і т.зв. політику «нормалізації». Але, на жаль, наслідком цього став новий період напруги у взаєминах між провідними українськими

політичними силами. Одні в досягнутій угоді з польськими властями вбачали не тільки можливість розрядки напруженості, а й забезпечення українському народу національного розвитку, доступу до служби в державних органах, місцевому самоуправлінні тощо. Значні політичні сили виступали проти компромісів з польським урядом, за революційне вирішення соціальних і національних проблем українців. Зокрема, не підтримували угодовської політики УНДО соціалістичні партії УСРП і УСДП. Голова партії УСРП І. Макух зазначав, що керівництво УНДО, уклавши угоду з поляками, дало, по суті, згоду на регіоналізм і цим не тільки послабило попередню боротьбу за соборність українських земель, але й «внутрішній самостійницький фронт». Таким чином, УСРП та УСДП, звинувативши УНДО в зраді ідей соборності та незалежності, відходять від виробленої та узгодженої консолідаційної платформи, вийшли з Підготовчого комітету, чим було покладено край рухові за скликання ВНК.

Однак політика «нормалізації» не сприяла покращенню ситуації і не дала очікуваних результатів. У кінці 1936 р. Українське парламентське представництво у польському сеймі надіслало уряду доповідну «Криза нормалізації польсько-українських відносин», в якій доводилося, що польська влада не змінила свого ставлення до українського народу та активно продовжувала політику обмеження прав корінного населення. Польський уряд, відкинувши ідею територіальної автономії, започаткував новий курс національної політики, спрямований на посилення тиску на українців в усіх сферах життя. Це викликало відповідну реакцію українства і спонукало УНДО до

активних виступів на захист прав українців. 3 жовтня 1936 р. до січня 1937 р. націонал-демократи організували сотні антиколонізаційних віч [8, с. 28].

Новий польський наступ на права українського народу викликав опозицію до поміркованої політики УНДО як в українському політичному таборі, так і в самій партії.

Гостра дискусія розгорнулася на Крайовій нараді УНДО 3 липня 1937 р. Представники опозиції у складі Д. Левицького, В. Кузьмовича, С. Барана, Г. Тершаковця, Л. Куницького та інших вимагали від керівництва партії офіційно заявити про банкрутство «нормалізації», відмежуватись від політики УПР, а в сеймі та сенаті перейти до рішучої протидії. Однак керівництво партії виступило за продовження «нормалізації», посиляючись на зацікавленість українців Польщею як потенційним союзником у боротьбі проти СРСР.

Незважаючи на відсутність позитивних результатів «нормалізації», Крайова нарада УНДО опосередковано висловила за її продовження, а також закликала польську владу «до заспокоєння висунутих УПР мінімальних потреб українського народу, а УПР до безперервної боротьби за реалізацію українських національних постулатів у Польщі» [8, с. 28]. Результати голосувань, як і загальне співвідношення сил в ЦК, свідчили про те, що прихильники автономістсько-нормалізаційної політики ще мали в керівництві партії переважуючий вплив. Попри те провід УНДО не почував себе впевнено, що й спонукало його до політичного маневрування, критики дій уряду, загострення тактики УПР у сеймі та сенаті. Виступаючи в сеймі 1 грудня 1937 р., В. Мудрий констатував,

що, незважаючи на три роки «нормалізації», польсько-українські стосунки погіршилися, польський уряд посилив антиукраїнський курс в усіх ділянках суспільного життя. Висловлюючи невдоволення політикою уряду, УПР вперше за роки «нормалізації» голосувала проти бюджету на 1938 р. Швидкий розвиток подій напередодні війни змушував УНДО поступово відійти від політики «нормалізації», пошуку нових державно-політичних концепцій. Помітний вплив на еволюцію державотворчої політики націонал-демократів мав утворений 6 грудня 1937 р. у Львові Контактний комітет (КК), до складу якого увійшли представники УСРП (М. Стахів), УСДП (В. Старосольський), УНО (О. Назарук), ФНЄ, Союзу українок (М. Рудницька) та опозиції в УНДО (Д. Левицький та В. Кузьмович). Завданнями створеного Комітету були консолідація державницьких сил, координація боротьби проти польського наступу, обговорення найважливіших актуальних проблем українського національного руху, підготовка широкої угоди за участю політичних та громадських організацій тощо [10, с. 81]. Члени Комітету по-різному оцінювали політику «нормалізації». Якщо представники соціалістичних організацій виступали проти самих засад угоди УНДО з польським урядом, то опозиціонери в УНДО заперечували лише нормалізаційну тактику В. Мудрого, не відкидаючи в принципі ідею нормалізації польсько-українських стосунків. На думку членів Контактного комітету провід УНДО і його політика «нормалізації» були головною перешкодою до консолідації сил [9, с. 181]. У зв'язку з цим певні надії покладались на V з'їзд УНДО (мав відбутися в кінці грудня 1937 р.), на

якому опозиція сподівалась усунути групу В. Мудрого від керівництва партією. Зауважимо, що результатом діяльності Контактного комітету у 1928–1939 рр. стало збільшення взаємної довіри між партійними лідерами й послаблення напруги у відносинах в українському суспільстві. Активне втручання Комітету в громадсько-політичне життя прискорило відмову проводу УНДО від курсу «нормалізації». На початку 1939 р. відбулася внутрішня консолідація в УНДО і, як наслідок, приєднання проводу цієї партії до Контактного комітету й перетворення його таким чином на представницький орган усіх українських легальних політичних структур. Працюючи конспіративно, учасники Комітету вдало використовували політичну пресу, щоб популяризувати ідею консолідації та практичні кроки в її реалізації. Пресове порозуміння весною 1938 р. було найвагомішим здобутком Комітету [10, с. 82].

Черговий V з'їзд УНДО, на якому були присутні 212 делегатів з 59 повітів краю, відбувся 4–5 січня 1938 р. Основними його завданнями стали випрацювання політичної лінії, спрямованої на консолідацію сил у партії і суспільстві, визначення ставлення до політики «нормалізації» в умовах польського наступу на українство.

Виступаючи на з'їзді, голова об'єднання В. Мудрий, висвітлюючи становище українців у Польщі, Чехо-Словаччині й СРСР, зазначив, що українство, не маючи змоги вести боротьбу на чотирьох фронтах, було змушене «ліквідувати польський фронт і піти на політичний реалізм, т.зв. загальну нормалізацію». На його думку, замість нереальної в той час ідеї всеукраїнської соборності необхідно висунути гасло територіальної автономії

українських земель у складі Польщі, реалізація якого мала стати справою тривалої боротьби і відповідних політичних обставин, та продовжувати політику «нормалізації» при одночасному загостренні парламентської тактики Української парламентської репрезентації (УПР) в сеймі і сенаті [9, с. 181].

Опозиція опинилась на з'їзді в складній ситуації й діяла нерішуче. В. Кузьмович виступив з її програмовими заходами, які зводились до двох основних положень – загострення опозиційного курсу до польської влади, аж до відмови від політики «нормалізації», а також відокремлення УПР від керівництва УНДО. Це мало привести до зміни керівництва партії. Лідер опозиції Д. Левицький у своєму виступі зауважив, що він, в принципі, визнає потребу «нормалізації», а опозицію в партії розцінює лише як корисну критику, обмін думками. Д. Левицький вимагав загострення політичної тактики УНДО і УПР. Інший представник опозиції священник С. Онишкевич висловився за взаємний компроміс і припинення внутрішньопартійної боротьби [9, с. 182].

Більшість делегатів з'їзду вважали необхідним загострення тактики УНДО і УПР до польських властей, при цьому частина їх виступила за те, щоб офіційно політику «нормалізації» не припиняти. Така позиція була відображена і в резолюціях з'їзду. При цьому підкреслювалося, що в основі автономістсько-нормалізаційної політики є консолідація всіх державницьких сил для боротьби з «московським більшовицьким імперіалізмом». Характеризуючи важке становище українського народу в СРСР, Румунії, Чехословаччині, Польщі, в них стверджувалося, що в «цій назріваючій

боротьбі місце українського народу, з його великою історичною традицією, як старого, культурного, християнського народу Європи, є по протибольшевицькому боці. Український нарід від самого почину своїх визвольних змагань по нинішній день веде безпощадну боротьбу з большевизмом і тому й тепер під цим прапором мусять об'єднатися всі його творчі сили» [8, с. 327]. В резолюціях з'їзду також аналізувалися причини, зміст та наслідки політики «нормалізації». Зазначалося, що «після 1935 р. у висліді «нормалізаційної» тактики настала не нормалізація життя на наших землях і не допущення українського чинника до впливу на державу на ґрунті її законів, устрою, внутрішньої і закордонної політики, отже не політична коляборація обох народів для вищих цілей, лиш навпаки – повне відсунення українського народу від цього впливу і навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території. У висліді 2 і піврічної нормалізаційної практики перед українським народом станула перспектива затрати його племінної єдності і зведення його до ролі меншин на території Східної Галичини» [8, с. 327–330].

V з'їзд УНДО доручив «провідним органам Партії якнайширше закроєну оборонну акцію українського громадянства на таких підставах:

- а) змагання до міжпартійного об'єднання;
- б) якнайтісніше внутрішнє партійне об'єднання;
- в) непохитне і послідовне здійснювання засади, що весь український нарід у межах Польської Держави творить одну суцільну нерозривну органічну єдність і що ніякі посторонні спроби, щоб нас розбити на поодинокі племінні

групи, ніколи не доведуть до якихсь успіхів. Тому Народній З'їзд закликає всіх українців до солідарної праці за усуненням передовсім т.зв. сокальського кордону;

г) втягання кожного члена української нації до зорганізованої і безупинної праці на всіх відтинках життя, в оперті на засаду віри виключно у власні сили та під гаслом, що інтерес і честь нації стоять вище всього» [8, с. 331].

Обидві групи в УНДО не відкидали можливості справжнього польсько-українського порозуміння. Зміна тактики дозволяла об'єднанню, не розриваючи офіційно відносин з владою, виступити з критикою його політики, в т.ч. і стосовно зриву «нормалізації», здійснювати організацію протестів і оборонних акцій.

Взагалі, рішення цього з'їзду мали компромісний половинчастий характер. Він і не підтримав, і не заперечив «нормалізації», наказуючи лише загострити її тактику. Позитивним наслідком з'їзду було те, що він створив умови для внутрішньопартійної консолідації, подолання внутрішнього протиборства, відновлення провідної ролі УНДО в українському суспільстві.

Поглиблення опозиційних настроїв у партії і загалом у суспільстві спонукали керівництво УНДО до більш рішучих заходів. На засіданні ЦК 7 травня 1938 р. В. Мудрий заявив, що польський наступ на українське організоване життя посилюється. У 1938 р. вийшли основні директиви щодо полонізації Холмщини, провідною думкою яких було те, що «усі сі православні Холмщини – це зручені поляки, які через утиски загарбників відійшли від польськості. ... [Проводячи] Полонізаційну акцію щодо

православних, які говорять польською і подають себе за поляків, належить їх трактувати як поляків і вести роботу під кутом релігійної ревідикації. Слід проводити її обережно та індивідуально у випадку осіб і родин, щодо яких існує певність...» [12].

У стосунках до національно свідомих українців, – йдеться в Директивах, – «слід стояти на такій позиції: як Річ Посполита, так і величезна кількість її громадян якнайбільш прихильно ставиться до будівництва Української Держави, однак поза теперішніми кордонами Польщі. Впливам цієї групи українців слід усіма можливими способами перешкоджати, висміювати їх і не допустити проникнення відцентрових впливів, що походять зі Східної Малопольщі й Волині» [12].

Від репресій і обмежень польська влада перейшла до ліквідації українських товариств і організацій. На засіданні ЦК було прийнято важливий державно-політичний документ – «Декларацію у справі положення українського народу в польській державі», яка відзначалася різким тоном і опозиційною спрямованістю. В ній, зокрема, стверджувалося, що «за 3 роки послідовно веденої нашої партією політики замирення і нормалізації відносин між українським і польським народом ця політика – без вини УНДО – не принесла визначальних позитивних наслідків. Замість нормалізації відносин українське громадянство стоїть перед фактом боевої мобілізації та наступу польського громадянства проти українського національного життя. Безчисленні факти виявляють, що відповідальні чинники не тільки не протидіють тому протиукраїнському походові, але є часто його співучасниками» [2].

ЦК УНДО домагався визнання українського народу в Польщі окремою національною особовістю – себто підметом державного права. З огляду на те, що всі українські землі в Польщі становлять політичну і господарську цілість і що «національні відносини в краї вимагають окремого упорядкування», у Декларації було зафіксовано потребу «введення на всіх тих землях територіальної автономії» [2]. При цьому автори Декларації згадували міжнародні зобов'язання Польщі від 14 березня 1923 р. Рішучий тон Декларації з вимогою автономії викликав занепокоєння у польських властей. Політична гострота Декларації посилювалась тією обставиною, що вона співпала з виступами судетських німців у Чехословаччині. Декларація зміцнила авторитет проводу УНДО в масах. Однак чергові вибори до сейму і сенату в листопаді 1938 р. вкотре спричинили загострення міжпартійних відносин, посилення внутрішньопартійної боротьби. У результаті переговорів керівництва УНДО з прем'єр-міністром Польщі Ф. Славой-Складковським було досягнуто домовленості про дотримання умов виборчої угоди 1935 р. Провід УНДО підтримав резолюцію про участь у виборах. Переважною більшістю голосів (40 проти 8) ЦК підтримав пропозицію проводу об'єднання. За участь у виборах висловився також провід УНО.

Інші українські політичні партії та організації (ФНЄ, УСРП, УСДП), через дискримінаційний виборчий закон, виступили проти участі у виборах. Усе це унеможливило створення широкого виборчого блоку. Внаслідок цього спроби членів Контактного комітету створити Всеукраїнську національну раду також завершилися безрезультатно.

Політичною платформою УНДО в період передвиборної агітації стали вимоги травневої Декларації ЦК партії, зокрема ідея створення національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Напередодні виборів етнополітична обстановка в краї різко загострилася, що було спричинено складним перебігом міжнародних подій, а саме проголошенням автономії Закарпаття, намаганням Угорщини захопити українські землі і підтримка цього польським урядом.

9 грудня 1938 р. Українська парламентська репрезентація внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», в якому планувалося створення на західноукраїнських землях автономної державно-правової одиниці під назвою «Земля Галицько-Волинська» із своїм урядом, сеймом, судовою, фінансовою системами, збройними силами та органами місцевого самоврядування. В ньому також передбачалось рівноправне використання української і польської мов у громадських, державних установах, судах. На жаль, цей закон не був прийнятий парламентом і не вступив у силу [11].

Весною 1939 р. була здійснена чергова спроба польсько-українського порозуміння. 25 травня 1939 р. голова УНДО В. Мудрий і головний секретар об'єднання В. Цілевич зустрілися з прем'єр-міністром Польщі Ф. Славой-Складковським, який звинуватив українську сторону у зриві «нормалізації» та відхилив вимогу про територіальну автономію українських земель у складі Польщі. Таким чином, стало зрозумілим, що польська сторона в майбутньому не піде на поступки у вирішенні українського

питання і не буде змінювати проукраїнський курс у національному питанні.

За таких обставин особливо важливою була проблема консолідації національних сил, створення єдиного політичного центру. Проте між членами Контактного комітету не було єдності думок щодо умов об'єднання, політичної платформи консолідації. Протягом березня–травня 1939 р. між УНДО і ФНЄ на шпальтах газет відбувалася дискусія стосовно засад формування національного проводу. УНДО вважало, що українські політичні партії мають співпрацювати лише на широких демократичних засадах і при вільному змаганні ідей та політичних доктрин. При цьому зазначалося, що утворення єдиного політичного проводу можливе лише «органічним шляхом як надбудова існуючої політичної організованості» [9, с. 187].

Інтеграційні процеси в середовищі українських політичних кіл активізувалися в кінці літа 1939 р. 26 серпня 1939 р. у Львові відбулося засідання Народного комітету УНДО за участю всіх членів ЦК, голів і секретарів повітових організацій, членів УПР, головних редакторів партійних органів. У прийнятій резолюції йшлося про об'єднання українського народу, створення єдиного національного проводу. Заходи УНДО, спрямовані на невідкладну організацію єдиного політичного центру, знайшли підтримку інших українських політичних партій. 31 серпня 1939 р. на засіданні представників УНДО, УСРП, УСДП, УНО і ФНЄ було вирішено створити Український національний провід, підготовлено його маніфест і установчі документи, які мали бути прийняті на Конгресі українських громадян 4 вересня 1939 р. Однак втілити задумане в життя завадила

розпочата Друга світова війна. Невдачі, які спіткали заснування Українського національного проводу, полягали в тому, що партійні інтереси в поглядах та діях політичних еліт узяли гору над спільною метою, яка за тих умов зводилася до захисту самих основ існування нації.

Отже, проаналізувавши діяльність УНДО в міжвоєнний період, можна дійти висновку, що західноукраїнські національно-демократичні сили в кінці 30-х років ХХ ст. поступово відійшли від політики «нормалізації» польсько-українських відносин і шукали нові політичні орієнтації. Незважаючи на огріхи в своїй політиці, неодноразові спроби політичної консолідації так і не завершилися створенням впливового державно-політичного центру. Партійно-корпоративні інтереси взяли верх над загальнонаціональними. Але на цьому ґрунті було подолано внутрішньопартійну кризу, створювалися умови консолідації народних мас навколо національної ідеї. Об'єднання виступало за економічний, культурний, демократичний, правовий та соціальний шляхи розвитку українського суспільства і мало значний державотворчий вплив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боднар О. Макух Іван / О. Боднар // Західноукраїнська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів, 2009. – С. 172–184.
2. Деклярація Центрального Комітету Українського Національно-Демократичного Об'єднання у справі положення українського народу в польській державі, принята на засіданні дня 7 травня 1938 р. // Діло. – 1938. – 10 травня.

3. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930 -і рр.) / Олександр Зайцев // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 70–76.

4. Макух І. На народній службі. – Держпрад, 1958. – 638 с.

5. Постанова Президії УНДО і УПР про політику ОУН // Діло. – 1934. – 16 липня.

6. Програма Українського національно-демократичного об'єднання // Діло. – 1926. – 28 листопада.

7. Солідарний голос політичних партій про події в краю. Комунікат // Діло. – 1930. – 1 жовтня.

8. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2014. – 600 с.

9. Хруслов Б. Політика УНДО напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.) / Борис Хруслов // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 181–188.

10. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси / Михайло Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.

11. Projekt Ustawy konstytucyjnej Ziemi Halicko-Wołyńskiej złożony przez podpisanych posłów. Wysoki sejm uchwalić raczy załączony projekt ustawy Warszawa, dnia 3 grudnia 1938 r. // ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2035. – Арк. 1–19 (пол. мова).

12. Podstawowe wytyczne do polonizacji Chelmszczyzny – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.podstawowe.php> (пол. мова).

13. Memoriał prawosławnych pow. Tomaszowskiego i Zamojskiego do władz państwowych Rzeczpospolitej. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.memorial.php> (пол. мова).

14. Wytyczne polskiej wewntrzej polityki narodowościowej (Tezy) // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кугутяк. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2014. – С. 294–297 (пол. мова).

REFERENCES

1. BODNAR, O. (2009). Makukh Ivan. In: Ya. ISAIEVICH, ed.-in-chief, M. LYTVYN, I. PATER, I. SOLIAR, comps., *West Ukrainian People's Republic. 1918–1923. Governments. Figures*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, pp. 172–184. [in Ukr.]

2. Declaration of the Central Committee of Ukrainian National Democratic Association Regarding the Position of Ukrainian People in the State of Poland, Adopted at the Meeting on the 7th of May, 1938. (1938). *Dilo*, 10 travnia. [in Ukr.]

3. ZAITSEV, O. (1994). Nationalism and National Democracy: Origins of the Conflict (1920–1930s). *Suchasnist*, (2), pp. 70–76. [in Ukr.]

4. MAKUKH, I. (1958). *Serving the People*. Detroit, 638 p. [in Ukr.]

5. The Decree of the Presidium of UNDO and UPR about the Policy of the OUN (1934). *Dilo*, 16 lypnia. [in Ukr.]

6. The Programme of the Ukrainian National Democratic Alliance (1926). *Dilo*, 28 lystopada. [in Ukr.]

7. The Solidary Voice of Political Parties Concerning the Events in the Region. Communiqué (1930). *Dilo*, 1 zhovtnia. [in Ukr.]

8. *The Ukrainian National Liberation Movement in the Twentieth Century Carpathian Foreland. Documents and Materials*. (2014). Vol. 1, Book 2 (1929–1939). Ivano-Frankivsk: KPF “LIK”, 600 p. [in Ukr.]

9. KHRUSLOV, B. (1999). The Policy of UNDO on the Eve of the Second World War (1938–1939). *Halychyna*, (3), pp. 181–188. [in Ukr.]

10. SHVAHULIAK, M. (1994). Party of Division and National Interests. *Suchasnist*, (2), pp. 77–82. [in Ukr.]

11. Projekt Ustawy konstytucyjnej Ziemi Halicko-Wołyńskiej złożony przez podpisanych posłów. Wysoki sejm uchwalić raczy załączony projekt ustawy Warszawa, dnia 3 grudnia 1938 r. (1938). In: *State Archives of Ivano-Frankivsk Region*. [in Pol.]

12. *Podstawowe wytyczne do polonizacji Chelmszczyzny*. [online]. Available at:

<http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.podstawowe.php> [in Pol.]

13. *Memoriał prawosławnych pow. Tomaszowskiego i Zamojskiego do władz państwowych Rzeczpospolitej*. [online]. Available at: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1938.memorial.php> [in Pol.]

14. Wytyczne polskiej wewntrzej polityki narodowościowej (Tezy). In: M. KUHUTIAK, m. ed., *Ukrainian National Liberation Movement in the 20th-Century Carpathian Foreland. Documents and Materials*. (2014). Vol. 1, Book. 2 (1929–1939). Ivano-Frankivsjk: KPF “LIK”, pp. 294–297. [in Pol.]

I. Krasnodemska

Formation and Activities of UNDO in West Ukrainian Lands (1925–1939)

Abstract

The Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO) was one of the largest and most influential political organizations in interwar Galicia; it played the role of the direct heir of pre-war National Democratic Party – a leading power before and during the Polish-Ukrainian war of 1918–1920. This liberal centrist party of Ukrainian intelligentsia, clergy and peasantry partially advocated constitutional democracy and independence of Ukraine, but felt the need to achieve this through reforms. Trying to normalize Polish-Ukrainian relations, it used flexible, give-and-take tactics, but repressions and traditionally irreconcilable chauvinist policy of the Polish government and Ukrainian nationalists' extremism complicated and disrupted those efforts. The Alliance controlled a lot of Ukrainian financial, cooperative, and cultural organizations (Audit Union of Ukrainian Cooperatives, “Enlightenment”, “Falcon”, etc.). In the elections to the Polish Sejm, UNDO collected 600 thousand votes, winning the vast majority of Ukrainian mandates.

UNDO published a popular daily newspaper, Delo. In their program they claimed independence and unity of Ukraine, but tried to achieve it by legal, parliamentary means, which in Polish state brought their effort to naught. The Alliance's activities were mainly focused on public, social, economic, and cultural life of Ukrainians.

Under the influence of internal and external circumstances, UNDO policy had evolved towards finding ways of Polish-Ukrainian compromise. It was to be based on the idea of the autonomy of West Ukrainian lands incorporated into Poland. The struggle between supporters and opponents of the compromise with Poland led to the division of West Ukrainian society into two main political camps.

УДК 94(477) «19/20»

ПСЕВДОНАУКОВІ ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ КРИТИКА СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Ольга ШАКУРОВА

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

***Анотація.** У статті розглядаються псевдонаукові теорії походження українського народу та наводиться їх критика провідними вітчизняними науковцями. Наголошується, що ці теорії становлять загрозу для українського соціуму, бо, використовуючи ідеї месіанства та винятковості українців, дають можливість плекати у їхніх прихильників расистські настрої.*

***Ключові слова:** Україна, українці, етногенез, псевдонаукові версії походження українців.*

ПСЕВДОНАУЧНЫЕ ВЕРСИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ УКРАИНЦЕВ И ИХ КРИТИКА СОВРЕМЕННЫМИ УКРАИНСКИМИ УЧЕНЫМИ

Ольга ШАКУРОВА

научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

***Аннотация.** В статье рассматриваются псевдонаучные теории происхождения украинского народа и представлена их критика ведущими отечественными учеными. Подчеркивается, что эти теории представляют угрозу для украинского социума, так как, используя идеи мессианства и исключительности украинцев, дают возможность возвращать у их сторонников расистские настроения.*

***Ключевые слова:** Украина, украинцы, этногенез, псевдонаучные версии происхождения украинцев.*

PSEUDOSCIENTIFIC VERSIONS OF THE ORIGIN OF UKRAINIANS AND THEIR CRITIQUE BY MODERN UKRAINIAN SCIENTISTS

Olha SHAKUROVA

research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

***Annotation.** The article analyzes pseudoscientific versions of the origin of Ukrainians. Critique of these theories by leading domestic scientists is given. It is noted that these theories are a threat to Ukrainian society because through the idea of messianism and Ukrainian exclusiveness they nurture racist sentiments in their supporters.*

***Key words:** Ukraine, Ukrainians, ethnogeny, pseudoscientific versions of the origin of Ukrainians.*

© Шакурова О.

Походження українського народу – одна з тих проблем української науки, яка вкрай важко піддається остаточному науковому розв'язанню, що породжує існування великої кількості як наукових, так і позанаукових теорій україногенезу. Після відновлення незалежності України на хвилі загального зацікавлення широким кіл української громадськості етногенетичними проблемами дослідники різних професій почали активно розробляти власні теорії українського етногенезу. Це негативно вплинуло на рівень наукової обґрунтованості та виваженості положень таких теорій. З'явилися дослідники, які хоч і мають професійну освіту та є фаховими науковцями, але потрапили під вплив езотеричних, містичних та месіанських вчень. У їхніх роботах наукові докази часто підміняються псевдонауковими домислами. Авторами таких концепцій на сьогодні є Ю. Шилов, Ю. Канигін, І. Каганець, П. Кононенко, С. Плачинда, В. Бебик та інші.

Зокрема, Ю. Шилов у книзі «Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис. до н.е.» (2002) оприлюднив квінтесенцію своїх поглядів на походження українського етносу [25]. Вже на початку книги він зазначає, що після 1963 р. в Румунії, Болгарії, а трохи пізніше і в Україні, були знайдені написи з прашумерськими письменами. Ці написи, стверджує вчений, засвідчили формування держави Аратти в VII тис. до н.е. у долині Дунаю, а «... між серединами VI–V тис. центр Аратти змістився в Дунайсько-Дніпровське межиріччя, де відомий тепер під назвою «археологічна культура Кукутені-Трипілля» [25, с. 11]. На цій території (переважно територія сучасної Черкащини) традиція Аратти

проіснувала аж до часів Русі, до складу якої входило князівство Арсанія зі столицею Артою. На думку історика, саме попередниця цієї Аратти вважалась іранцями земним раєм Артою, і в середині II тис. до н.е. племена індо-іранців (за самоназвою – аріїв) розселилися з берегів Сінду, «... названого згодом і понині Дніпром» [25, с. 12].

Ю. Шилов робить висновок, що «історія почалася в Аратті» – на теренах нинішньої України. А багатотисячолітню епоху від початку аж до описаних давньогрецьким «батьком історії» Геродотом кіммерійсько-скіфських часів Наддніпрянщини «доцільно розглядати як праісторію України» [25, с. 12].

Аратта, на думку Ю. Шилова, утворюється у XX–XVII тис. до н.е. на території між Карпатами й Кавказом, Поволжям і Подунав'ям. Країна мисливців за мамутами була дуже розвиненою, впорядковувалася жерцями. Однак природні зміни, що вплинули на вимирання мамутів, призводять до згасання Аратти. Останні хранителі її мудрості (жерці) зосередилися в XII тис. до н.е. в печерах Кам'яної могили (поблизу сучасного Мелітополя). Ще один осередок нащадків Аратти склався на теренах між Карпатами та Прибалтикою, і саме звідси вони у IX тис. до н.е. розселяються на Урал та вздовж Північного та Південного узбережжя Чорного моря. Залишки нащадків Аратти – мисливці-збирачі – переходять до скотарства, а пізніше засвоюють хліборобство. Жерці-хранителі Кам'яної могили (а вони вже на той час винайшли писемність і започаткували найдавніше священне писання) у 6200 р. до н.е. підписали договір про взаємодопомогу з «праіндоевропейцями», частина яких у зв'язку з еколого-демографічною

катастрофою середини VII тис. до н. е. залишила свої домівки (сучасне селище Чатал-Гуюк у Туреччині) і рушила до спорідненої Аратти. З цього часу і розпочалася держава Аратта, а разом з нею – світова цивілізація [25, с. 69].

«Золотим віком» держави Аратти, на думку Ю. Шилова, є Трипільська археологічна культура. Саме цю Аратту вважав своєю праатьківщиною Шумер, що відокремився від неї внаслідок так званого Всесвітнього потопу: прориву Середземного моря до Чорного, яке до середини IV тис. до н.е. ще не було відособленим [25, с. 70]. Наддніпрянська держава Аратта стала центром спільноти арійських племен, її жерці-брахмани започаткували ведичну культуру.

Учений наголошує, що на рубежі II – I тисячоліть до н.е. розпочався зворотний рух частини мігрантів до Наддніпрянщини, і в цьому русі вперше з'являються етноніми «руси» й «слов'яни». А оскільки, твердить Ю. Шілов, історична пам'ять «Велесової книги» сягає давнини у двадцять тисяч років, то й етнологію слов'ян слід шукати в «самому стрижні формування Аратти» [25, с. 71]. Отже, підсумовує дослідник, східне слов'янство є ядром арійських й індоєвропейських народів, а також матір'ю усїєї загальнолюдської цивілізації.

Таким чином, за Ю. Шіловим, українці мають арійське походження, а українська держава Аратта дала культуру та стала підґрунтям усїм давнім цивілізаціям світу. На його думку, Аратта утворюється в XX – XVII тис. до н. е., її найвищим піднесенням стала Трипільська археологічна культура, яка була праатьківщиною Шумеру й усїх передньоазійських цивілізацій. Українська етнологічна модель, за Ю. Шіловим, має такий

вигляд: араттійці – трипільці – арійці – слов'яни – руси – українці.

Своєрідну концепцію походження українського народу подає і Ю. Канигін у романі-есе «Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства» (2008) [15], що побудована у формі діалогу автора з Гуру – тибетським мудрецем, якого автор зустрів у Монголії і спілкувався з ним протягом 1972–1992 років. Гуру мав «... неабиякі знання з історії України» і «... вільно розмовляв українською ...» [15, с. 15].

У передмові автор зазначає, що в його романі «... майже немає авторського домислу» [15, с. 1], проте додає: «Зроблені записи, що виносяться на читацький загал, я не називаю науковою працею», бо «далеко не все, про що йдеться в записях, можна підтвердити посиланнями на артефакти і документи» [15, с. 8]. Цікавим є авторське визначення жанру твору: «Це швидше белетристика, заснована на оповідях і переказах, про достовірність якої нехай судить читач» [15, с. 8].

Отже, головний герой постає знавцем української історії, таким чином автор формує книгу як виклад поглядів Гуру на історію. Так, Гуру стверджує, що «... слов'янство – рушій духовної історії людства. Це арії сьогодні. А українська нація – форпост слов'янського світу» [15, с. 24]. Також він наголошує на неординарності і навіть унікальності геополітичного і геофізичного розташування України та переконаний, що «нові погляди на зв'язки «планетарних сил» з етнологією свідчать про те, що Північне Причорномор'я знаходиться в центрі європейського трикутника з найкращими геофізичними умовами для розвитку біологічного життя і людської цивілізації» [15, с. 25].

У книзі озвучена теза про «слов'янський суперетнос», що має «російсько-українську душу». «І ця молода, загадкова, високоінтелектуальна, життєстійка при всій своїй м'якості, доброті, «жіночності» слов'янська раса вийшла з невеликого географічного району Середнього Подніпров'я, в центрі якого – матір слов'янських міст Київ» [15, с. 26, 28]. Саме тут, у Середньому Подніпров'ї, ще до нашої ери розвивалася висока для тих часів скіфо-скототська землеробська культура [15, с. 28]. Скототи створили первісне ядро слов'янства. І саме вони (скіфи-скототи) «... на початку нашої ери поділилися на полян, древлян, кривичів та інші гілки слов'ян, що поступово заповнили простори до Вісли, Дунаю на заході і до Волги на сході» [15, с. 28].

Автор вважає, що анти – це прямі нащадки аріїв [15, с. 28]. Саме вони створили духовне «ядро» слов'янської душі. Але хто ж такі ці арії? Дослідник називає їх особливим етносом, навіть суперетносом, із власними мовою, вірою, культурою, які поступово асимілювалися та «... щезли як етнічний організм, склавши духовну основу багатьох арієзованих (яфетичних) народів» [15, с. 51].

Як же арії потрапили в Україну? За словами Ю. Канигіна, арії та арієзовані народи цивілізували Землю, точніше, Євразію, йшли із заходу й північного заходу на південь і схід (до самої Індії), звідти – знову на захід і північний захід. Найважливішою «віхою» їхнього шляху була всетаки Північна Пропонтида – земля нашої України. Сюди вони не просто «приходили», досить тривалий час тут жили і творили, поширюючи серед тутешньої людності свої інтелект і духовність. Так, наприкінці III тисячоліття до н.е. Україна стане землею обітваною, притулком

арієзованих народів, що прийдуть зі сходу для звершення великих справ – перетворення Європи [15, с. 50–51].

На думку Ю. Канигіна, «з усіх слов'янських народів український етнос за своїм духовним геномом ближче за всіх стоїть до стародавніх шляхетних антив, які жили в Північній Пропонтиді за часів скіфів, готів, гунів і які були цементуючим осередком слов'янського політичного конгломерату на чолі з Аттилою» [15, с. 28–29]. Дослідник закликає українців вивчати Біблію, бо там, на його переконання, написано про «Божий народ», українців, нащадків «... великого Трипілля, славної Аратти» [15, с. 31]. Саме в Книзі Книг «... окреслено історичну роль, вселенську місію Русі-України, її справжню велич» [15, с. 30].

Отже, етногенетичну концепцію Ю. Канигіна лаконічно можна охарактеризувати так: ми, українці, – прямі нащадки аріїв, «народ Божий», саме про нас написано у Біблії, і нам належить особлива месіанська роль. На його думку, саме арії та арієзовані народи цивілізували Євразію, а Північна Пропонтида стала для них на довгий час базовою територією, з якої вони здійснювали свої цивілізаційні місії. Прямими нащадками аріїв стали анти, які згодом започаткували все слов'янство. Ю. Канигін переконаний, що з усіх слов'янських народів саме українці мають з антами найбільший етногенетичний зв'язок. Український етногенез, за Ю. Канигіном, має такий вигляд: арії – анти – українці.

Деякий інший погляд на проблеми етногенетики подає І. Каганець у праці «Арійський стандарт: Українська ідея епохи Великого Переходу» (2008) [14]. Він розглядає етнос як особистість вищого таксономічного рівня, яка має

власні свідомість і підсвідомість, інтелект і пам'ять, генотип і характер, вік і долю. Тобто кожен етнос, як і людина, має своїх батька і матір, дідів і бабусь, інших предків по батьківській і материнській лініях. Автор виводить думку, що материнські етнічні організми формувались автохтонним населенням України, яке проживало на цій території з незапам'ятних часів. Їхня готовність до запліднення батьківським етнічним началом виникала тоді, коли вони пережили системну кризу. Саме такі кризові ситуації виникали на території України наприкінці кожного 532-річного періоду [14, с. 29].

Щодо «материнських етносів» І. Каганець подає таку «етногенетичну лінію»: «анти» – «русичі» – «козаки». Хто ж виступав у ролі батьківського начала в рамках цієї лінії? Дослідник зазначає, що це були: 1) галілеяни-тиверці, 2) варяги, 3) литовське лицарство.

Починаючи з VI тис. до н.е., Україна виступала в ролі постійно діючого «етнотворчого казана», у якому нові народи утворювались, зростали і розходились в усі сторони світу. Одні із таких народів, на переконання І. Каганця, галли, мали скіфське походження і були вихідцями з нинішньої Галичини [14, с. 36]. Таким чином, на території південно-західної частини України у II–III ст. н.е. відбулася двостороння взаємодія галілеян-тиверців з місцевим населенням, внаслідок чого спочатку виник Тивер, а згодом на території сучасної України постало могутнє об'єднання племен під назвою Антський союз [14, с. 45]. Отже, формування нового українського етносу і держави антів збіглося в часі з виникненням феномену слов'янства. Тобто, на думку вченого, з IV ст. на зміну самоназві «галли»

приходить ім'я «слов'яни», і це означало, що з народом відбулося радикальне перетворення, він здобув нові якості [14, с. 47–48].

Наступний «український етнос» – «русичі» – виник у IX–X ст., коли Україна як геосоціальний організм переживала стан системної кризи. Місцеве населення перебувало в стані соціальної дезорганізації, песимізму, беспорядності і, так би мовити, нульової пасіонарності. У народу визрівало переконання, що наведення ладу в країні власними силами вже неможливе. Таким чином, з погляду етногенетики Україна уже була цілком відкрита до «запліднення персонально сумісним з нею чоловічим етносом» [14, с. 49]. Таким батьківським етносом стали варяги.

За теорією І. Каганця, народження українського етносу нового 532-річного циклу (1483–2015) – «козаків» – відбулося завдяки батьківському етнічному організму, що сформувався на теренах Балтії, – це були литовські племена. А «материнський етнос» (тогочасне українське суспільство) на той час переживав максимально гостру системну кризу, яка почалася у 1240 р., коли монголо-татари захопили Київ, і досягла максимуму через століття – у 1340 р., коли зі смертю князя Юрія Тройденевича втратило незалежність і Галицько-Волинське князівство. Для України, твердить І. Каганець, це означало, що вона у точно визначений термін відкрилась для взаємодії з персонально сумісним батьківським началом. Саме тому, як і у випадку з літописним закликанням варягів, місцеве українське населення само зі своєї волі закликала до себе литовських княжат [14, с. 52].

Нинішня Україна, упевнений дослідник, – це не нащадок етносу козаків;

Україна – це і є етнос козаків, який перебуває в ослабленому, змученому, виснаженому стані.

Етнічні трансформації на українських теренах автор описує таким чином: «Протягом багатьох тисячоліть на території сучасної України кожні 532 роки народжувався новий етнос; всі ці етноси послідовно виростили один з одного, будучи поколіннями-спадкоємцями неперервного роду. Незважаючи на подібність мови, культури, звичаїв і стереотипу поведінки з незмінним соціотипом [...] всі вони були самостійними етносоціальними істотами – подібно, як син і дочка, мати і батько, дід, прадід, прапрадід і так далі» [14, с. 55].

Отже, за теорією І. Каганця, ми маємо три окремих українських етноси, які послідовно змінювали один одного. Це етнос антів, русичів і козаків (до якого відносяться всі сучасні українці). Ці нові етноси народжувалися від «злиття» «материнського» численного автохтонного етносу і так званого «батьківського» етносу, який був прийшлим і нечисленним.

Автори монографії «Український етнос: генеза і перспективи» (2003) [17] П. Кононенко і Т. Кононенко намагалися створити цілісну концепцію україногенези. Узагальнивши та систематизувавши твердження дослідників, можна накреслити таку схему виникнення та формування українського етносу: 1. Український етнос проростає з Природи не пізніше як у V – III тис. до н.е. [17, с. 41]. 2. Українська праісторія – це праісторія племен Подніпров'я. Землі Середнього Подніпров'я ще в найдавніші періоди були заселені автохтонами. Ці автохтони, природно, – праукраїнці. З праісторичних часів автохтони ніколи не полишали своєї землі [17, с. 39]. 3. Основа

українського етносу – праслов'янська. Але особливості геополітичного розташування Українського терену («через праукраїнську землю пролягали надзвичайно важливі для всіх континентів магистралі «із Варяг у Греки» та з Європи до Індії ...» [17, с. 39–40], його «кліматичні та природні особливості постійно провокували інші племена на ці землі ...») зумовили те, що «через пра-пра-Україну проносилися вали переселень десятків народів, а це неминуче спричиняло асиміляційні процеси» [17, с. 40]. Зберігаючи ядро українського етносу, його праслов'янську основу, «... наші пра-пра-предки вбирали в своє ество домішки ядранської, арменоїдної, нордичної рас ...» [17, с. 40], але «... ті зовнішні додатки, по-перше, не стали домінуючими в якомусь одному просторі (місці) та, по-друге, не змінили ядра етносу – його праслов'янської основи. Домішки тільки збагатили генотип етносу-нації, надали йому і фізичної, й культурно-психічної універсальності» [17, с. 40]. 4. Подальшу трансформацію українського етносу «можна датувати щонайпізніше VII чи VI ст. до н. е. ...» [17, с. 63]. Цей етнос розвивався на питомій українській землі, він ніколи її не полишав, на той час він був внутрішньо не дуже консолідований, але територія, спосіб життя, спільність долі, культура неминуче консолідували окремі частини в єдину цілісність [17, с. 63]. 5. Наступним етапом українського етногенезу були ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст. н. е. Слов'янська і племінна належність цих культур вперше однозначно визначається писемними джерелами (римськими авторами Плінієм Старшим, Тацитом і Птоломеєм). Ось як про це сказано у монографії:

«Реальними феноменами питомих української цивілізації, свідченнями якої є п'ять груп пам'яток, стали у V – VII або VI – VII ст. Празько-Корчацька та Пеньківська культури. Деякі фрагменти з цих культур належать історичним венедам, склавинам та антам. Чи не найпоширенішою була Празько-Корчацька культура, поселення якої займало територію від Прип'яті і Середнього Дніпра до Дунаю, а на Північ від Карпат – Середнє та Верхнє Подніпров'я» [17, с. 68–69]. Зазначено, що багато дослідників Празько-Корчацької культури (Ю. Кухаренко, В. Баран, І. Русанова, Г. Смирнова, Й. Винокур, В. Ауліх, О. Приходнюк, Л. Вакуленко, Б. Тимошук) пов'язують празько-корчацькі старожитності зі слов'янським союзом племен, а отже, «... з праукраїнським етносом і державою...» [17, с. 69]. Таким чином, «1) нашою працивілізацією була трипільська; пракореневі слов'янські племена своєю прабатьківщиною мали ареали Подунав'я; 2) у час великого переселення народів одна гілка великого конгломерата мігрувала на широкі ареали Подніпров'я, злилася з населенням антської і склавинської держав, культурно асимілювала їх і витворила нового типу етнічну та державну єдність в особі Київської Русі ...» [17, с. 71]. Отож «... праукраїнський етнос остаточно сформувався в процесі синтезу слов'янської матриці та ядранських, арменодних, нордичних домішок на ґрунті антсько-склавинських державних об'єднань» [17, с. 71]. Як же проходив процес консолідації українського етносу? «Процес сплавлення гілок одного праукраїнського етносу – питомих слов'ян, котрі обіймали терени землі від Подунав'я до Дніпра і Дону» [17, с. 75], проходив не просто і, як зазначають

автори монографії, відбувався «... у складному, часом жорстоко кривавому протиборстві та протидіянні. [...] Протиборстві [...] як із зовнішніми силами, так і всередині власного організму, [...] насиченого неоднорідними домішками» [17, с. 61]. Почалося складне протиборство ще в «час перехрещення життєдіяльності носіїв землеробської і номадної культур» [17, с. 61], тобто в V – III тис. до н. е. На той час це були лише етнічно-расово споріднені племена, які ще не стали єдиним етносом і мали відмінності як в інтересах, так і в ментальності. Але необхідність «протистояти зовнішнім ворогам зробила їх спільниками, а далі одноплемінниками, але не одномоментно» [17, с. 61]. Отже, це був «надзвичайно складний, а тому й багатовіковий процес, однак спільність інтересів робила свою справу: племена або союзи племен творили державу, – а держава прискорювала й захищала процес консолідації, збереження від асиміляції чи й поглинання агресивними сусідами» [17, с. 61]. Особливості процесу консолідації українського етносу можна спостерігати і тепер: «... своїми специфічними рисами відзначаються як бойки і лемки, гуцули і галичани, так і таврійці та поліщуки, представники Чернігівщини і Київщини, Черкащини і Одещини, Криму, Кубані», але ця різноманітність закономірна, «... бо природна українська картина – це вражаючий різноманітністю клімату, ландшафту, фауни і флори край, що і зберігає, і перехрещує генотипи, і як сотні річок є органічними притоками Дніпра, так окремі «краєни» є органічними гілками єдиного стовбура – етносу, а їхні діалекти – питомими формами єдиної літературної мови» [17, с. 75].

Отже, етногенетична концепція П. і Т. Кононенків базується на таких складових: 1) український етнос – це унікальне, космічне явище, самодостатній, неповторний, свідомий своєї мети та історичної місії феномен, який є невід’ємною частиною Вселюдства; 2) проблема українського етногенезу – це наскрізна українознавча проблема, вирішення якої можливо тільки в рамках українознавчої парадигми та за допомогою принципів і методів українознавчої науки; 3) праукраїнський етнос остаточно сформувався в процесі синтезу слов’янської матриці та ядранських, арменодних, нордичних домішок на ґрунті антсько-склавинських державних об’єднань; 4) українська етногенетична модель є такою: трипільці – праслов’яни – українці.

У 2008 р. була перевидана книга С. Плачинди «Лебедія: (Як і коли виникла Україна)» [23] (перше видання побачило світ у 2005 р.), у якій відомий український письменник і громадський діяч запропонував досягнути шляхи зародження і розвитку української нації та державності. Сутність нової концепції історії Стародавньої України, за С. Плачиндою, полягає в тому, що Україна – це така країна, яка пройшла семитисячний шлях свого розвитку – злетів і падінь, перемог і поразок, розквіту і занепаду, і яка вже в давнину здобула такий могутній цивілізаційний потенціал, що породила інші нації й мови, і котра на різних етапах свого поступу мала багато назв: Оратта, Оріана, Кіммерія, Скитія, Амазонія, Сарматія, Роксоланія, Пелазгія (Лебедія), Венедія, Етрурія, Троада, Антія (Оратанія), Україна-Русь, Козацька Держава й Україна [23, с. 2].

Також автор запропонував власну концепцію етногенезу українців. За цією

теорією, українська нація зародилася за часів Мізинської культури в межах XVIII – XV тисячоліть до н. е., «тобто, ми, українці, можемо пишатися тим, що нашій нації 20 тисяч років» [23, с. 6].

За С. Плачиндою, нація – людська спільнота, що пройшла тривалий історичний шлях розвитку і, як наслідок еволюції, має свою мову, віру, неповторну вдачу (психологію) та самобутні етнічні й фольклористичні ознаки (пісні, звичаї, народно-прикладне мистецтво, міфологію і символіку, одяг, архітектуру, усний та писемний епос тощо) [23, с. 14]. Як бачимо, С. Плачинда не розмежовує поняття етносу (народу) і нації.

На думку С. Плачинди, Мізинська культура XXV – XV тис. до н. е. – давньоукраїнська, саме з неї бере початок українська нація й водночас людська цивілізація, доказами цього є: 1) меандровий, суто національний український орнамент; 2) мізинські культові браслети з сонячною і місячною символікою; 3) стилізовані та реалістичні жіночі статуетки; 4) музичні інструменти; 5) усний народний епос: міфи і легенди [23, с. 16–18].

Процес становлення української нації і цивілізації тривав понад 10 тис. років – від Мізинської (XXV – XV тис. до н.е.) до Трипільської культури (VI – III тис. до н.е.), бо за мізинської доби «були лише ознаки цивілізації та нації», а власне «цивілізація почалася з винайденого колеса і плуга, з присвоєння коня», а це вже трипільська доба [23, с. 26].

С. Плачинда переконаний, що на початку XXI ст. українці мають повне право святкувати 7 тис. років української держави й української нації. Підґрунтям таких переконань є твердження глави української школи біогеографів, доктора біологічних наук, професора В. Поліщука

про те, що українська природа остаточно сформувалася 8 тис. років тому, а, у свою чергу, етнічний та антропологічний тип українця склався саме під впливом навколишнього середовища. Отже, VI тис. до н. е. є добою становлення українського етносу, а вже у кінці VI на початку V тис. до н. е. з'являється і перше державне утворення, яке Ю. Шилов назвав Араттою [23, с. 51–52].

Таким чином, на думку дослідника, час існування Арати (VI тис. – перша половина II тис. до н. е.) став «золотою добою» розвитку України і українців [23, с. 54–59].

З другої половини II тис. до н. е. і до сьогоднішнього дня Україна й українці пройшли великий шлях розвитку, який ознаменувався і злетами, і падіннями, однак найважливіше те, що вони зберегли свою неповторну сутність і самотність. З цього приводу С. Плачинда наголошував: «У вічному конфлікті між Росією і Україною рано чи пізно перемаже Україна» [23, с. 236].

Отже, відповідно до концепції етногенезу українців С. Плачинди, українська нація (народ) зародилася ще у палеоліті (Мізинська культура, XXV – XV тис. до н. е.), а остаточно сформувалася вже в енеоліті (Трипільська культура, VI – III тис. до н. е.). Навіть після занепаду Оранти українці зберегли свою самотність, розвивалися і, зрештою, продовжили своє буття на початку XXI ст.

До вчених, теорії яких підпали під нищівну критику фахової наукової громади, належить доктор політичних наук В. Бебик, автор численних публікацій [2, 3, 4, 5], присвячених історії України та українців. У статті «Інформаційні спецоперації «Окраїна» та «Ісус Христос» (2008) [2] він зазначає, що інформаційні

війни та інформаційні спецоперації є прерогативою не тільки інформаційного суспільства, оскільки «... такі поняття, як «пропаганда» та «паблік рилейшн» (без вживання цих сучасних наукових термінів), насправді сягають глибини навіть не століть, а тисячоліть!» [2, с. 9]. Зокрема, «Всесвітню історію» та Біблію дослідник називає фундаментальними цивілізаційними міфами [2, с. 9]. Якщо у цій статті автор намагається «... з історично-неканонічної точки зору розглянути деякі історичні та релігійні міфи, дотичні до тисячолітньої української історії» [2, с. 9], то у наступній – «Теукри і «Всесвітня історія» [5] у пошуках істини» (2009) – стверджує, що «свідчення інформаційного спецпроекту «Всесвітня історія» [...] дуже далекі від реальних історичних фактів», особливо «... стосовно оцінки українського внеску до світової цивілізаційної скарбнички» [5, с. 19].

У статті «Політична філософія скіфів-аріїв: погляд з минулого» (2009) [3] В. Бебик вказує: «...об'єктивні дані археології, філології, міфології та теології свідчать, що первісна українська цивілізація Шу-Нун (Кам'яної Могили, XII тис. н.е.) суттєво випереджає у часі хрестоматійну (за західними підручниками) цивілізацію анатолійського Чатал Гююка (VII тис. до н. е.) ...» [3, с. 12].

Учений посилається на праці археологів, мовознавців та істориків (О. Білоуська, П. Гарачука, В. Ключка, Л. Васильєва, С. Козлова, С. Наливайка та С. Губерначука), доводячи, що «локалізована переважно в Україні Трипільсько-Арійська культура (VI – II тис. до н.е.) є материнською по відношенню до класичних цивілізацій та археологічних культур Індії (Арьяварта, Туреччини (Троя та Каппадокія), Сирії (Фінікія),

Кіпру, Італії (Сардинії), Греції (Крит), Лівії та Єгипту» [2, с. 19]. Стародавні еллінські та римські карти, на його думку, підтверджують, що після «створення українського Трипілля (VI – III тис. до н. е.) в Азії, Африці і Європі з часом з'являється чимало географічних назв з аналогічною назвою: штат Тріполі в Індії (I тис. до н. е.) ...» [2, с. 9].

Опираючись на свідчення багатьох дослідників (А. Кіфішіна, В. Клочка, А. Кемпа), І. Бебик пише: «Вже й не виглядає такою собі дивиною висновок, що українська Трипільська цивілізація (VI–III тис. до н. е.) на даний момент, дійсно, є найдавнішою цивілізацією планети, котра вплинула на розвиток цілого шерегу цивілізацій світу, які прийнято називати “класичними”» [3, с. 13].

Посилаючись на печерні протошумерські архіви Шу-Нун (Кам'яної могили) та шумерські письмена (глиняні таблиці), він стверджує, що «духовна влада була у жінок (жрекинь), а світська – у чоловіків (вождів)» [3, с. 14], духовна влада була домінуючою у тогочасному світі. Учений доходить висновку, що, «починаючи з III тис. до н. е., українська Трипільська цивілізація (в надрах якої в ці часи виникає цивілізація аріїв) пережила політико-релігійний розкол (на рівні богів та жерців) за гендерним чинником» [3, с. 14]. За цією концепцією, в арійську добу чоловіки забирають собі духовну владу, яка набирає вигляду «повноважень» жерців-брахманів, і доповнюють її «споконвічною» світською (військово-політичною) владою вождів-кшатріїв. Центральним в арійському суспільстві стає бог війни Арес, який «вважається головним в пантеоні богів і скіфів-аріїв, і спартанців-дорійців» [3, с. 14]. Цей «ідеологічно-релігійний

розкол арійського, праукраїнського соціуму цілком міг стати однією з причин безпрецедентної експансії наших предків в усі боки світу (разом з перенаселенням та «всесвітнім потопом» в районі Чорного моря у середині VI тис. до н.е.), яка була здійснена протягом VI – II тис. до н. е.» [3, с. 14]. Частина цього праукраїнського соціуму – «патріархали» (кочовики-хлібороби) арії – пішли переважно на схід і взяли під контроль території Афганістану, Ірану, Середньої Азії, Індії, Тибету, Бірми, Камбоджі, Індонезії, Філіппін, Папуа-Нової Гвінеї, інша частина – «матріархали» (землероби-кочовики) орії – «... пішли переважно на південь та захід і кількома хвилями завоювали Єгипет (династії гіксосів «великих» («гіг») саків), Палестину (Самарра), Еладу (яка стала Дорідою), Малу Азію (стала Карією), Середземномор'я, Західну та Центральну Європу тощо» [3, с. 14–15].

Свої припущення В. Бебик підтверджує тим, що викарбувані на єгипетських пірамідах цариці Єгипту були «... європеоїдного типу (білявками з голубими очима), а на кам'яних скрижальях тогочасних єгипетських храмів у чималій кількості зустрічається тризуб (нині – малий державний герб України)» [2, с. 12]. Автор концепції посилається на слова російського історика Е. Церена, який вважав, що стиль тогочасної єгипетської архітектури не характерний для півночі Африки, «... оскільки був побудований на імітації в камені дерев'яних стовпових конструкцій, характерних для ямної археологічної культури – саків» [2, с. 12]. А саками, стверджує В. Бебик, звали представників скіфського племені. На підтвердження думки науковець посилається на В. Яновича, який вважає гіксосів

саками («гіг» саки), та С. Березовську, яка ідентифікує саків з представниками так званої ямної археологічної культури, що була поширена в Україні у III–II тис. до н.е. (у Криму і досі існує їхнє прадавнє місто) [2, с. 12].

На думку В. Бебика, історична традиція прив'язує скіфів до I тис. н.е., однак «скіфи щонайменше на 2 тис. років старші, ніж вважалося раніше» [3, с. 15]. Науковець йде далі і, зазначаючи, що Геродот називає скіфів-георгіїв «нащадками древніх і славних теукрів», стверджує, що «теукри – це ті ж самі скіфи/арії, які, за твердженням римського історика Помпея Трога, є старшими за єгиптян» [3, с. 15]. І, врешті, підсумовує, що «ми маємо всі історичні, археологічні, філологічні та релігійно-міфологічні підстави вивести логічний ланцюжок становлення і трансформації українського етносу: «теукри – скіфи – арії – українці», а саму назву народу «українці» – віднести щонайменше до кінця IV тис. до н.е.!» [2, с. 10].

Продовжив свої розвідки В. Бебик у статті «Скіфська кельтика: Україна – Ruthena Civitas – Транзит» (2009) [4]. Ним була запропонована своя версія походження кельтів. Так, на його думку, через те, що археологія фіксує появу кельтських поселень на території України (с. Бовшів на Івано-Франківщині, м. Мукачеве на Закарпатті, с. Залісся на Київщині, с. Парутне на Миколаївщині), вже з III тис. до н.е. і географія кельтських поселень дуже широка: Західна, Центральна і Південна Україна, то все це «... свідчить про кельтів як корінних жителів України» [4, с. 88]. Однак автор вважає, що «якщо ж пригадати, що римляни називали своїх предків троянців

теукрами, а Геродот називав скіфів-георгіїв (борисфенітів) нащадками «древніх і славних теукрів», логічно було б висунути тезу, що кельти – це частина великого скіфського/сакського етносу, нащадками якої є сучасні українці» [4, с. 88]. За цією ж концепцією, кельти-галли «... були вихідцями з нинішньої Галичини, що переконливо затверджено сучасними археологічними знахідками» [4, с. 89], а міграція кельтів у V ст. на Придунайщину, пониззя Дунаю, а згодом у VII – VIII ст. на Азовське море – реімміграція (повернення) частини кельтів-русів до України після завоювання римськими легіонами Ю. Цезаря в I тис. н. е. території Кельтської Русі в Галлії [4, с. 87]. Отже, кельти-русини «... повернулися (і були прийняті антами, чие ім'я перекладається як стародавні, древні) як давні родичі, що мали законне право поселитися на батьківських землях» [4, с. 87], а у IX ст. «... таким самим чином (після військової поразки) повернуться на рідні українські землі інше кельтсько-русинське плем'я на чолі з вождем Свенельдом (Сивочолим)» [4, с. 87]. І згодом Свенельд на давніх династичних правах розділить владу з князем Ігорем та княгинею Ольгою [4, с. 87]. В. Бебик підсумовує: «Кельти, що належали до великої скіфської родини (батьківщиною якої є територія сучасної України), задовго до так званої «нашої ери» принесли культуру давньоукраїнської цивілізації на західноєвропейські землі» [4, с. 88].

Ігноруючи напрацювання українських вчених у галузі археології та україногенези [1, 9], В. Бебик робить «сенсаційний» висновок, що Трипільська цивілізація була найдавнішою цивілізацією планети Земля та вплинула на

розвиток усіх інших цивілізацій світу, а етногенетична модель зародження, становлення та трансформації українського етносу виглядає таким чином: теукри – скіфи – арії – українці.

Довгий час проблеми «міфотворчості» на території України залишалися поза увагою наукової громади. Фахові науковці вважали, що немає сенсу дискутувати з «аматорами», бо їхні теорії не мають жодного стосунку до науки. Але катастрофічне розповсюдження квазінаукових теорій походження українців все ж таки примусило їх відповідати на запити часу і дискутувати з псевдонауковцями на сторінках своїх наукових праць. Сучасні вчені почали усвідомлювати, що ігнорування цієї проблеми української науки може привести до вкрай небезпечних наслідків, а саме: «...не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої преси, але й підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь» [12, с. 387].

Критикою псевдонаукових теорій у наш час почали перейматися більшість українських вчених. Так, у грудні 2014 р. був написаний відкритий лист Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» (автори – д.і.н. Л. Залізняк та д.і.н. В. Отрощенко) до української громадськості, політичних діячів та журналістів, у якому автори листа звертаються із закликом до української громадськості та журналістів не підтримувати поширення та популяризацію тверджень доктора політичних наук В. Бебика щодо витоків та історії українців [7]. Автори наголошують, що «в умовах демонстративної дискредитації

та профанації первісної історії України В. Бебиком Спілка археологів України не має справа змовчати, щоб наше мовчання не сприйняли за згоду з його «неканонічно»-екзотичними фантазіями» [7]. Л. Залізняк та В. Отрощенко також відзначають, що археологи знову вимушені підняти свої голоси на захист вітчизняної історії, «бо з точки зору здорового глузду «історичні» пасажі професора політології В. Бебика не витримують жодної критики і не піддаються будь-якому науковому аналізу», тому що є «... сумішшю наївного історичного примітивізму, дилетантства, невігластва та дивовижної самовпевненості» [7].

Автори листа переконливо наголошують: «Настав час припинити отруювати історичну свідомість громадян хворобливими мареннями дуже далеких від науки політизованих лжепророків. Їх анекдотичні «концепції» не підносять Україну у світовому товаристві, а роблять з нас посміховисько в очах цивілізованого світу. Користь України від таких далеких від історичних реалій псевдопатріотичних «концепцій» сумнівна, а шкода очевидна. Вони не тільки не наближають нас до істини, а навпаки зводять на далекі від історичних реалій манівці. В наш непростий для України час дезорієнтується і вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі. Дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої» преси, але й підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь. Сьогодні постало питання, хто перемаже – цивілізоване і сучасне, наукове бачення світу

або середньовічне невігластво і мракобісся. Наш вибір – цивілізована Європа, а не темрява обскурантизму» [7].

Л. Залізник вже не один рік займається критикою псевдонаукових теорій. Він один із перших ще у 1996 р. у праці «Походження українського народу» виокремив і проаналізував трипільсько-арійську теорію походження українців [8, с. 4–18]. У своїх дослідженнях Л. Залізник зазначає, що трипільсько-арійська теорія етногенезу являє собою типовий приклад псевдонаукової міфотворчості та є проявом комплексу меншовартості [1, 8, 9, 10, 11, 12, 13]. Крім того, небезпеку трипільсько-арійської теорії вчений вбачає у тому, що її прихильники дезорієнтують і вводять в оману громадськість, дискредитують українську історичну науку, викривляють історичну свідомість наступних поколінь [13, с. 47–48]. На його думку, декларуючи і підтримуючи ці ідеї, ми «... робимо себе посміховиськом в очах цивілізованої Європи» [13, с. 46].

Л. Залізник доводить, що «трипільці, як і вся балканська протоцивілізація VII–IV тис. до н. е., не були індоевропейськими. А якщо так, то українці, що належать до індоевропейської сім'ї народів, не могли бути прямими і безпосередніми нащадками трипільців...» [11, с. 19]. Вчений також зазначає, що «принципово неправильно повністю заперечувати будь-який вплив трипільців на етногенез українського народу» [11, с. 20]. Вони певним чином вплинули на антропологічний тип українців, бо саме «так званий «український антропологічний тип ... є результатом змішування трипільців з найдавнішими індоевропейськими скотарями...», однак «появу антропологічного типу, до якого належить

більшість сучасних українців, не можна вважати народженням українського етносу» [11, с. 20, 21].

Отже, на думку Л. Залізника, трипільська концепція походження українців не має ґрунтовної наукової основи і дискредитує «нашу науку, як і країну загалом, в очах цивілізованої Європи» [10, с. 241]. З приводу арійської версії походження українців Л. Залізник доводить, що «арії... це інша гілка індоевропейців, аніж та, до якої відносяться слов'яни» [11, с. 30] (слов'яни – це балто-слов'янська гілка індоевропейської сім'ї народів, арійці – східна, індо-іранська). І що «арії для нас є такими ж далекими родичами, як і, наприклад, англійці, греки чи вірмени, з якими українці пов'язані дуже давнім спільним походженням від праіндоевропейців – найдавніших індоевропейських скотарів лісостепового Подніпров'я» [11, с. 30].

З приводу поглядів В. Хвойки вчений зазначає, що В. Хвойка «виводив від трипільців не українців, а взагалі слов'ян, чий корені він опускав аж у палеоліт. А первісний центр землеробства він локалізував не в Україні, а між Карпатами і Балканами» [13, с. 38].

Оскільки у багатьох псевдонаукових версіях походження українців згадується археолог В. Хвойка та його етногенетичні погляди, наведемо думку дослідниці В. Колеснікової, яка вважає, що останнім часом ім'я Вікентія Хвойки згадується доволі часто. На жаль, твердить вчена, це пов'язується не з повагою до відомого археолога, а з «ажіотажною популярністю, яку набула нині відкрита ним трипільська культура» [16, с. 157]. Вчена зауважує, «прагнучи підтвердити науковість ідеї щодо трипільських пращурів сучасних українців, В. В. Хвойці

нав'язують роль її провідника» та прагнуть відірвану від контексту теорію В. Хвойки щодо автохтонного розвитку населення Середнього Придніпров'я видати за безсумнівний доказ існування прямих родинних стосунків між трипільцями та українцями [16, с. 157].

Л. Залізняк зазначає, що якась частина українських науковців не вважає за потрібне дискутувати з прибічниками ненаукових концепцій етногенезу типу священної Аратти Ю. Шилова [13, с. 47]. Але, на його думку, ігнорувати ці концепції дуже небезпечно, бо, «не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки підручників, а через них викривляти історичну свідомість наступних поколінь» [13, с. 47].

Однією з причин, яка призводить до появи в українському суспільстві некваліфікованих версій українського етногенезу, Л. Залізняк вважає катастрофічну нестачу кваліфікованих фахівців у галузі первісної історії та археології. Вчений зазначає, що «дефіцит археологів, здатних популярно і переконливо донести історичну правду до широкої громадськості, створив передумови для задоволення зростаючого попиту українців на археологічні знання хворобливими фантазіями аматорів» [13, с. 48].

Л. Залізняк організував і брав активну участь у роботі круглого столу «Міфологізація походження українців», який був проведений 20 лютого 2007 р. Центром соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського за підтримки Національного університету «Киево-Могилянська академія», зокрема її магістерської програми «Археологія

та давня історія України». У 2008 р. на основі доповідей та статей, підготовлених у рамках цього круглого столу, вийшов збірник «Новітні міфи та фальшивки про походження українців», де надруковано статті провідних українських науковців, присвячені критиці псевдонаукових теорій про походження українського етносу [19].

Зокрема, фаховий дослідник трипільської культури М. Відейко у статті «Пригоди священної Аратти» зазначає, що трипільсько-арійська концепція етногенезу українців набуває вигляду чергового релігійного вчення, яке покликане врятувати і возвеличити Україну [6, с. 102]. Він стверджує, що сучасних прибічників трипільсько-арійської концепції можна назвати швидше міфотворцями, ніж ученими, бо в їхніх роботах є очевидним злиття наукового й окультистського, містичного [6, с. 102]. Через це, на його думку, ми не маємо права застосовувати суто науковий аналіз до робіт сучасних прибічників трипільсько-арійської концепції [6, с. 102]. «Сумно, що далекий від науки неоміф про Трипілля-Арату в Україні... не лише розтиражований у курсах лекцій, потрапив у шкільні підручники, але й озвучений політиками...», – зазначає вчений [6, с. 102]. На завершення статті він зауважує, що найбільш прийнятною формою «боротьби» з псевдонауковими теоріями походження українців є регулярна публікація оглядів навколонаукової продукції. А саме головне – «... побільше і частіше розповідати зацікавленій публіці про результати реальних досліджень в царині археології та давньої історії» [6, с. 111].

Доктор історичних наук, археолог В. Отрощенко у дослідженні «Міфологізація етногенезу українців» зазначає, що

широкі кола патріотично налаштованої громадськості вимагають простих відповідей на найбільш складні питання, до яких належить етногенез українців. А всякий попит, як відомо, породжує пропозиції «... у вигляді розмаїття псевдонаукових сурогатів, які сукупно формують утнюєне поле для визрівання плодів сучасної міфотворчості» [20, с. 51].

Вчений наголошує, що велика роль у розповсюдженні міфів про походження українців належить засобам масової інформації. «Емоційно поданий та науково упакований міф» добре сприймається громадськістю [20, с. 51]. Велике занепокоєння автора викликає той факт, що «міфотворцям, час від часу, вдається проштовхнути свої відкриття на сторінки підручників, особливо шкільних» [20, с. 52]. Ситуація з вузівською літературою видається вченому кращою. В більшості сучасних державних вузів студентам викладають «принципово інше бачення генези українців, зважену оцінку комплексів Кам'яної Могили, Трипільської культури чи фантому міфічної, як для теренів України, Аратти» [20, с. 52–53]. Отже, «наявність такого протиріччя є проблемою для освітянської сфери» [20, с. 53]. Вчений визначає причини вибору Трипільської культури як відправної точки для міфотворення в сучасній Україні: по-перше, яскравість і красивість проявів її матеріальної культури, по-друге, її запаморочливу давність (7 тис. років від сьогодні), по-третє, «Трипілля було розкрите в колах заокеанської української повоєнної еміграції, завдяки літературним творам Докії Гуменної, присвяченим Трипіллю» [20, с. 63].

Отже, констатує В. Отрощенко, «Трипілля, на хвилі відновленої незалежності, було ідеологічно використане

як прийнятний будівельний матеріал для підвалин Великого українського міфу» [20, с. 64].

Відомий український антрополог С. Сегеда у дослідженні «Міфологізація походження українців (проблема Трипілля)» закликає створити міждисциплінарну комісію з етногенези українців, до роботи в якій необхідно долучити провідних науковців із різних галузей гуманітарних знань [24, с. 68]. А поки такої комісії не створено, і фахові вчені намагаються висвітлювати різні аспекти цієї складної етногенетичної проблематики (лінгвісти – лінгвістичні, археологи – археологічні, антропологи – антропологічні), публікуючи результати своїх праць у малодоступних широкому загалу читачів фахових виданнях, «... в Україні сформувалося теж не дуже чисельне, але надзвичайно активне і настирливе «біле псевдонаукове братство», яке оголосило українців «... найдревнішим народом у світі, світочем цивілізації...» [24, с. 68].

На цьому круглому столі виступав також Г. Півторак, який наголосив, що зараз з'явилося багато дослідників-дилетантів, які, керуючись добрими намірами, будують свої версії етногенези українців не на документах і фактах, а на припущеннях і фантазіях. Загалом, наголошує вчений, «... слід визнати, що в такій псевдопатріотичній міфологізації історії України негативу все ж таки більше, аніж позитиву» [22, с. 29–30].

Але більш повно критику трипільсько-арійської теорії походження українців Г. Півторак виклав у книзі «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов» (2004) [21]. Вчений стверджує, що трипільсько-арійську концепцію походження українців «наполегливо поширюють деякі автори багатьох

публіцистичних статей» [21, с. 15]. Він зауважує, що поглиблене вивчення трипільської культури «не дало підстав виводити не тільки українців, але й узагалі ранніх слов'ян від трипільців» [21, с. 12]. Витоки цієї культури, переконує Г. Півторак, ведуть до Нижньої Наддунайщини (басейн Серету та Пруту), на Балкани і далі – в країни стародавнього Близького Сходу. Дослідник пише, що антропологи дійшли висновку, що «трипільці належали до східно-середземноморського («вірменоїдного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського» [21, с. 12].

Отже, Г. Півторак робить висновок, що «трипільці не були безпосередніми предками українців», але, разом з тим, «високорозвинена трипільська культура відіграла велику роль в історії Середньої Наддніпрянщини – піднесла її господарський і культурний рівень і заклала міцний фундамент для високого культурного розвитку наступних етноплемінних утворень цього регіону, зокрема й ранніх східнослов'янських племен, серед яких були й предки українців» [21, с. 12].

Розглядаючи арійський компонент цієї теорії, Г. Півторак стверджує, що культура індоєвропейських скотарів-кочівників аріїв не була ні українською, ні навіть слов'янською. З приводу аріїв вчений зазначає, що більшу спорідненість із ними мають скіфи, які «2700 років тому прийшли на територію сучасної України з Ірану» [21, с. 15]. За Г. Півтораком, нащадками аріїв «можна також вважати сарматів, аланів, осетинів, таджиків, саків, пустунів Афганістану, персів Ірану, носіїв мови гінді та урду Індії» [21, с. 15]. Перебування зазначених племен на теренах України до появи тут українців не минуло безслідно, – твердить дослідник. Зокрема, «трипільці та

арії вплинули на формування антропологічного типу українців» [21, с. 14]. Унаслідок змішування трипільців з аріями виник так званий український (або динарський) антропологічний тип, до якого належить 70 % сільського населення сучасної України, але «появу українського антропологічного типу, до якого належать і сучасні українці, ще не можна вважати народженням українського етносу» [21, с. 15].

Отже, констатує вчений, «пращурами українців різною мірою були численні народи минулого (зарубинецькі племена, сармати, скіфи, киммерійці, праарійці та багато інших)», від них українці успадкували певні культурні надбання, однак «не можна плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих пращурів (наприклад, трипільців чи арійців)» [21, с. 16–17].

О. Кузьмук у статті «Псевдонаукові теорії походження українців та їх вплив на суспільну самосвідомість» відносить трипільсько-арійську теорію україногенезу до так званої «фольк-історії», або історії «ню-ейдж», яка є частиною масової культури і орієнтована на комерційний успіх [18, с. 111]. На його думку, у книжках подібного жанру відтворюються різні версії фантастичної історії давнього українського народу, його вірування і внесок у формування світової цивілізації. Новітні міфотворці пропонують суспільству власні варіанти реконструкції історичної дійсності, що не мають найменшого наукового підґрунтя. При цьому історичну науку критикують, доводять читачам, що історики-професіонали не спроможні розкрити всю глибину історичного процесу, що вони навмисне приховують від людей істину і вдаються до фальсифікацій [18, с. 111].

Таким чином, після відновлення української державності в кінці ХХ ст. посилюється інтерес громадськості до етногенетичної проблематики, з'явилося безліч теорій щодо найдавнішого походження українців. Яскравими представниками таких поглядів є Ю. Шилов, Ю. Канигін, І. Каганець, П. Кононенко, С. Плачинда, В. Бебик та ін. Українська етногенетична модель, за Ю. Шиловим, має такий вигляд: араттійці – трипільці – арійці – слов'яни – руси – українці. Згідно з поглядами Ю. Канигіна, українці – прямі нащадки аріїв, «народ Божий», про яких написано у Біблії і яким належить особлива месіанська роль. За концепцією І. Каганця, український народ має три окремих етноси, які послідовно змінювали один одного. Це етноси антів, русичів і козаків (до якого відносяться всі сучасні українці). Нові етноси народжувалися від «злиття» «материнського» численного автохтонного етносу й так званого «батьківського» етносу, який був прийшлим і нечисленним. Згідно з поглядами П. Кононенка, працивілізацією українців була трипільська, а праукраїнський етнос остаточно сформувався у процесі синтезу слов'янської матриці та ядранських, арменоїдних, нордичних домішок на ґрунті антсько-склавинських державних об'єднань. Відповідно до концепції С. Плачинди, українська нація (народ) зародилася у палеоліті, остаточно сформувалася вже в енеоліті, а в подальшому активно опанувала майже всю Євразію. За В. Бебицом, ланцюг становлення і трансформації українського етносу виглядає таким чином: теукри – скіфи – арії – українці.

Сучасних представників квазітеорій доісторичного походження українців об'єднує ідея про винятковість

українського етногенезу та месіанство українського народу. Переважна більшість цих дослідників нехтує науковим обґрунтуванням власних концепцій, цим самим вводячи в оману не лише пересічних українців, а й цілком дискредитуючи українську науку як у європейському, так і у світовому науковому дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України: курс лекцій: навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
2. Бебик В. М. Інформаційні спецоперації «Окраина» та «Ісус Христос» / В. М. Бебик // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць. Випуск 80. Частина I (у двох частинах). – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 9–17.
3. Бебик В. Політична філософія скіфів-аріїв: погляд з минулого / В. М. Бебик // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / Гол. ред. В. Г. Воронкова. – Вип. 36. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2009. – С. 12–25.
4. Бебик В. Скіфська Кельтика: Україна – Rutena Civitas – транзит / В. М. Бебик // Освіта Редіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2009. – № 3. – С. 85–92.
5. Бебик В. Теукри і «Всесвітня історія»: у пошуках істини / В. М. Бебик // Віче. – 2009. – № 3. – С. 19–22.
6. Відейко М. Пригоди священної Арати / Михайло Відейко // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей. – К., 2008. – С. 87–111.
7. Відкритий лист Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» до української громадськості, політичних діячів та журналістів // Спілка археологів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.>

vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=564:2014-12-25-11-26-07&catid=106:zvernennya&Itemid=177

8. Залізник Л. Л. Походження українського народу / Залізник Леонід Львович. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.

9. Залізник Л. Л. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.

10. Залізник Л. Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів / Л. Л. Залізник // Збірник наукових праць НДІУ. – 2007. – Т. XV. – С. 223–241.

11. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання / Леонід Залізник. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.

12. Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.

13. Залізник Л. Україногенеза в тумані міфології / Леонід Залізник // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей. – К., 2008. – С. 33–49.

14. Каганець І. В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи Великого Переходу / І. В. Каганець. – К., 2004. – 384 с.

15. Канигін Ю. М. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства: роман-есе. – 5-те вид., допов. / Юрій Михайлович Канигін. – К., 2008. – 528 с.

16. Колеснікова В. А. Його називали археологом-революціонером (бібліографічний нарис) // Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – С. 153–157.

17. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис / П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко. – Обухів: ГНИП, 2003. – 519 с.

18. Кузьмук О. С. Псевдонаукові теорії етногенезу українців та їхній вплив на суспільну свідомість / Кузьмук О. С. // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 110–116.

19. Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей: популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – 136 с.

20. Отрошенко В. Міфологізація етногенезу українців // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей / Віталій Отрошенко. – К.: Темпора, 2008. – С. 51–65.

21. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак. – [2-ге вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – 180 с.

22. Півторак Г., Яковенко Н. Витримки з виступів на круглому столі «Міфологізація походження українців» / Григорій Півторак, Наталя Яковенко // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – С. 29–32.

23. Плачинда С. Лебедія: Як і коли виникла Україна: 3-є вид., доп. і перероб. / Сергій Плачинда. – К.: Велес, 2008. – 240 с.

24. Сегеда С. Міфологізація походження українців (проблема Трипілля) / Сергій Сегеда // Новітні міфи та фальшивки про походження українців: збірник статей. – К.: Темпора, 2008. – С. 67–73.

25. Шилов Ю. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. / Юрій Шилов. – Київ, 2002. – 272 с.

REFERENCES

1. ZALIZNIAK, L., ed., MOTSIA, O., ZUBAR, V., et al (2005). *Archaeology of Ukraine. Course of Lectures. Textbook*. Kyiv: Lybid, 504 p. [in Ukr.]

2. BEBYK, V. (2008). Information Covert Operations “Outskirts” and “Jesus Christ”. In: *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats.* (Topical Problems of International Relations: Collection of Scientific Papers), Vol. 80, Pt. 1 (in 2 Parts). Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Instytut mizhnarodnykh vidnosyn, pp. 9–17. [in Ukr.]

3. BEBYK, V. (2009). Political Philosophy of Scythian Aryans: A View from the Past. In: V. VORONKOVA, ed.-in-chief, *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi*

- inzhenernoi akademii: zbirnyk naukovykh prats.* (Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy: Collection of Scientific Papers), Vol. 36. Zaporizhzhia: Vydavnytstvo ZDIA, pp. 12–25. [in Ukr.]
4. BEBYK, V. (2009). Scythian Celtica: Ukraine – Rutena Civitas – Transit. *Osvita Rehionu. Politolohiia, psykholohiia, komunikatsii*, (3), pp. 85–92. [in Ukr.]
 5. BEBYK, V. (2009). Teukry and “World History”: Searching for the Truth. *Viche*, (3), pp. 19–22. [in Ukr.]
 6. VIDEIKO, M. (2008). Adventures of Sacred Aratta. In: *Newest Myths and Falsifications about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles*. Kyiv, pp. 87–111. [in Ukr.]
 7. The Open Letter of the Ukrainian Public Organization “The All-Ukrainian Association of Archaeologists” to the Ukrainian Public, Politicians, and Journalists. *Spilka arkheolohiv*. [online]. Available at: http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=564:2014-12-25-11-26-07&catid=106:zvernennya&Itemid=177. [in Ukr.]
 8. ZALIZNIAK, L. (1996). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 80 p. [in Ukr.]
 9. ZALIZNIAK, L. (1997). Ethnogeny of Ukrainians, Belarusians, and Russians according to Archaeology. *Pamiat stolit*, (4), pp. 2–13. [in Ukr.]
 10. ZALIZNIAK, L. (2007). The Origin of Ukrainians through the Eyes of Scientists, Politicians and Fiction. *Zbirnyk naukovykh prats NDIU*. (Collection of Scientific Papers NDIU), Vol. 15, pp. 223–241. [in Ukr.]
 11. ZALIZNIAK, L. (2008). *The Origin of Ukrainians: Between Science and Ideology. Popular Edition*. Kyiv: Tempora, 104 p. [in Ukr.]
 12. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Tempora, 542 p. [in Ukr.]
 13. ZALIZNIAK, L. (2008). Origin of Ukrainians in the Mist of Myths. In: *Newest Myths and Falsifications about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles*. Kyiv, pp. 33–49. [in Ukr.]
 14. KAHANETS, I. (2004). *Aryan Standard: Ukrainian Idea of the Great Transition Era*. Kyiv, 384 p. [in Ukr.]
 15. KANYHIN, Yu. (2008). *Aryan Path: Ukraine in the Spiritual History of Mankind: Novel-Essay*, 5th ed. updated. Kyiv, 528 p. [in Ukr.]
 16. KOLESNIKOVA, V. (2008). He Was Called a Revolutionary Archaeologist (Bibliographic Essay) In: V. KHVOIKA, *Ancient Inhabitants of Middle Dnieper Region and Their Culture in Pre-Historic Times (with Commentaries and Illustrations)*. Kyiv, pp. 153–157. [in Ukr.]
 17. KONONENKO, P., KONONENKO, T. (2003). *Ukrainian Ethnos: Genesis and Perspectives. Historical Background*. Obukhiv: HNYP, 519 p. [in Ukr.]
 18. KUZMUK O. (2009). Pseudoscientific Theories of Ukrainians’ Ethnogeny and Their Impact on Public Consciousness. *Stratehichni priorytety*, (2), pp. 110–116. [in Ukr.]
 19. *New Myths and Fabrications about the Origin of Ukrainians. Collection of Articles. Popular Edition*. (2008). Kyiv: Tempora, 136 p. [in Ukr.]
 20. OTROSHCHENKO, V. (2008). Mythologization of Ukrainians’ Ethnogeny. In: *Newest Myths and Falsifications about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles*. Kyiv, pp. 51–65. [in Ukr.]
 21. PIVTORAK, H. (2004). *Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and Their Languages. Myths and Truth about the Three Slavic Brothers from the “Common Cradle”*. 2nd ed. updated. Kyiv: Aristei, 180 p. [in Ukr.]
 22. PIVTORAK, H., YAKOVENKO, N. (2008). Excerpts from Speeches at the Round Table “Mythologization of the Origin of Ukrainians”. In: *Newest Myths and Falsifications about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles*. Kyiv, pp. 29–32. [in Ukr.]
 23. PLACHYNDA, S. (2008). *Lebediia: How and When Ukraine Emerged*: 3rd ed., revised and updated. Kyiv: Veles, 240 p. [in Ukr.]
 24. SEHEDA, S. (2008). Mythologization of the Origin of Ukrainians (the Problem of

Trypillia). In: *Newest Myths and Falsifications about the Origin of Ukrainians: Collection of Articles*. Kyiv, pp. 67–73. [in Ukr.]

25. SHYLOV, Yu. (2002). *Ukrainian Ethnic Culture of the Nineteenth Millennium BC: Sources of Origins*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]

O. Shakurova

***Pseudoscientific Versions of the Origin of Ukrainians
and Their Critique by Modern Ukrainian Scientists***

Abstract

The article analyzes pseudoscientific versions of the origin of Ukrainians. Critique of these theories by leading domestic scientists is given. After the restoration of Ukrainian statehood at the end of the 20th century, increased public interest in ethnogenetic issues was observed and a host of concepts about the ancient origin of Ukrainians appeared. Notable representatives of such views today are Yu. Shylov, Yu. Kanyhin, I. Kahanets, P. Kononenko, S. Plachynda, V. Bebyk, and others. In particular, the Ukrainian ethnogenetic model by Yu. Shylov is as follows: Arattiitsi (inhabitants of Aratta) – Trypillians – Aryans – Slavs – Rus – Ukrainians. According to the views of Yu. Kanyhin, Ukrainians are direct descendants of the Aryans – “people of God” that are mentioned in the Bible and have a special messianic role. According to the concept of I. Kahanets, the Ukrainian people have three distinct ethnic groups that are successive of each other. These ethnic groups are Antes, Rus, and Cossacks (including all modern Ukrainians). According to the views of M. Kononenko, Ukrainian pre-civilization was Trypillian civilization and pre-Ukrainian ethnos was finally formed during the synthesis of Slavic matrix and Adriatic, Armenoid, Nordic contaminants on the ground of Antes-Sclaveni governmental associations. According to the concept of S. Plachynda, Ukrainian nation (people) originated in the Paleolithic age, finally formed in the Chalcolithic age, and subsequently actively seized almost all of Eurasia. According to V. Bebyk, the chain formation and transformation of the Ukrainian people is as follows: Teukry – Scythians – Aryans – Ukrainians.

It was found that modern representatives of quasi-theories explaining the origin of Ukrainians in prehistoric times are united by the idea of exclusiveness of Ukrainian ethnogeny and messianism of Ukrainian people. The vast majority of these researchers ignore scientific substantiation of their own concepts, thus misleading not only the average Ukrainian, but also completely discrediting the Ukrainian science both in Europe and in the global scientific discourse.

УДК 37 (478)

UKRAINIAN WRITERS' COLONIES:
SUBCULTURE OF UKRAINIAN SOVIET WRITERS

Марына НРҮМУЧ

Doctor of Historical Sciences,

leading research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. *The research discusses an episode of the everyday life of Ukrainian Soviet writers – their stay at writers' colonies, called “Budynky tvorchosti pysmennykiv”. Written mainly on the basis of the author's fieldwork (observation and interviewing), the article deals with the structure of the writers' community and its main features.*

Key words: *Ukrainian Soviet writers, subculture, writers' colonies, corporate folklore.*

БУДИНКИ ТВОРЧОСТІ:
СУБКУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Марина ГРИМИЧ

доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник відділу культурологічних досліджень НДІУ

Анотация. *У дослідженні висвітлюється один з епізодів повсякдення українських радянських письменників, а саме проживання в Будинках творчості письменників. Написана на авторських польових матеріалах (інтерв'ю та включеного спостереження), стаття визначає структуру письменницької спільноти, а також основні його риси.*

Ключові слова: *українські радянські письменники, субкультура, Будинки творчості письменників, корпоративний фольклор.*

ДОМА ТВОРЧЕСТВА:
СУБКУЛЬТУРА УКРАИНСКИХ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Марина ГРИМИЧ

доктор исторических наук,

ведущий научный сотрудник отдела культурологических исследований НИИУ

Аннотация. *В исследовании освещается один из эпизодов повседневности украинских советских писателей, а именно проживание в Домах творчества писателей. Написанная на авторских полевых материалах (интервью и включенного наблюдения), статья определяет структуру писательского сообщества, а также его главные черты.*

Ключевые слова: *украинские советские писатели, субкультура, Дома творчества писателей, корпоративный фольклор.*

© Нрумч М.

Everyday life (subculture) of artists and creative personalities, including writers, is one of the hot topics of the modern cultural anthropology.

The topic was analyzed as a qualitative study using observation notes and interviews gathered by the author. The author grew up in the Soviet writers' environment, living in a so-called "writers' village" in downtown Kyiv and spending school vacations in different *Budyvky tvorchoosti pysmennykiv* (residences where writers could stay and write). Later she herself became a writer and a member of the Ukrainian Writers' Union and had spent many hours interviewing the older generation of Ukrainian writers, on the one hand, and actively participating in the literary life of modern Ukraine, on the other.

In Soviet times, the social / professional group of writers was a corporate one, due to their belonging to the corporate organization called *Soyuz sovetskikh pisateley* (The Union of Soviet Writers), or *Spilka pysmennykiv Ukrainy* (The Ukrainian Writers' Union). The corporation of Soviet writers obtained semi-distinctive features of a separate subculture: on the one hand, it had very good connections with authorities, but on the other, it created a sort of an alternative lifestyle with values and a communicative system which allow us identifying it as a separate subculture. Not only writers were part of this communication system but also a big army of publishers, editors, journalists, and even to some extent – censors.

Stay at *Budyvok tvorchoosti pysmennykiv* was just an episode of the Soviet writers' lifeway, but it was essential in regard to the subcultural issue because the subculture reveals itself when its carriers are located within a closed/isolated space. For example, one of the most distinctive features of the

writers' corporate subculture – corporate folklore – was transmitted and shared in the most efficient way at these social institutions. This topic in Ukraine and the post-Soviet space has been mainly presented in memoir literature and periodical press [1, 2, 4, 5, 8, 9, 10, 11].

A network of writers' residences (as well as composers', artists', moviemakers') existed in the Soviet Union. Some of them were located in the territory of the former Ukrainian Soviet Socialist Republic (Irpın, Odessa, Koktebel, Yalta).

Budyvky tvorchoosti pysmennykiv were maintained by the Literature Fund (Literaturnyi fond) – a writers' corporate organization which subsisted on Writers' Union membership fees [6]. The Literature Fund covered approximately 90% of the expenses for writers under the condition that they were members of the Writers' Union.

Budyvky tvorchoosti pysmennykiv might be somehow affiliated with the North American *writers' colonies* – residences providing a room, board, and an opportunity for an uninterrupted creative work (writing). Writers apply for a stay in residences at a very moderate cost which covers approximately ¼–½ of real expenses, the rest being covered by the hosting organization which collects money through fundraising.

For example, the Writers' Colony at Dairy Hollow is a residency program for writers and composers in the historic arts village of Eureka Springs (Arkansas). The colony "hosts more than 50 established and emerging writers a year for residencies that vary in length from one week to three months" from mid-March through mid-December. Colony serves either as a subsidized general residency or a

Fellowship-funded stay “in the privacy of separate, individual writing suites fully equipped with bedroom, writing area, wifi, a/c, private bath, private entrance and mini-kitchens, and with all meals provided” [7].

Let's compare this information with what *Budynky tvorchosti pysmennykiv*, located in Ukraine, obtained in the 1960–1990s.

One *Budynok tvorchosti* could host 50–200 writers at the same time. Writers could stay there either for 1 day, 1 month, or 1 year (except summertime and winter holidays – the period of “invasion” by writers' children and wives when it was almost impossible for them to write). Usually one residence had 5–10 bedrooms, one mutual living room / lounge with comfortable couches and television. One house usually had 2 washrooms (for ladies and gentlemen). It didn't include kitchens because all writers were fed in the eating house / canteen. The canteen was the central point of a writers' colony. It was a place to eat, to read (served as a library), to watch movies, communicate, etc. In a word, it was a communal residential venue. An important requirement for all writers' colonies was their placement in very picturesque localities. The living conditions in Soviet writers' colonies can be identified as a high level of *sovok* communal life.

Writers' colonies lifestyle was non-ritualized, mainly middle-aged and elderly men oriented (except for the summer period). Its aesthetics was based on a mish-mash of *sovok* and *bohemianism / bohemia*.

There was only one time regulation at the writers' colonies: time for meals (breakfast, lunch, and dinner) was precisely restricted. The rest of the day was spent by writers according to their biological or creative rhythms: daytime or night was assigned for writing, while evenings were appointed for communication.

The process of communication included:

- customized “promenades”;
- “fruit and wine” parties;
- tough male drinking parties.

The process of communication didn't only include news exchange – it was also a fruitful field for sharing the corporate folklore which is an important part of any subculture.

The dress-code in writers' colonies was informal; there was practically no special dress-code for men. For ladies (both writers and writers' wives and daughters), especially in the summertime, some customs existed: during the day, they wore whatever they wanted, but in the evening (for promenades and parties) it was appropriate to adopt a bohemian style of clothing – long romantic skirts, kerchiefs / scarves / shawls, a lot of jewelry, fancy (funky) hair-cuts.

A good knowledge of literature, the ability to participate in literary and art discussions were expected even from writers' housewives.

As we mentioned above, a very important part of the writers' subculture is folklore. Folklore performed by writers was of two types: a) general / common (writers loved to sing folk songs, romances and share jokes, including political ones); b) corporate. Corporate folklore predominantly consisted of corporate narratives: personal experience narratives, on the one hand, and legends, on the other.

Personal experience narratives' fund contained:

- scary stories,
- professional stories,
- funny stories (jokes).

Legends (predominantly contemporary legends) were of etiological / explanatory nature.

Scary stories covered such topics as: who and how passed away (suicide stories, stories about unusual death); houses writers live (lived) in; “second generation” problems.

All suicide stories in the world are very similar. The differences in the plot appeared in reasons of the suicide. In the Soviet times the phenomena of depression, overstress, etc. were not discussible. The official version was: he or she was a drinker; he or she was a sick person. But Ukrainian Soviet writers’ corporate folklore explained the reasons of taking somebody’s own life by political / ideological reasons. Within the Ukrainian writers’ communicative system, gossips, stories, and even legends about somebody’s death didn’t contain the expression of the conflict between the writer, the system (authority), his patriotic (nationalistic) views, and a developed socialist “happy” reality, etc. Folklore and semi-folklore texts contained statements such as “*yoho vyklykaly v KGB*” (he had an appointment at KGB).

In our times all those stories are being told officially, publicly [3]. But in the 1960–1970s they were part of the writers’ “secret” folklore.

The suicide stories within Ukrainian writers’ folklore expanded on their children, which is not coincidental. Ukrainophone writers’ children (children of Ukrainian writers who wrote and spoke Ukrainian at home) often lived in a stressful atmosphere of being different from other children, being little liars and conspirators since early childhood. The frequency of suicide (as well as abnormal behaviour) among the Ukrainian Soviet writers’ children was also very high.

Funny stories from Ukrainian writers’ corporate folklore were mainly created and

narrated by men. The Ukrainian writers’ community had a bunch of exceptionally talented storytellers and jokers. Some of them were very famous authors, like Oleksa Kolomiets, while others were practically unknown as writers, like Kost Volynskyi, who was an extraordinary keeper and carrier of the Ukrainian Soviet writers’ oral history.

The favourite plots of funny stories were:

- a jealous wife coming to *Budynok tvorhosti* at night to check on her husband;
- the *yurodyvi* (holy fools);
- drinking stories.

Vasyl Didenko – the author of the poetical masterpiece “*Na dolyni tuman*” (“Fog in the Valley”) – was a person with a specific (let’s say nomadic) lifestyle and eccentric behaviour. He lived in his own spiritual world and was absolutely vulnerable and inadequate in practical issues. He himself became a hero of Ukrainian writers’ corporate folklore. Many stories about him have been transmitted even among modern writers.

The most popular plots among the professional folk stories were:

- who became a writer and how;
- who used to write and how;
- mischief in writers’ colonies;
- publishing and censorship stories (Aesopian language stories; “writing etiquette” stories; honorarium stories);
- stories about writers’ widows.

Other folklore pieces of Ukrainian writers’ oral tradition contain:

- etiological legends,
- everyday life / family stories, gossip (love stories, romance stories: extra-marital affairs; narrations about animals living in the writers’ colony);
- legends about origins or how things came to be.

For example, one of the favorite legends inside the writers' community is a story about the origin of one of the fancy buildings of Irpin writers' colony. The legend contains some romantic details which vary in different interpretations. The history of this folklore text is very interesting. For many years it has been part of Ukrainian writers' corporate folklore, and namely the folklore of the mentioned writers' colony. But in our days it has become a source for tourism business projects as an attraction to the locality. Besides, our writers still like to share this legend with a wide audience [8].

As we can see, the Soviet writers' colonies have created their own subculture which can be correlated with professional subcultures, Bohemian (*bohemia*) subcultures, and the Soviet resort (*kurorty*) tradition. The Ukrainian Soviet writers' subculture, on the one hand, contained general (all-Union) features of the writers' lifestyle, but, on the other hand, it had its own national specificity, strongly expressed in the corporate folklore by means of humour and the so-called "Aesopian language".

After the collapse of the Soviet Union, the old system of writers' unions was almost ruined, and its subculture (let's say old writers' subculture) began to disappear. Old-style writers' colonies lost their functions as places for creative work and professional / bohemian communication; they became commercial institutions, such as hotels or recreation centres for the broader circle of tourists.

In 20 years the new generation of Ukrainian writers has obtained new forms of corporate communication called "tusovky", "prezentatsii" (clubbish sets, presentations), etc. The writers' community is less isolated, that is why it lost the features of the "writers' subculture". The life of

modern writers encompasses different official and non-official organizations, bookstores, award institutions, publishing houses, etc. The young generation of writers has strong intentions and inclinations to incorporate in art-projects, show business, youth movement, etc. Some of the literary organizations, like "Ostannia barykada", have created their own type of literary-artistic life, but it is still too early to identify it as a writers' subculture.

REFERENCES

1. DOBRODEEV, B. (2013). *We are Leaving for Bolshevo*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 376 p. [in Rus.]
2. GAILIT, G. *I Live in Russian Émigré Community* [online]. Available at: <http://www.russkije.lv/ru/journalism/read/gailit-ja-zhivu-v-rus-zarubezhye/gailit-memoirs-5.html> [in Rus.]
3. OREL, S. (2003). Raisa Blyznets: "Big Water-Nymphs Looked like Stars". *Vechirnia hazeta*, April 26. [online]. Available at: <http://www.vechirka.uafor.net/culture/art/2504160303.php> [in Ukr.]
4. STARYNSKYI, V. (2005) The Ukrainian Parnassus. *Khreshchatyk*, April 13. [online]. Available at: www.kreschatic.kiev.ua/ua/2652/art/24999.html [in Ukr.]
5. STELMAKH, D. (2013). *Skeletons in the Writers' Wardrobes*. Kyiv: Lybid, 166 p. [in Ukr.]
6. *The Soviet Writers' Union*. [online]. Available at: http://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_писателей_СССР [in Rus.]
7. *The Writers' Colony at Dairy Hollow* [online]. Available at: <http://www.writerscolony.org> [In Eng.]
8. VARENYK, I. (2006). Mykhailo Slaboshpytskyi: "I Believe in Writers' Sacred Places". *Dzerkalo tyzhnia*, (31), August 18 [in Ukr.]
9. VLASENKO, I. (2013). *Irpin' and Other Nursery Rhymes*. Kyiv: Shchek, 167 p. [in Ukr.]

10. YUSHCHENKO, O., ed. (2003). *Trains Whistle over the Irpin River*. Irpin: Irpin, 416 p. [in Ukr.]
- Sex: The Muses of Ukrainian Writers. *Pravda Irpenia*, (26), February [online]. Available at: <http://zpi.com.ua/alkogol-i-seks-muzi-irpinskix-pismennikov/> [in Ukr.]
11. ZBOROVSKIY, A. (2016). Alcohol and

M. Hrymych

Ukrainian Writers' Colonies: Subculture of Ukrainian Soviet Writers

Abstract

The subculture of Soviet writers had an ambiguous character: on the one hand, it had very good connections with authorities, but on the other, it somehow created alternative values, lifestyle, and communication system. "Budynky tvorchosti pysmennykiv" as a phenomenon can be compared to the North American writers' colonies. Ukrainian writers' colonies lifestyle was non-ritualized, mainly middle-aged and elderly men oriented, seasonal. It contained the features of "sovok" and bohemia at the same time. An important part of writers' subculture was folklore. Folklore performed by writers was of two types: a) general (writers love to sing folk songs, romances and share jokes, including political ones); b) corporate. Corporate folklore consisted of corporate narratives: personal experience narratives (scary stories, professional stories, funny stories / jokes) and legends. Scary stories included texts about the KGB and suicide or unusual deaths of writers. One of the funny plots about writers was about holy fools.

As we can see, the Soviet writers' colonies have created their own subculture which can be correlated with professional subcultures, Bohemian (bohemia) subcultures, and the Soviet resort (kurorty) tradition. The Ukrainian Soviet writers' subculture, on the one hand, contained general (all-Union) features of the writers' lifestyle, but, on the other hand, it had its own national specificity, strongly expressed in the corporate folklore by means of humour and the so-called "Aesopian language".

After the collapse of the Soviet Union, the old system of writers' unions was almost ruined, and its subculture (let's say old writers' subculture) began to disappear. Old-style writers' colonies lost their functions as places for creative work and professional / bohemian communication; they became commercial institutions, such as hotels or recreation centres for the broader circle of tourists.

УДК 75 (477) «18»

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ У ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКІВ-ПЕЙЗАЖИСТІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Любов ОТРОШКО

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті репрезентовано український контекст творчості художників-пейзажистів ХІХ ст. З'ясовано, що у творах талановитих митців Україна постає як самобутній етнокультурний феномен ХІХ ст., а не асимільовані провінції імперій.

Ключові слова: Україна, природа, краєвид, пейзажний живопис.

УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУДОЖНИКОВ-ПЕЙЗАЖИСТОВ ХІХ ВЕКА

Любовь ОТРОШКО

научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье представлен украинский контекст творчества художников-пейзажистов ХІХ в. Выяснено, что в произведениях талантливых художников Украина предстает как самобытный этнокультурный феномен ХІХ в., а не ассимилированные провинции империй.

Ключевые слова: Украина, природа, пейзаж, пейзажная живопись.

UKRAINIAN CONTEXT IN THE CREATIVE WORKS OF THE 19TH-CENTURY LANDSCAPE PAINTERS

Liubov OTROSHKO

research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The paper presents the Ukrainian context of the creative works of the 19th-century landscape painters. It was found that in the creations of talented artists Ukraine is presented as a unique ethnic and cultural phenomenon of the 19th century contrary to the image of assimilated imperial provinces.

Key words: Ukraine, nature, landscape, landscape painting.

В імперську добу (кінець XVIII – початок XX ст.) українські етнічні землі та українці опинилися під владою Російської та Австрійської імперій. Під впливом двох імперій сталися значні зміни у світоглядних уявленнях і бутті українського народу. У вирі геополітичних трансформацій XIX ст. українські етнічні землі втрачали свою історичну самобутність та етнокультурну ідентичність. Особливо жорстку асиміляційну політику щодо українського народу здійснювала російська влада, яка усіма можливими засобами намагалася перетворити Наддніпрянщину на зросійщену околицю великої імперії.

Проте у XIX ст. розпочалося національне відродження України (як підросійської, так і підавстрійської), що відобразилося у пробудженні етнічної і національної самосвідомості та зверненні до культурних традицій. Одним із багатьох виразних чинників цих процесів стало образотворче мистецтво, що відіграло важливу роль, зокрема, у становленні самобутнього етнокультурного феномену XIX ст.

На формування українського соціокультурного простору мали вплив класичні шедеври пейзажного живопису XIX ст. Оскільки світ художника складається із цілокупності вражень, отриманих через відчуття і переживання, то основні думки та сюжети опиняються на полотнах, відбиваючись від реалістичного побуту та пануючих соціальних настроїв. Своїми творами митці популяризували Україну й українців XIX ст. у світі.

Картини художників-пейзажистів найкраще уособлювали індивідуальне мистецьке світобачення, спрямоване на пізнання природи та природно-архітектурних ансамблів України. Об'єктом

уваги художників ставав унікальний природно-архітектурний ландшафт України. Предметність багатовимірного «українського світу», візуалізована у художньо-образній двомірній площині, є аналітико-синтезованим мистецьким втіленням пізнавальних інтенцій відносно неперервності просторово-часових вимірів становлення України як окремішнього «краю», «країни» та «держави». Завдячуючи творам художників-пейзажистів, Україна XIX ст. постає для світу не як периферія Російської чи Австрійської імперій, а як самобутній цілісний етнокультурний феномен, що заслуговує на увагу, вивчення і пошанування.

Актуальність дослідження даної проблематики полягає у тому, що через аналіз мистецьких творів художників-пейзажистів XIX ст. доведемо, що у творах талановитих митців Україна постає як самобутній етнокультурний феномен XIX ст., а не асимільовані провінції імперій.

Мета дослідження – аналіз українського контексту творчості художників-пейзажистів XIX ст., які у своїх картинах зображали тогочасну природу та природно-архітектурний ландшафт України, тим самим підкреслюючи етнічну самобутність України й українців у межах Російської та Австрійської імперій.

Для досягнення мети доцільним є вирішення таких завдань: проаналізувати дослідження з цієї тематики; охарактеризувати джерельну базу; розкрити український контекст творчості відомих художників-пейзажистів: І. Айвазовського, Л. Жемчужникова, А. Куїнджі, О. Кунавіна, Є. Лазарева, Н. Орди, І. Похитонова, О. Саврасова, М. Сажина, С. Світославського; підвести підсумки дослідження.

Для вирішення поставлених завдань були застосовані мистецтвознавчий, історичний, біографічний, філософський та інші підходи. Це дослідження виконане в межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу» (наук. керівник – д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України В. Д. Баран, 2015–2017 рр.) і є продовженням праці «Символічний образ України у пейзажному живописі XIX ст.» [10].

Передусім зазначимо, що найбільш узагальнююче систематизоване дослідження художньої спадщини художників-пейзажистів було подано у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія українського мистецтва» (в 6 томах), що вийшло друком у радянський час, АН УРСР під редакцією М. П. Бажана (відповідальні редактори Я. П. Затенацький та В. І. Касіян). Окрім цього, існує чимало монографій, нарисів з історії українського мистецтва, статей, довідників, ювілейних видань тощо, присвячених мистецьким тенденціям загалом та життєвому і творчому шляху окремих художників зокрема, а також велика кількість альбомів-каталогів із вибраними творами живопису з музейних фондів України (Ю. Белічко, Д. Горбачов, Л. Гутник, А. Ізотов, А. Кудрицький, О. Лагутенко, А. Мельник, В. Петров, Л. Попова, Д. Степовик, І. Юхимець, Б. Якимович та ін.).

Джерельною базою дослідження передовсім є роботи художників-пейзажистів XIX ст.: І. Айвазовського, Л. Жемчужникова, А. Куїнджі, О. Кунавіна, Є. Лазарева, Н. Орди, І. Похитонова, О. Саврасова, М. Сажина, С. Світославського. Також використані вибрані літературні праці О. Пушкіна та М. Гоголя,

які долучені з метою посилення візуалізації малярських робіт.

На відміну від малярських творів попередніх епох, полотна художників XIX ст. сповнені найбільшої наближеності до універсальних природних форм та реалістичних соціально-побутових явищ. Характерною особливістю пейзажного живопису цієї доби було привертання уваги до української тематики та лірично-поетичне оспівування краєвидів. Художньо-образне осмислення історичних подій митцями та важливості ролі природного ландшафту в емоційно-чуттєвих творах вітчизняних та зарубіжних художників-пейзажистів узагальнювалося в уявленні про Україну XIX ст. Вони зображали Україну не лише з точки зору категорії «краси», а передовсім намагалися пізнати глибинні сенси філософсько-естетичного значення «себе», «світу», «природи» та «людей». Художньо-мистецька цінність їхніх малярських творів полягає в тому, що вони репрезентують вагомий не лише для культурно-мистецької спадщини, а й для історичної науки знання про становлення і розвиток української природи, історії та людей. Довершені та реалістично змальовані краєвиди України, життя та побут українців були цілком оригінальним явищем в історії світового мистецтва і культури [10].

З метою унаочнення дійсності, крім інженерів та будівельників, в Крим та Україну направлялися живописці з планом «списування перспективних видів». Серед них були О. Кунавін, Є. Лазарев, Н. Орда, М. Сажин та ін.

Одним із перших, хто з документальною достеменністю зобразив панорами парків, палацових ансамблів, монастирів та інших пам'яток природи та

Олександр Кунавін. Вид альтанки зі спуском на Десну пана Судієнка, початок 1800-х рр.

архітектури окремих провінційних міст і сіл України, зокрема Київщини, Сумщини, Полтавщини та Чернігівщини, був російський художник *Олександр Кунавін* (1780 – 1814 рр.). Даних про його життя збереглося мало. Навчався у Петербурзькій Академії мистецтв у пейзажистів С. Щедрина та Ф. Алексєєва. Гостюючи у Качанівці у Рум'янцевих, він написав декілька акварелей палацово-паркового ансамблю «Садиба в Качанівці» (1803 – 1809). На одній із картин «Вид альтанки зі спуском на Десну пана Судієнка» зберігся вид на річку, садибу та парк у с. Очкине (Сумської області), що проглядають через гармонійну у своїй простоті білосніжну напівкруглу колонадну альтанку-пристань початку XIX ст. Штучна пишність барокової пристані та кам'яної палацової стіни у лівій частині картини ще більш мистецьки підкреслюється розкішною природною

красою річки у правій [17]. Це також підтверджує схильність художника до символічно-естетичного відображення дійсності.

Подорожуючи Україною за спеціальним завданням Імператорської Академії протягом 1803 – 1809 рр., О. Кунавін змалював чимало історичних пейзажів, зокрема архітектурних: «Вигляд містечка Санжар», «Вид села Кибинці», «Вид околиці Лубен по дорозі на Лохвицю» (1800-ті), «Краєвид Полтави з Хрестовоздвиженським монастирем» (1804), «Видок Миргорода» (1809), «Вид міста Миргорода на річці Хорол» (1809), «Палац і церква в маєтку Кочубеїв у селі Диканьці» (поч. XIX ст.) та ін., особливо увагу зосередивши на природних та культурно-історичних пам'ятках [9].

З винятковою реалістичністю художник перший план картин віддавав напівзруйнованим кріпацьким оселям,

а на другому й третьому красувалися помпезні поміщицькі палаци в декоративному оточенні садів або парків. О. Кунавін помічає і відображає також природовідповідне розташування впорядкованих, незважаючи на злиденність, чистенько прибраних хат і дворців в оточенні квітучих садів, що свідчить про самотність життєрадісного народу у ліричному пейзажі. Панорамні зображення поміщицьких маєтків дають широке уявлення про характер місцевості зі ставками і парками з під'їзними алеями та різними господарськими будівлями, вони є характерними і надзвичайно цікавими для історії садибної архітектури України кінця XVIII – початку XIX ст. [5; 8; 16; 17].

Палацовим ансамблям та садово-парковим комплексам Північної України присвятили свою увагу й інші

художники. Серед них *Євграф Лазарев*, дані про життя якого майже відсутні. Проте збереглися акварелі його авторства початку XIX ст. із зображенням вигляду садиби Розумовських та Репніних-Волконських в Яготині («Палац К. Розумовського у Яготині» (1807)) та зображення головних і другорядних палацових споруд на малюнках «Шлях на Яготин» (1807) і «Ставок у парку» (кін. XVIII – поч. XIX ст.) та ін. Завдячуючи картинам Є. Лазарева, для української історії було збережено автентичний вигляд природних та природно-архітектурних ансамблів Наддніпрянщини [5; 8; 17].

До створення краєвидів України також доклав зусиль художник *Наполеон Орда* (11.02.1807 – 20.04.1883). Народився у заможній родині творчої інтелігенції у Мінській губернії, професійну

Наполеон Орда. Місто Галич при впадінні річки Лукви до Дністра. Руїни замку. 1367 – 1658 рр. Літографія

художню освіту здобув у паризькій пейзажній студії. Багато подорожував Білорусією, Польщею та Україною. Географія подорожей Україною охоплює Галичину, Волинь, Поділля, Київщину тощо. З фотографічною точністю й високою майстерністю ним виконано понад 170 подорожніх замальовок природно-архітектурних ансамблів Києва, Львова, Бердичева, Луцька, Галича, Вінниці, Кременця, Корсуня, Кам'янця-Подільського, Рівного, Житомира, Почаєва, Острога, Корця, Підгірців, Стеблева, Білопілля та інших містечок та сіл України. Ці замальовки містили первісний вигляд природних і архітектурних пам'яток України XIX ст., тож були використані під час проведення реставраційних робіт, зокрема, Андріївської церкви в Києві, костелу Івана Предтечі в Білій Церкві,

фортеці в Кам'янці-Подільському, замків у Дубно та Острозі. Природні умови та архітектурні споруди України частково або зовсім змінилися за понад два століття, а на полотнах Н. Орди вони реалістично змальовані і є достеменним першоджерелом уточнених даних, а отже – цінними для історико-мистецької спадщини. Видання 8 збірок оригінальних літографій було здійснене протягом 1875–1883 рр. Зокрема, природа у творах художника – не антураж для зображення архітектурних споруд, а гармонійно вплетений до сюжету засадничий мотив. Найяскравіше це передають літографії, на яких доволі чітко можна визначити не лише форми рельєфу, а й навіть окремі види рослин: «Руїни оборонного замку князів Острозьких в Острозі» (XIV – XIX ст.), «Село Верхівня. Маєток

Наполеон Орда. Місто Тербовля над річкою Гнізна. Замок. 1631 р. Літографія

Михайло Сажин. Київ, 40-ві рр. XIX ст.

Ганських, згодом Ржевуських» (кін. XVIII – поч. XIX ст.), «Стрижавка. Палац Грохольських, згодом Моравських» (1811), «Місто Кам'янець-Подільський. Вид на Новопланівський міст» (1874), «Великі Межирічі» (1875), «Парк «Олександрія» в Білій Церкві. 1797 – 1829 рр.» (др. пол. XIX ст.) та ін. Завдяки обдарованості Н. Орди як художника його малюнки залишились надзвичайно важливим документальним історичним джерелом про природні пам'ятки й архітектуру України XIX ст. [15].

Одним із небагатьох випускників Петербурзької художньої школи, хто вловив тонку лірично-епічну характерність українських краєвидів і втілював її у своїх пейзажах, був Михайло Сажин (рік народження невідомий – 1885). Він виконав ряд пейзажів, у яких передав рельєфну контрастність київських краєвидів, гармонійно поєднуючи давнину

і сучасність, урочисту велич пагорбів і неповторність стилю архітектурних споруд. Найкращі з них потрапили до збірки «Види Києва» (1846), що її видав І. Ляуфер, серед них: «Вид на Київ», «Біля переправи через Дніпро», «Краєвид Подолу з-за Дніпра», «Рибальські халупи на березі Дніпра», «Руїни Золотих воріт у Києві», «Андріївська церква в Києві», «Червоний корпус Київського університету на початку 40-х років XIX ст.» та ін. [9]. На його становлення як художника-пейзажиста мав вплив Т. Шевченко під час їхньої співпраці над ілюстраціями до великого альбому краєвидів Києва. Обрання для змальовування са-кральних для українського народу архітектурних споруд свідчить про те, що М. Сажин настільки перейнявся українським колоритом, що його твори стали взірцем українського реалістичного малярства [5, с. 134–135, 201–202].

Пензлю українського та російсько-го художника-мариніста вірменського походження *Івана Айвазовського* (29.07.1817 – 02.05.1900) належать зображення південноукраїнської природи. Народився у Феодосії і прожив там усе своє життя. Одним із найголовніших досягнень, окрім малярства, стало заснування картинної галереї у Феодосії (Національна картинна галерея імені І. Айвазовського). Отримавши початкову мистецьку освіту у Сімферопольській гімназії, талановитий художник потрапив до Петербурзької Академії мистецтв, де вчився писати пейзажі у російського живописця М. Воробйова, а згодом у французького мариніста Ф. Таннера. Перебравши навички цих митців-педагогів, І. Айвазовський із надзвичайною високоточною художньою майстерністю зображав не лише рідні морські пейзажі,

баталії та види з суші на море, а й живописні краєвиди українського причорноморського степу, при цьому з глибоким розумінням змальовував життя чумаків та рибалок у картинах «Пейзаж з вітряками» (1860), «Валка чумаків» (1862), «Український пейзаж з чумаками при місяці» (1869), «Чумаки на відпочинку» (1885), «Валка в степу» та побут українського народу у картинах «Очерет на Дніпрі» (1857), «Український пейзаж» (1868), «Млин на березі річки. Україна» (1880). На полотнах художника збереглися численні пейзажі Криму та материкової України, зокрема, його картини дають уявлення про те, як виглядали міста Ялта, Гурзуф, Одеса, Феодосія на початку ХІХ ст.: «Ялта» (1838), «Місячна ніч у Криму. Гурзуф» (1839), «Одеса» (1840), «Вид в Криму після заходу сонця» (1862), «Феодосія. Захід сонця» (1865),

Іван Айвазовський. Очерет на Дніпрі поблизу Олешок, 1858 р.

«Вид Судакської бухти» (1879). Особливої уваги заслуговує картина «Очерет на Дніпрі поблизу Олешок» (1858). На цьому шедеврі зображене цінне для науки реалістичне зображення частини причорноморського степу, що на початку XIX ст. виглядав саме так, як на картині, а у XXI ст. вже поступово перетворюється на напівпустелю – сумнозвільний Олешківський піщаний масив. Твори художника передають не лише природні ландшафти, але й широкий спектр людських настроїв, якими він оживляв краєвиди. Запозичивши досвід зарубіжних художників у численних подорожах, І. Айвазовський впевнився, що живописець, який тільки копіює природу, стає її рабом, а рухи природних стихій невлітими для пензля: зобразити блискавку, пориви вітру чи плескіт хвиль неможливо з натури, художник має запам'ятовувати їх. Сюжет картини складається у пам'яті художника, як у поета, зробивши нарис на клаптику паперу, він не відходить від полотна, доки не висловиться на ньому пензлем. Поетична уява романтика і розвинена образна пам'ять давали можливість художнику писати символічні пейзажі, зображаючи драматичну похмурість морських баталій або норювистих штормів, спокій штильового моря й затишок золотистих причорноморських степів [1; 5; 18].

Архип Куїнджі (27.01.1842 – 24.07.1910) народився в Маріуполі в родині греків-переселенців, значну частину свого життя провів в Україні і більшу частину своїх полотен написав у Криму. Найкращі твори він присвятив Україні, вправно поєднуючи в них красу південноукраїнської природи та соціальні мотиви. Переважна більшість його полотен виконані в стилістиці насправду українського

пейзажного живопису. Він полюбляв писати краєвиди полум'яніючого українського степу, придніпровських поселень та річкових або морських туманних далей тощо. Переїнявши українською темою ще в художній майстерні українського художника І. Айвазовського, А. Куїнджі досяг слави передусім завдяки власному художньо-новаторському підходу до реалістичного зображення дійсності та ліричності пейзажу. Такого оригінального ефекту він досягав, загострюючи увагу на певних деталях, за допомогою емоційно-колеристичних рішень. Наприклад, у картині «Українська ніч» (1876) він зумів розв'язати проблему з освітленням, використавши місячне світло, щоб акцентувати увагу на безхмарному небі, всипаному зірками, акуратних хатках степового хутора, струнких пірамідальних тополях понад зарослим очеретом струмком. Ті самі прийоми художник використовує і у своїх інших відомих картинах, зокрема, «Забуте село» (1874), «Степ у цвіту» (1875), «Місячна ніч на Дніпрі» (1880) «Морський берег. Вид на гору Демерджи. Крим» (1880-ті) тощо. Для його творчості характерний надзвичайно простий і зрозумілий лірично-поетичний, проте водночас високомайстерний спосіб художньо-образного відображення довкілля. Так він втілював своє бачення України [9].

Формування мистецького бачення України простежується у вибраних літературних працях письменників тієї доби. З метою кращої візуалізації художньо-символічного зображення України наведемо літературний опис природи у поемі «Полтава», у якій російський поет і прозаїк О. Пушкін вербально змальовує українські краєвиди. Оригінальний

текст та перший повний переклад поеми українською мовою, зроблений українським письменником Є. Гребінкою, за художньо-образним наповненням, мовно-естетичними ознаками та їх сприйняттям значно різняться. В оригіналі звучить: «Тиха украинская ночь. // Прозрачно небо. Звезды блещут. // Своей дремоты превозмочь // Не хочет воздух. Чуть трепещут // Сребристых тополей листы. Луна спокойно с высоты // Над Белой Церковью сияет //И пышных гетманов сады // И старый замок озаряет...» [13].

У перекладі Є. Гребінки цей поетичний фрагмент звучить уже по-іншому і набуває дещо іншого емоційного звучання: «Давно вже сонечко зайшло // За гору, ген по той бік річки; // Ущухнув гомін, дав Бог нічку, // Надворі тихо все було. // Зірки в горах мигають, сяють, // Вода як чисте скло стоїть, // Из хмари місяць випливає: // Усе мов золото блищить. // Білоцерківка, сад гетьманський, // Будинок старосвітський, панський, // І річка повная води...» [3].

Художньо-естетичний зразок української природи створив з великою реалістичністю письменник М. Гоголь: «Чудесний Дніпро по тихій погоді, коли вільно несе крізь ліси і гори повні води свої. Ні шелесне, ні загримить... Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Вдивіться в неї. З середини неба дивиться місяць. Неосяжний небосхил розсунувся, розгорнувся ще неосяжніше. Горить і дихає він. Земля вся у срібному сяйві... Божественна ніч! Чарівна ніч!.. Сиплеться величний грім українського солов'я і здається, що й місяць заслухався його серед неба... Мов зачароване дримає на горі село...» (Переклад автора. – Л. О.) [2, с. 64, 152].

Отже, після споглядання картин А. Куїнджі у пам'яті спливає в уяві певний спогад, що залишився після читання поетичних чи прозових творів. Завдяки таким талантам, як А. Куїнджі, О. Пушкін, М. Гоголь та іншим, світ отримав враження про Україну, оформлені в естетико-символічних категоріях краси.

Заслугує на увагу думка, що правдиво передати сакральну сутність довкілля вдається не лише місцевому митцю. Свідченням цього є творчість О. Саврасова та його учня С. Світославського та ін., яких доля пов'язала з Московським училищем живопису, скульптури та архітектури. Цей заклад був провідним художнім осередком Російської імперії, що згодом відігравав визначальну роль у формуванні московської художньої школи. В Україні на той час ще не було подібних художніх навчальних закладів, де талановита молодь могла отримати спеціальну підготовку. Не було й цілком сформованої школи українського малярства. Проте активний творчий пошук нових тем серед літераторів та живописців викликав зацікавленість реалістичними пейзажами, а також враженнями, котрі виникають під час їх споглядання.

Саврасов Олексій (24.05.1830 – 08.10.1897) – живописець-пейзажист, народився і жив у Москві, навчався і викладав у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, з 1854 р. академік Петербурзької Академії мистецтв. Він часто писав свої картини на українському матеріалі. Після відвідин України з'явилася його відома картина «Краєвид Києва з Дніпра на Печерську лавру» (1852). Українські «степові» пейзажі О. Саврасова «Український пейзаж» (1849), «Ранок у степу» (1852), «Степ удень» (1852) відображають

Олексій Саврасов. Український пейзаж, 1849 р.

характерні особливості довкілля, зокрема рельєфу, та різних природних змін. Нині ці картини являють собою як мистецьку, так і історичну цінність. Як талановитий викладач О. Саврасов навчав своїх учнів відображати краєвиди, пропускаючи їх через свої найбільш сокровенні переживання, що відповідало духу пересувництва [14].

Таким чином з'явилися сповнені глибокої мрійливої сентиментальності московські пейзажі київського художника *Сергія Світославського* (06.10.1857 – 19.09.1931), які є унікальним явищем як для українського, так і для російського стилю малярства: «Із вікна Московського училища» (1878), «Дворик» (1884), «Заїжджий двір у Москві» (1892) та ін. Завдяки цим типовим краєвидам Москви кінця XIX ст. українського художника С. Світославського можна вважати одним із засновників російського архітектурного пейзажу. Неперевершено

ним відтворено ряд типових пейзажів української природи. Особливо йому вдавалися побутові сюжети з життя Києва, краєвиди Дніпра та українського степу. З Києвом та його околицями був пов'язаний основний період творчості митця. Навіть повинь у картині «Розлив Дніпра на Оболоні» (1890-ті) він спромігся зобразити як звичне для Києва явище, як одну із ознак українського колориту, у якому не було ані краплі російської «безрадісності». Хоча своєрідні краєвиди Дніпра назавжди змінилися після спорудження Дніпрогесу, вони залишилися незмінними у картинах «Мілина на Дніпрі» (1878), «Дніпрові пороги» (1887) та ін.

Вигляд Дніпра кінця 90-х років органічно взаємопов'язаний із повсякденними клопотами українців у картині «Паром на Дніпрі» (1900-ті). Тонка живописна майстерність у пейзажах С. Світославського, що присвячені

українським містечкам, степовим та трибальським поселенням, доповнюється світлим оптимістичним відчуттям у зображеннях із життя простого люду: «Весна на хуторі» (1891), «Вулиця повітового міста» (1895), «Пейзаж з лелеками» (1900-ті), радість і сум трудових буднів виливаються у різних природних станах, зокрема, ці емоції спостерігаються у картинах «Вітряки» (1880-ті), «Вечір у степу» (1890-ті) та ін. [1; 8].

Свої настроєві композиції художник доповнював віртуозним володінням анімалістичним жанром, коли зображував на картинах коней, корів, волів, овець, лелек тощо. У його роботах гармонійно співіснували природа й українська людина. Картини на українські теми експонувалися на пересувних виставках на засадах реалізму і народності. Отже, міжетнічний обмін досвідом має дуже важливе значення у будь-якому з видів мистецтва, проте це не означає, що культурно-мистецьке надбання може необґрунтовано присвоювати будь-яка імперія.

Ще одним прикладом міжетнічної комунікації є життя і творчість відомого художника *Лева Жемчужникова* (14.11.1828 – 06.08.1912), якого достатньо довго вважали представником російської еліти. Народившись в Орловській губернії у дворянській родині, що походила з гетьманського роду Розумовських, він значну частину життя присвятив збагаченню культури українського народу. Мистецьку науку опановував у Петербурзькій Академії мистецтв у майстерні П. Клодта та К. Брюллова, був учнем О. Єгорова. Ще до особистого знайомства з Т. Шевченком Л. Жемчужников захопився життям українського народу, його побутом і звичаями,

мелодійними піснями і чарівною природою [4; 7; 12]. Художник виконав близько 50 офортів на основі своїх малюнків часів подорожей Україною та робіт інших художників, що були надруковані як ілюстрований додаток до українського журналу «Основа», який виходив у Петербурзі впродовж 1861–1862 рр. [4, с. 143–147]. На знак глибокої поваги до Кобзаря і його творчості Л. Жемчужников продовжив видання «Живописної України», аби втілити в життя мрію Т. Шевченка про те, щоб видатні пам'ятки української історії не загинули під руйнівним впливом імперської машини. Він вважав, якщо змальовувати картини з народного життя, то варто починати з «живої любові до народу, та не словом, а всім, що живе у вас, плачте, смійтесь, смійтесь над його долею, ... але щоб так любити народ, треба його пізнати, потрібно його вивчати, – тоді тільки твори ваші будуть вірними і прекрасними» [4, с. 144]. У своїх найвизначніших роботах «Кобзар на шляху» (1854), «Козак їде на Січ» (1887) та ін. Л. Жемчужников проникливо відтворив національну самобутність та колористику, характерні українському народові [5; 7].

Значної віртуозності в пейзажній мініатюрі досяг унікальний український художник-самоук *Іван Похитонов* (27.01.1850 – 23.12.1923). Народившись на Наддніпрянщині й навіть не здобувши спеціальної художньої освіти, він став одним із найвідоміших майстрів пейзажного жанру. Під впливом творчості митців барбізонської, петербурзької та московської пейзажних шкіл художник створював мініатюрні панно із зображеннями краєвидів на дереві. Самотужки навчився писати тонким пензликом під лупу на дерев'яних дощечках, які

ґрунтував олійними фарбами за особливою багатшаровою технологією. В альбомі упорядника, «заслуженого експерта РФ по культурі» В. Петрова представлено понад 100 картин, що вражають своєю майстерністю, проте вони представлені як вагомий доробок російського митця І. Похитонова. Свої картинки на дереві «Хутір. Літній вечір. Україна», «Літній пейзаж з коровами», «Пасіка» (1899), «Зимові сутінки на Україні» (1890-ті) художник експонував на численних виставках, адже був членом Товариства пересувних художніх виставок. Наразі, щоправда, чомусь лише у Московській картинній галереї можна полюбуватись на ці шедеври. Хоча більшу частину життя художник провів за кордоном, зокрема у Франції та Бельгії, проте ніколи не поривав зв'язку з батьківщиною та українськими митцями [6; 11].

Отже, відтворення природних та історичних пам'яток України XIX ст. мистецькими засобами склалося у своєрідне художнє бачення краю, що ввібрало у себе візуально-чуттєве уявлення про природу, історію та людей. Багато у чому цей процес уможливився завдяки міжетнічній комунікації вітчизняних та зарубіжних живописців. У процесі культурно-історичного розвитку у творах художників-пейзажистів спостерігалася ціла низка взаємних запозичень у способах естетичного відображення природного довкілля, що відбилася в освітньо-професійній сфері. Немає сумніву у тому, що для «живописання картин з України» художники прагнули досягнути велич природи та намагалися ознайомитися з природними та історико-архітектурними ансамблями, щоб краще зрозуміти особливість українського простору. Найвідоміші пейзажисти світу,

змальовуючи Україну, відшукували у ній кожен свої глибокі естетичні та ідейно-символічні сенси. Тонко помічене, пропущене через індивідуальне сприйняття і підкріплене мистецьким володінням рисувальною технікою, їхнє відчуття експресивних та лірично-поетичних краєвидів манливих українських пейзажів, що склалися на основі лісових та степових або морських просторів, сільських та міських поселень, історично-архітектурних пам'яток та різних природних і соціально-побутових явищ, знайшло своє втілення у мистецьких полотнах. Вільне та органічне відтворення реалій народного життя було притаманне представникам багатьох пейзажних шкіл та надало нових настроєвих інтонацій піднесено-емоційному сприйманню та художньо-образному відображенню у малярській творчості віками сформованої етнічної спорідненості із природним довкіллям [10].

Таким чином, у статті репрезентовано український контекст творчості відомих художників-пейзажистів: І. Айвазовського, Л. Жемчужникова, А. Куїнджі, О. Кунавіна, Є. Лазарева, Н. Орди, І. Похитонова, О. Саврасова, М. Сажина, С. Світославського. Своїми творами митці популяризували Україну й українців XIX ст. у світі. Виокремлено кращі зразки пейзажного живопису, які представляють Україну як країну з унікальними мальовничими краєвидами, визначними природними пам'ятками та природно-архітектурними ансамблями. Акцентовано увагу на впливі представників деяких пейзажних шкіл на становлення українського реалістичного живопису. Проаналізовано вплив творчості пейзажистів на формування знань про Україну та українців засобами

образотворчого мистецтва. З'ясовано, що у творах талановитих митців України постає як самотній етнокультурний феномен XIX ст., а не асимільовані провінції імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белічко Ю. В., Изотов А. О. Палітра століть. Вибрані твори живопису з музеїв України. – Одеса: Маяк, 2010. – 200 с.: іл. – Укр., англ.
2. Гоголь Н. В. Избранные сочинения: в 2-х т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1984. – 575 с. – С. 64.
3. Гулак-Артемівський П., Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – 606 с.
4. Жемчужников Л. М. Несколько замечаний по поводу последней выставки в С.-Петербургской Академии художеств // Основа. – 1861. – № 2. – С. 143–147.
5. Історія українського мистецтва: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1: Мистецтво кінця XVIII – першої половини XIX ст. / гол. ред. М. П. Бажан; відп. ред. Я. П. Затенатський. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 364 с.
6. Історія українського мистецтва: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 2: Мистецтво другої половини XIX ст. / гол. ред. М. П. Бажан, відп. ред. В. І. Касян. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 433 с.
7. Лев Жемчужников – ювілейна сільветка: (До 175-річчя від дня народження) / Упорядкув. Б. Якимовича. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 65 с., іл. – (Серія «Дрібненька бібліотека»; ч. 10).
8. Митці України: енцикл. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 1992. – 846 с.
9. Національний Художній музей України. Альбом укр. та англ. мовами / кер. проекту, авт. конц. А. Мельник; наук. кер. та упор. О. Лагутенко. – К.: Артанія Нова, 2003. – 416 с.
10. Отрошко Л. Г. Символічний образ України у пейзажному живописі XIX ст. /

Л. Отрошко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4 (53). – С. 228 – 243.

11. Петров В. П. Похитонов / В. П. Петров. – М.: Белый город, 2003. – 48 с.

12. Попова Л. І. Лев Жемчужников. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 75 с.

13. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 3 томах. – Т. 2. – М.: Художественная литература, 1987.

14. Степовик Д. В. Українське мистецтво першої половини XIX століття. – К.: Мистецтво, 1982. – 191 с., іл. – (Нариси з історії укр. мистецтва). – Бібліогр.: с. 188–189.

15. Україна в літографіях з акварелей Наполеона Орди: альбом-каталог / уклад. Л. М. Гутник; авт. вступ. ст. І. М. Юхимець. – К.: НБУВ, 2011. – 97 с.

16. Український живопис: Сто вибр. творів. Альбом / авт.-упор. Ю. В. Белічко. – К.: Мистецтво, 1989. – 191 с.: іл. – Текст укр., ре-зюме рос., англ., фр. мовами.

17. Чухно В. Е. История населённых пунктов Украины: Серединно-Будский район Сумской области. – К., 2013. – 354 с.

18. Шедеври українського живопису: альбом / авт.-упор. Д. Горбачов. – 2-ге вид., змін. – К.: Мистецтво, 2012. – 512 с.; іл.

REFERENCES

1. BELICHKO, Yu., IZOTOV, A. (2010). *The Palette of Centuries. Selected Paintings from Ukrainian Museums*. Odesa: Maiak, 200 p. [in Ukr.]
2. GOGOL', N. (1984). *Selected Works: In 2 Volumes*, Vol. 1. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 575 p. [in Rus.]
3. HULAK-ARTEMOVSKIY, P., HREBINKA, Ye. (1984). *Poetry. Stories and Short Stories*. Kyiv: Naukova dumka, 606 p. [in Ukr.]
4. ZHEMCHUZHNIKOV, L. (1861). A Few Notes about the Latest Exhibition at the St. Petersburg Academy of Arts. *Osnova*, (2), pp. 143–147. [in Rus.]
5. BAZHAN, M., ZATENATSKIY, Ya., eds. (1970). *Art of the Late 14th – Early 19th Century*, Vol. 4, Pt. 1. of *The History of Ukrainian*

Art in 6 Vol. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN USSR, 364 p. [in Ukr.]

6. BAZHAN, M., KASIIAN, V., eds. (1970). *Art of the Second Half of the 19th Century*, Vol. 4, Pt. 2. of *The History of Ukrainian Art in 6 Vol.* Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN USSR, 433 p. [in Ukr.]

7. YAKYMOVYCH, B., comp. (2003). *Lev Zhemchuzhnykov – Anniversary Collection (on the 175th Birth Anniversary)*. Lviv: Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Franka, 65 p.; il. [in Ukr.]

8. KUDRYTSKYI, A., ed. (1992). *Artists of Ukraine: Encyclopedic Handbook*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. Bazhana, 846 p. [in Ukr.]

9. MELNYK, A., LAHUTENKO, O., comp. (2003). *National Art Museum of Ukraine. Album [in Ukr. and Eng.]*. Kyiv: Artaniia Nova, 416 p. [in Ukr.]

10. OTROSHKO, L. (2014). Symbolic Image of Ukraine in the 19th-Century Landscape Painting. *Ukraina u svitovii istorii*, 4 (53), pp. 228–243. [in Ukr.]

11. PETROV, V. (2003). *Pokhytonov*. Moscow: Belyy gorod, 48 p. [in Rus.]

12. POPOVA, L. (1961). *Lev Zhemchuzhnikov*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury USSR, 75 p. [in Rus.]

13. PUSHKIN, A. (1987). *Collected Writings: In 3 Volumes*. Vol. 2. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.

14. STEPOVYK, D. (1982). *Ukrainian Art of the First Half of the 19th Century*. Kyiv: Mystetstvo, 191 p. [in Ukr.]

15. HUTNYK, L., comp., YUKHYMETS, I. (2011). *Ukraine in Watercolor Lithographs by Napoleon Orda: Album-Catalogue*. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy im. Vernadskoho, 97 p. [in Ukr.]

16. BELYCHKO, Yu., comp. (1989). *Ukrainian Pictorial Art: 100 Selected Works. Album*. Kyiv: Mystetstvo, 191 p. [in Ukr.]

17. CHUKHNO, V. (2013). *History of Ukrainian Settlements: Seredyna-Buda District of Sumy Region*. Kyiv, 354 p. [in Rus.]

18. HORBACHOV, D. (2012). *Masterpieces of the Ukrainian Pictorial Art: Album*, 2nd ed. revised. Kyiv: Mystetstvo, 512 p.; il. [in Ukr.]

L. Otroshko

Ukrainian Context in the Creative Works of the 19th-Century Landscape Painters

Abstract

The article represents Ukrainian context of creative works of such famous landscape painters as I. Aivazovskyi, L. Zhemchuzhnykov, A. Kuindzhi, O. Kunavin, Ye. Lazariev, N. Orda, I. Pokhytonov, M. Sazhyn, O. Savrasov, S. Svitoslavskiy. They were outstanding painters directly or indirectly connected through their artistic tastes to Ukraine. By means of their works artists popularized an idealistic romantic image of the 19th-century Ukraine in the world.

The author determines the best landscape paintings which represent a generalized image of Ukraine as a country with picturesque landscapes, outstanding natural and historical attractions. The article analyzes the impact of landscape painters and their creativity on building knowledge about Ukraine and Ukrainian visual art.

Historically, the Russian Empire was an heir to these masterpieces, promoting biased representation of “Russian painters”. It is established that in the works of talented artists Ukraine is presented as a unique ethnocultural phenomenon of the 19th century.

Special attention is paid to the impact of representatives of some landscape schools, particularly Barbizon school and Russian landscape school, on the formation of Ukrainian realistic painting. Their representatives have added new colors and intonations to the symbolic image of Ukraine.

The results of research are aimed at drawing the attention of the authorities, scientific community and society to the importance of preserving national cultural and artistic values which imprint the history of Ukraine, its nature and people.

Член редколегії нашого журналу професор і журналіст Микола Тимошик повернувся із двомісячного наукового стажування у Великій Британії. Там він читав лекції та збирав матеріали для свого нового дослідження «Українська книга і преса у Великій Британії». Заодно вів щоденникові записи, в яких, зокрема, спробував свіжим і небайдужим поглядом осягнути сучасний український Лондон.

ЛОНДОН УКРАЇНОЗНАВЧИЙ

Що насправду дістало в багатонаціональному Лондоні, то це представники «руського міра». Їх таки тут забагато. Здебільшого крикливі, невиховані, нахабні. Повно й російськомовних гідів, які через гучномовці пропонують свої послуги.

На цьому фоні «український світ» менш помітний. Хоча й став потужнішим в останні роки. Його обличчя – старше покоління української еміграції, яке називають тут політичною, а також новоприбулі з України молоді заробітчани, студенти. Для них, як і для тих, хто мріє побувати в цій чи не найголовнішій столиці Європи й хоче побачити та почути не лише про хрестоматійні місця, відомі ще зі шкільних підручників, а й про тутешні українські осередки, про які російськомовні гіді ніколи не розкажуть, і роблю ці записи. Із подібних минулорічних записів про український Рим, де проходив наукове стажування, вже вийшла в світ окрема книжка. Маю гадку, що така ж народиться і після цієї поїздки...

УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ У ЛОНДОНІ

У числі від 22 лютого 1947 року щойно утворена в Лондоні редакція газети «Українська Думка-Ukrainian Thought» гордо повідомила на весь світ:

«В центрі міліонового міста, в замишній алеї красується чотириповерховий будинок, що відтепер стає українським домом, нашою рідною хатою. Туди з усіх сторін Бритійських островів будуть

з'їжджатися українці, там знайдуть те, чого їм бракує на місцях перебування, – рідне слово, рідну книжку чи часопис, там знайдуть поміч і братню пораду...».

Наша еміграція на Британських островах – одна з наймолодших у Європі. Організаційно сформована після завершення Другої світової війни. Її основу склали десятки тисяч молодих українських патріотів, здебільшого із західних областей України, які втікали на Захід від московської окупації й арештів та опинилися в так званих таборах Ді-Пі (під

протекторатом США та Англії). Ще одну її групу поповнили понад 8 тис. колишніх вояків 1-ї Дивізії Української Національної Армії (первинна назва – «Галичина»). Їх після дворічного перебування в італійському таборі «Ріміні» 1947 року згодився прийняти на постійне мешкання уряд Великої Британії. Тепер цю категорію наших земляків називають «старою політичною еміграцією». На зміну їй приходять нова, четверта, хвиля, яку називають заробітковою.

70 років тому тут постав Союз Українців Британії (СУБ). І його першим рішенням було придбання за добровільні пожертви самих українців власної оселі «як пам'ятника всім українцям, полеглим у час Другої світової війни».

Відтоді тут розміщується провід СУБу, редакція газети «Українська Думка», українська книгарня, Бібліотека-архів ім. Тараса Шевченка. В актовій залі постійно відбуваються вечори, лекції, зустрічі, влаштовуються виставки і концерти. Одне слово, це і є центр українського Лондона. Зайти сюди і відчутися себе як удома може кожен.

**ПАМ'ЯТНИК ВОЛОДАРЮ
І ХРЕСТИТЕЛЮ УКРАЇНИ
Св. ВОЛОДИМИРУ**

З обуренням і гіркою сприйняло світове українство рішення Кремля

відзначати в 1988 році саме в Москві, а не в Києві, 1000-ліття хрещення киян Дніпровою водою. Москва не мала на те права, оскільки її в реальності ще довго не було. Тоді наша еміграція й вирішила загострити увагу світової спільноти на українському акценті цієї дати. В Торонто створюється Інститут Св. Володимира, а в Лондоні постає оргкомітет зі спорудження пам'ятника цьому діячеві.

Первинно пам'ятник хотіли поставити в центральній, Вестмінстерській, дільниці над річкою Темзою або в Гайд-парку. Втім тутешня влада віддавна стримано ставиться до ідеї пам'ятників чужинцям у королівських місцях. Але пішла назустріч українцям, коли вони запропонували зробити це в іншій центральній частині: перетин старого Голланд Парку і Голланд Авеню.

Прискіплива Королівська Комісія мистецтва із запропонованих проектів обрала роботу українського скульптора світової слави Леоніда Молодожанина (автора пам'ятника Т. Шевченку у Вінніпезі та інших шедеврів). Ось цитата з виступу представника лондонської мерії на велелюдній церемонії відкриття пам'ятника 30 липня 1988 року: «Дуже захоплюючою є побудова статуї-пам'ятника при вулиці Голланд Парк. Статуя, деталі постаменту та високого рівня гармонійна конструкція балюстрадного муру – все це прикрашає просторове з'єднання вулиць. Ця будова заслуговує на високе визнання». На передній частині пам'ятника напис: «Св. Володимир, володар і хреститель України. 979–1015». У нижній частині: «Споруджено 1988 року Українською Громадою у Великій Британії для відзначення Тисячоліття християнства в Україні».

Звернімо увагу на промовисті політичні акценти в цих написах, які сучасні українські політики з комплексом хохла-малороса все ще облудно оминають, послуговуючись вигаданою в Москві заявленою ідеологічною тезою про «спільну колиску трьох братніх народів».

Того ж року в переповненому Роял Альберт Хол (головна концертна зала Лондона, що вміщує кілька тисяч глядачів) відбувся величавий ювілейний концерт, на якому з-поміж інших виступали відомі в світі українські художні колективи «Гомін», «Орлик», хорові ансамблі українців із Голландії, Західної Німеччини, Канади, США. Незабаром тут вийшло друком розкішне ілюстроване книжкове видання «Пропамятна книга відзначення Тисячоліття хрещення України. 988–1988» (Лондон, 2001, 176 с.).

Це переконливий приклад того, як українці хочуть і можуть єднатися заради спільної справи.

КАТЕДРАЛЬНИЙ СОБОР ПРЕСВЯТОЇ РОДИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Від перших хвилин знайомства з цим храмом вразили три речі: історія з його бомбуванням німцями, історія з викупом приміщення українцями й історія з піснею «Страдальна мати».

Спробую пояснити коротко, хоча кожний сюжет заслуговує не однієї сторінки.

Перший свій храм у Лондоні українські емігранти освятили 5 грудня 1948 року. Однак приміщення на Саффрог Гіл було старе й затісне. У червні 1968 року українці стали власниками дивовижної будівлі. Дивовижна вона не лише за архітектурою (її зодчий Альфред Ватерхауз є автором одного із лондонських шедеврів

XIX ст. – головного корпусу Національного Музею Природи; і ці дві споруди дуже схожі), а й за долею.

1940 року у купольну частину храму, який зведено ще 1891 року, влучила німецька бомба (зовсім поруч від 1936 року – комплекс посольства США). Отож, цілитися німці знали куди.

Власники-англікани довго відбудували свою обитель, а потім вирішили її продати. Храм – у центрі міста, тому запросили дорого. Викупили українці. За англійськими законами, нічого в історичному приміщенні не можна перебудувати чи змінювати. Українці перенесли сюди лише фрагмент стіни старої церкви та поставили свій іконостас.

Щонеділі тут по чотири служби (о 8, 10, 12 та 18 годинах). Наголошую на тому, що бачив на власні очі: в передвеликодню пору посиленого посту храм, який уміщує до тисячі душ, на всіх службах переповнений. Багато молоді, здебільшого чоловіки, а також молоді родини з малими дітьми. Натомість все менше – старшої політичної еміграції.

Зазвичай в усіх українських церквах діаспори кожна Служба Божа завершується виконанням Духовного Гімну України «Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни». Однак у цьому храмі саме на час посту завершення дійства відбувається на особливо емоційній хвилі. Всі на колінах, разом із хором, спільно виконують «Страдальну матір». Я її почув уперше. Приголомшений. Музика і слова ніяк не виходять із голови. Ось її приспів:

*«Страдальна мати під хрестом
Стала ридати, в сльозах промовляти:
«О, сину, сину, за яку провину
Переносиш нині тяжкеньку годину –
На Хресті?»*

Зазвичай наші емігранти сприймають слова цієї задушевної пісні і в прямому, і в переносному значенні. Бо тема її зачіпає душі мільйонів сучасних українців, які волею долі опинилися на чужині, залишивши в далекій Україні посивілих матерів, стурбованих дружин, чоловіків, дітей.

...Поруч мене – молодий мужчина. Притиснув зігнуті в долоні пальці до серця, пошепки вимовляє напам'ять слова приспіву. І на його щоці тече наповнена печаллю й надією сльоза...

МУЗЕЙ СТЕПАНА БАНДЕРИ В ЛОНДОНІ

Так називають цей заклад наші емігранти. Офіційна його назва – Музей Української Визвольної Боротьби ім. Степана Бандери в Лондоні.

Ще за життя Бандери його ім'я стало для українців символом боротьби за незалежність, а для Москви – засобом залякування, перекручення історичної правди, поганьблення нашої національної гідності.

Після вбивства московським найманцем у Мюнхені 15 жовтня 1959 року провідника нації постала потреба збирання і зберігання залишених ним документів і матеріалів.

З міркувань безпеки від всюдисущих московських КГБістів вибір випав на Англію. Сюди, в місто Ноттінгем, були перевезені особисті речі, меблі та численні документи з мюнхенського помешкання Степана Андрійовича. Урочисте відкриття Музею відбулося 20 жовтня 1962 року. Втім через віддаленість цього міста від централей українських еміграційних організацій у 1978 році експозицію вирішено було перевезти до Лондона. Придомі Української Видавничої Співки побудовано окреме приміщення.

Опіку над Музеєм здійснюють три авторитетні в діаспорі організації – Українська Видавничо-Співка, Союз Українців Великої Британії та Українська Інформаційна Служба. Нині до розбудови і ствердження музею в Українському світовому інформаційному просторі персонально найбільше причетні Геннадій Іванущенко та отець Микола Матвійський.

До 100-річчя від дня народження та 50-річчя від дня смерті до Києва в 2009 році було привезено вражаючу за обсягом матеріалів та змістом виставку «Степан Бандера: документи свідчать», видано альбом-каталог обсягом близько 200 сторінок.

На жаль, тодішня влада в Києві не посприяла, аби це стало подією, аби

таку виставку могли відвідати якомога більше українців. «Дружно» проігнорувала подію національно кастрована так звана українська журналістика. А ми дивуємося, чому багато киян не підтримало ідею перейменування Повітрофлотського проспекту в проспект Бандери. В боротьбі за перейменування Московського мосту зденаціоналізована команда Кличка віддала перевагу Фуксу. З усього видно, що опонентів українського відродження в Києві виявилось набагато більше, як і пасивних малоросів.

БРИТАНСЬКА БІБЛІОТЕКА ТА УКРАЇНІКА В НІЙ

В історії Британської Бібліотеки (The British Library) є два дивовижних факти, які тут виділю.

Король Георг III перед смертю заповів підданам свою книгозбірню з умовою, що його книги будуть доступними всім охочим. Посередині нового корпусу бібліотеки звели кількаповерховий скляний саркофаг-колодязь, де й розмістили у всіх на виду 65 000 томів справжніх фоліантів. Вийшло і романтично, і практично. Прямо за столами різноманітних кав'ярень можна не лише споглядати цей духовний скарб нації, а й доторкнутися до нього – руками і очима.

Є ще одна історична особа, якій народи світу, зосібно і українці, мають завдячувати тому факту, що практично всі присутні книжкові новинки різними мовами з усього світу стабільно поповнюють кількасоткілометрові полиці цієї чи не найбільшої книгозбірні земної кулі. На початку XIX ст. директором цієї бібліотеки став італієць Антоніо Паніцці. Будучи італійським патріотом, він

добився прийняття англійським парламентом спеціального закону, за яким і досі стало виділяються щедрі кошти із державної скарбниці для придбання книг інших націй.

Про україніку в цій бібліотеці в цікавій і захопливій ретроспективі може говорити годинами Ольга Керзюк – наша землячка, працівниця відділу книг східноєвропейських країн. Був приємно здивований, коли через комп'ютерну мережу «засвітилися» в каталозі цієї книгозбірні й мої власні наукові видання. Шлях усіх українських книг до Лондона проходить через Львів. Пані Ольга – активіст тутешніх українських організацій. Познайомився з нею під час пікетування посольства Росії.

І ще один повчальний приклад для наших в Україні, хто причетний до бібліотечної справи. Читачем цієї бібліотеки може стати будь-який громадянин світу, який приїде до Лондона. Щоб отримати читацький квиток на рік чи навіть і на п'ять років, слід буде подати на рецепції лише один документ, який засвідчує особу та її місце проживання. Якщо не паспорт, то можна і водійські права, і навіть банківську картку. Квиток, а отже, доступ до читальних залів, отримаєш упродовж кількох хвилин. До того ж безкоштовно.

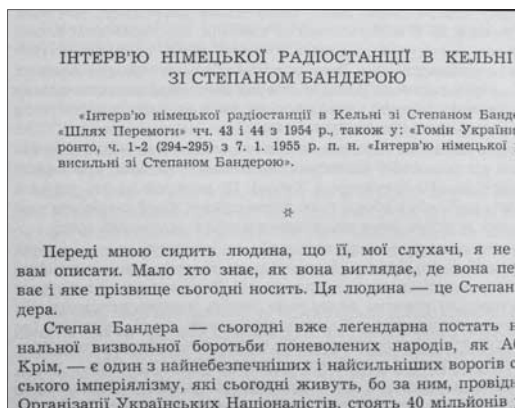
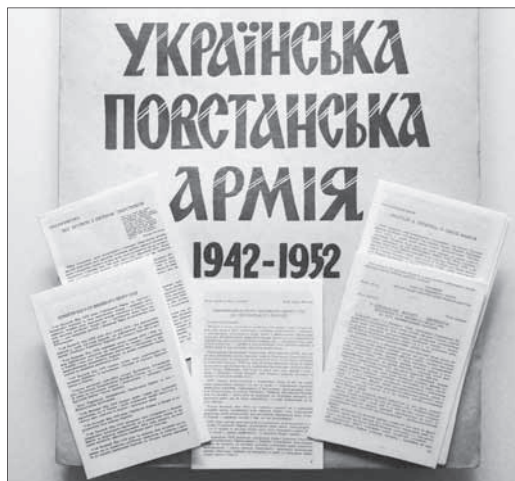
Окремий захопливий сюжет може бути про «мандрівку» замовленої читачем книги у спеціальному «човнику» лабіринтами чотирьох підземних поверхів. Все автоматизовано і комп'ютеризовано: від замовлення книги вдома до її отримання в читальній залі. Фантастика! І в тому фантастичному середовищі не пасинками, а повноправними членами світового книжкового моря є Українські Книжки.

КНИЖКИ-ОБМАНКИ «УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ» У ЛОНДОНІ

Нарешті, натрапив на те, що шукав довго. Тепер маю власний комплект знаменитих книжок-обманок, за якими усі підрадянські роки несамовито нишпорили кегебісти.

Уявіть собі: берете до рук червонообкладинкове кишенькове видання «Матеріали XXV з'їзду КПРС» політвидаву України, а з 3-ї чи 5-ї сторінки й далі до кінця – твори Степана Бандери. Або коротка історія УПА. Або брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються». Або про Голодомор 1933 року. Цей ряд можна продовжувати.

Українські видавці у Лондоні вдавалися до різних способів поширення правдивого друкованого слова на терени підрадянської України. Один із ефективних – випуск книжок-обманок. Оформлялося таким же поліграфічним способом відоме в СРСР видання, здебільшого суспільно-політичного характеру, повторювалися слово в слово його титул і вихідні відомості, а під цією «вдяганкою» подавався «бандерівсько-націоналістичний контекст».

Книги такі потрапляли в СРСР різними каналами, найчастіше – через туристів-українців, які жили у вільному світі. Рідше – перевірених діаспорою радянських артистів, спортсменів. Попервах радянські митники лише вдоволено посміхалися, коли бачили в руках пасажирів такі видання.

За моїми підрахунками, здійсненими в архіві Української Видавничої Спілки в Лондоні, у такий спосіб тут було випущено й переправлено в радянську Україну понад два десятки назв «диверсійної» літератури» різних форматів. Найунікальніший фоліант – майже 700-сторінкове видання, формату А-4, статей і виступів Степана Бандери, вдягнуте в червону оправу із золотим тисненням назви: «З історії колективізації сільськогосподарства західних областей Української РСР».

На жаль, навіть у наших музеях книги (в Києві, Острозі, Львові, Бережанах) таких видань немає. Там і досі йдеться про «першого українського друкаря Івана Федорова», про спільне слов'янське друкарство... Що вже говорити про ширше побутування цього фактажу, який має такий сильний виховний і патріотичний заряд. Для наших неукраїнських за духом ЗМІ це зазвичай «неформат»...

**ЕМІГРАНТКА ІВАНКА:
ОДНА З МІЛЬЙОНІВ ДОЛЬ**

Іванка Пшепюрська-Мащак – одна з небагатьох, хто сьогодні представляє так звану старшу, політичну, еміграцію українців у Лондоні. Її доля напевно приголомшує крутими й несправедливими віражами, її високий житейський чин не може не захоплювати.

Народжена в Галичині в інтелігентній родині греко-католицького священика, вона з юних літ змушена була платити високу ціну лише за те, що не приховувала свого українського патріотизму.

Ось те, що вибивало з колії і водночас загартувало: убивство ворогами українства улюбленого меншого брата, смерть середульшого, виселення сім'ї з рідного гнізда під час операції «Вісла», арешт за співпрацю з українським підпіллям, київська в'язниця, а згодом 10-літня каторга на Колимі в одному з таборів сталінського ГУЛАГу.

І ніби як відплата за пережите, доля посилає їй у хрущовську відлигу шанс опинитися на Заході, у вільному світі, й там знайти своє щастя. Тут, у Лондоні, вона сповна реалізує і свій Богом даний талант до малювання. Пані Іванка по-своєму бачить земну красу і в дивовижний спосіб її відтворює. За сприяння Бібліотеки і Архіву ім. Т. Шевченка Союзу Українців у Великій Британії (СУБ) світ побачили два альбоми її акварелей і малюнків – «Мозаїка Весни» та «Барви Літа», організовувалися персональні виставки. Роботи цієї самобутньої художниці експонуються в музеях Лондона, Києва, а також у приватних колекціях Польщі, Великобританії, України. А нещодавно в Україні побачила світ її багата на маловідомий фактаж і сильна за змістом книга-сповідь «Дорогами минулого».

Поховавши чоловіка, колишнього юного дивізійника Української Національної Армії, Іванна Осипівна і в свої 90 років не склала руки. Як фахівця бібліотечної справи її можна завжди зустріти в двох найголовніших українських бібліотеках Лондона – СУБу та катедрального собору Пресвятої Родини. Найбільше ж вражає її оптимізм, вогник надії в очах, готовність прийти на поміч і доброта, яку випромінює серце цієї дивовижної української емігрантки.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕДИНБУРГ

Столиця Шотландії Единбург – осібно місто у Великобританії. Осібна тут й історія переселенців із наших теренів. Про Український Единбург у майбутній моїй книзі буде окремий розділ. А поки що – лиш дещо із окремих штрихів.

Саме в Единбурзі постав Союз Українців Великобританії (СУБ), який об'єднав усіх наших земляків із північної частини Великобританії, незалежно від політичних і релігійних уподобань. Сталося це 19–20 січня 1946 року. Цікаво, що з'їзд проходив в одній із секцій цього довгого старовинного будинку на Royal Terrace в орендованому клубі Польських вояків. 1963 року українці викуплять за зібрану складчину та взятую позику в банку цілу секцію цього престижного будинку, що знаходиться практично в центрі шотландської столиці. Відтоді й до сьогодні тут діють Единбурзьке відділення СУБ та Український Клуб.

У 50-х роках створена в Единбурзі за ініціативою професора тутешнього університету Джона Стіварта «Шотландська ліга для європейської свободи» видавала немало брошур на підтримку вікових домагань українців мати Українську незалежну державу. Сер Джон був великим

другом українців, часто приходив на їхні зібрання, виступав з палкими промовами, брав, зокрема, участь в організації приїзду з Мюнхена до Шотландії одного з провідників ОУН-УПА Ярослава Стецька.

1988 року українці Единбурга добилися від влади місця для встановлення пам'ятної таблички на честь 1000-ліття хрещення України. Під портретом св. Володимира зазначається, що це – давній володар України. Знак встановлено біля входу до головного міського парку на скельній горі – Calton Hill.

Нині в Единбурзі міцніє громада Української Греко-Католицької Церкви, яку очолює молодий і енергійний священник отець Василь Крень.

ЛОНДОНЦІ ПАМ'ЯТАЮТЬ ПРО ЧОРНОБИЛЬ

Низку заходів до печальної «круглої» дати – 30-річчя Чорнобильської катастрофи – українці Лондона розпочали благодійним концертом і аукціоном в актовій залі кафедрального собору УГКЦ. Щоб залучити якомога ширше коло глядачів, зосібно й англійців, режисер-постановник Алла Сіренко склала українсько-англійську програму з виступів артистів-професіоналів, утім числі з Італії, а також дитячих колективів, які діють при соборі. Звучала «Аве Марія» Баха. Хвилювали Моцарт, Глюк,

Стеценко. Декламували українською і англійською мовами Шевченка. Діти підготували виставку малюнків.

У другій частині гарно й активно провели аукціон. Розігрували книги, цукерки, дитячі малюнки і навіть... пляшку «Бандерівки». Остання, замість чоловікові, дісталася пані Luba Shuphard.

Таку благодійну акцію тут повторять ще й в інших залах Лондона.

НАШІ В ЛОНДОНІ – ДЛЯ ПЕРЕМОГИ НА ДОНБАСІ

Українсько-британська команда волонтерів у Лондоні відзначилася двома добрими справами:

а) зібрані тут, біля собору Пресвятої Родини, кошти були долучені до покупки авто для потреб Дніпропетровського госпіталю, про що повідомив у мережі архієпископ Івано-Франківський кир Володимир;

б) надано посутню допомогу на лікування начмеда однієї з бригад зони АТО гостродефіцитними і дорогими ліками, які не виробляються в Україні.

Історія цього другого безцінного добродієства така. Після фоторозповіді від 13 березня про лондонських волонтерів мені написала листа колега-журналістка, чоловік якої і є тим начмедом. Я просто «звів» її електронкою з однією із наших волонтерок у Лондоні Нелею Брадбурі.

І ось приємний результат: кошти для придбання цієї рятівної для життя молодого чоловіка дефіцитної ампули вже передані в Київ. Про це схвилювано повідомила мені листом сама колега. До позитивного результату цієї акції, окрім пані Нелі, причетні також лондонка Олеся Гнатків (Бенет) та киянка Жанна Гніденко.

На висоті тут виявилися прихожани греко-католики зазначеного вище собору в Лондоні, які стало допомагають волонтерам. Поспішаймо творити Добро! Особливо у тих випадках, коли наша держава з ганьбою розписується у своїй неспроможності забезпечити якісне і повне лікування своїх захисників.

ОБЛОГА РОСІЙСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА

Українці Лондона час від часу організують облогу посольства Росії. От і нині волонтерська організація «ЛОНДОН – ЄВРОМАЙДАН» мобільно скликала земляків під кінець робочого дня до амбасади Росії-агресорки, що на Bayswater Road. Першими прийшли сюди з плакатами й українськими прапорами Ольга Керзюк, Тарас Львівський, британець Ян – давній симпатик українців, десятки інших небайдужих.

Учасники пікету скандували українською і англійською: «Росія – агресор!», «Ганьба Путину!».

Лондонські поліцейські, як завжди, – привітні й усміхнені. На моє пряме запитання: «Чи підтримуєте Ви Україну?» – один із них із посмішкою, філософськи, як і належить англійцеві,

відповів: «Я підтримую в усьому свою дружину, а Україні симпатизую».

На знак підтримки України багато перехожих лондонців помахами рук посилали пікету свої щирі привіти.

ЗБИРАЛИ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ, НАДРУКОВАНІ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Направду зворушливо вчинила представниця старої

української політичної еміграції в Лондоні Францишка Шморгай. Коли довідалася, що я приїхав сюди вивчати історію української книги і преси у Великобританії, зініціювала серед старших прихожан катедрального собору Пресвятої Родини УГКЦ збір видань першої української еміграції.

Сюди, на соборний майдан, вони й приносили до початку ранкової служби різні за тематикою, цінні з історичного боку раритетні видання. (Упродовж усіх СРСРівських років ці книги були в нас під забороною, бо видавалися «недобитими бандерівцями» на «загниваючому Заході».)

Факт-родзинка цього дня: серед подарованих мені панею Францишкою книг є «Кобзар», який вона купила в книгарні Союзу Українців Великобританії 1961 року. Саме за цією книгою колишня емігрантка з підпольського Перемишля вивчила вже тут українську мову.

Сьогоднішній «ужинок» – вже не один десяток видань, про які мало що знають в Україні.

Микола ТИМОШИК
доктор філологічних наук,
професор, журналіст

УКД 351/316.42/168.522

ПОНЯТТЯ І ПРОБЛЕМА ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат філософських наук,
завідувач відділу філософії та геополітики НДІУ

Анотація. У статті виявлена неоднозначність поняття «гуманітарна сфера» внаслідок конотації із поняттям «гуманітарні науки». Натомість у мовах провідних цивілізованих країн поняття «гуманітарний» має стосунок лише до добробуту людей або до браку такого стану. Аналіз нормативної документації показує, що поняття «гуманітарна сфера» досі чітко не визначено.

Ключові слова: гуманітарна сфера, гуманітарна політика, гуманітарні науки, нормативно-правова база.

ПОНЯТИЕ И ПРОБЛЕМА ГУМАНИТАРНОЙ СФЕРЫ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ДИСКУРСЕ

Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат філософських наук,
заведуючий відділом філософії та геополітики НІІУ

Аннотация. В статье выявлена неоднозначность понятия «гуманитарная сфера» вследствие коннотации с понятием «гуманитарные науки». Вместе с тем в языках ведущих цивилизованных стран понятие «гуманитарный» имеет отношение лишь к благосостоянию людей либо к отсутствию такого состояния. Анализ нормативной документации показывает, что понятие «гуманитарная сфера» до сих пор четко не определено.

Ключевые слова: гуманитарная сфера, гуманитарная политика, гуманитарные науки, нормативно-правовая база.

CONCEPT AND PROBLEM OF THE HUMANITARIAN SPHERE IN CONTEMPORARY UKRAINIAN DISCOURSE

Vitalii TERLETSKYI

Candidate of Philosophical Sciences,
Head of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

Annotation. The paper reveals the ambiguity of the term “humanitarian sphere” owing to the connotation with the concept “humanities”. Meanwhile, the term “humanitarian” in the languages of the leading civilized countries is related only to the welfare of the people or to the lack of such a state. The analysis of regulatory documents shows that the concept of “humanitarian sphere” is still not clearly defined.

Key words: humanitarian sphere, social policy, the humanities, regulatory acts.

© Терлецький В.

Під час розробки НДР «Україна перед гуманітарними викликами та загрозами сучасності: соціально-філософський аналіз», що виконується відділом філософії та геополітики НДІУ впродовж 2016–2018 рр., виникла потреба в уточненні і диференціації низки релевантних для дослідження понять і категорій. Особливе місце в такому поняттєвому ряді займає досить вживане на сьогодні серед політиків і журналістів поняття «гуманітарна сфера». Як правило, його тлумачать як сферу застосування гуманітарної політики держави, яка спрямована на розв'язання цілого комплексу питань, пов'язаних з освітою, наукою, релігією, культурою, ідеологією тощо [3, с. 14].

Природним поясненням такого стану справ є те, що цей комплекс має вагоме, якщо не вирішальне, значення для функціонування такого суспільства і такої держави, в основі існування яких лежить принцип абсолютної цінності людини, її прав і свобод. Власне, на це натякає вже саме слово «гуманітарний», що походить від латинського *humanitas* – людськість, пов'язаність із природою людини, людським родом, а також людяність у сенсі доброзичливої налаштованості до інших людей.

Проте деякі науковці намагаються визначити гуманітарну сферу як щось самобутнє і характеризують її як «відносно самостійну сферу суспільної діяльності, яка спрямована на забезпечення духовного життя людини і суспільства, складається із сукупності галузей, які орієнтовані на максимальне розкриття потенціалу кожної людини і соціуму в цілому, розвиток творчих й інтелектуальних здібностей особистості, збереження культурного різноманіття» [12, с. 205].

І в цій, і в схожих спробах дефініції йдеться передусім про якість комплексне явище, питомою рисою якого є «духовний потенціал людської особистості». Оскільки суттєві риси такого потенціалу убачаються в «трьох фундаментальних інтенціях індивіда – до прекрасного, істини та добра», то цій сфері властиві «три масштабні горизонти: культурний, освітянський, релігійний» [5, с. 13].

За такого підходу головне завдання гуманітарної політики як «послідовного здійснення заходів, спрямованих на підтримку й інтенсифікацію гуманітарного розвитку суспільства згідно з визначеними пріоритетами та загальнонаціональними інтересами» полягає в «створенні умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи та суспільства в цілому» [5, с. 13]. Сама ж гуманітарна політика держави експлікується відповідним чином: в соціально-політичній, національній, ідеологічній, мовній, культурній, релігійній, громадянській, духовній, освітній, науково-технологічній, інформаційній площинах [5, с. 14–33].

Поняття «гуманітарна політика» все ж таки далеке від однозначності, тому науковці виокремлюють його широке і вузьке значення. У першому розумінні йдеться про «свободу, рівність, соціальну справедливість» як загальнолюдські цінності, які були і залишаються «фундаментальними загальними досягненнями цивілізації», «вічними надбаннями» людської історії; саме вони мають бути орієнтирами гуманітарної політики. У другому розумінні мають на увазі конкретні напрями реалізації політики в «сфері освіти і культури, науки і мистецтва, релігії і моралі» [6, с. 8–9, 13]. Такий підхід знаходить продовження у галузі

державного управління. При цьому пропонується розмежовувати суспільну і властиво гуманітарну складові у «виробленні та реалізації ... державної гуманітарної політики» [12, с. 207]. Водночас у визначенні сутності гуманітарної сфери перевага віддається її вузькому розумінню, що передбачає суто «духовне життя суспільства» [12, с. 204].

Попри всілякі спроби диференціації поняття гуманітарної політики, навіть незважаючи на певну інструменталістськість у тлумаченні гуманітарної сфери на підставі цього поняття, доводиться констатувати факт суттєвої неоднозначності концепту гуманітарної сфери, семантика якого перебуває між полюсами «загальнолюдського» (гуманістичного) та конкретно визначеного і ваговитого для життя кожної окремої людини.

Беручи до уваги цілий ряд чинників, які по-своєму засвідчують нагальність розглядуваного концепту для сучасності (воєнні дії на частині території України, постійна гуманітарна допомога з боку країн-партнерів, тривала стагнація в гуманітарній сфері (у вузькому розумінні), особливо в освіті та медицині), а також з огляду на світові процеси глобалізації доцільним видається врахування слововжитку «гуманітарний» в англійській мові, яка на сьогодні стала немов *lingua mundi*.

Авторитетні англійські словники пояснюють прикметник «humanitarian» як те, що «сприяє людському добробуту (welfare) і реформі суспільства» або працює задля «поліпшення життя і умов життя інших людей» [17, р. 596]. Як правило, при цьому мається на увазі конкретна особа, яка це робить. Водночас відзначається, що цей прикметник є індикатором для позначення «дуже великих людських

страждань, особливо таких, які вимагають великомасштабної допомоги». У той же час зазначено, що, починаючи з 30-х років ХХ ст., «гуманітарний» часто вживають (особливо в журналістиці) в контексті висловів «гуманітарна катастрофа», тобто на позначення кризових явищ [16]. Не складно побачити, що англійське слово «humanitarian», яке суто формально можна перекласти як «гуманітарний», все-таки вказує на цілком окреслений комплекс явищ – «добробут людини» або «людський добробут» (human welfare), відповідно, брак такого добробуту в разі надзвичайної ситуації.

Цікаво зауважити, що аналогічний німецький прикметник «humanitär» має споріднене значення: те, що спрямовано на «пом'якшення людського горя» (напр., «гуманітарна організація»), відповідно, те, що «вирізняється екзистенційною скрутою багатьох людей» (напр., «гуманітарна катастрофа»). При цьому зазначається, що в німецьку мову це слово увійшло із французької, тобто воно походить від *humanitaire* < *humanité* – людяність, людськість, яке, в свою чергу, запозичено із латинського *humanitas* [14, S. 1294].

На позір видається, що така семантична неконгруентність між словами української й англійської мов є досить поширеним явищем «хибних когнат» (*false cognates*), тобто зумовлена суто мовними причинами. Не складно навести чимало схожих випадків подібної значеннєвої невідповідності в сучасних мовах для одного й того ж вихідного слова. Але коли йдеться про сферу вжитку і зміст слова «гуманітарний», справа не вичерпується суто лінгвістикою.

23–24 травня 2016 р. в Стамбулі відбувся Світовий гуманітарний саміт. Цей

захід показовий з кількох поглядів. З історичної ретроспективи така подія в міжнародній політиці сталася вперше за останні 70 років, тобто вперше після закінчення Другої світової війни. З точки зору сучасної світової політики саміт став майданчиком, де були озвучені нагальні проблеми і потреби в гуманітарному середовищі всього цивілізованого світу. Відомо, що у цьому заході взяв участь Президент України Петро Порошенко, який у своєму виступі говорив про «гуманітарні виклики» сьогодення, тобто про «жорстокі конфлікти, соціальні злами, природні та техногенні катастрофи». Він запропонував «три ключові елементи» у пошуку відповідей на такі виклики: 1) міжнародне право; 2) політична солідарність на міжнародному рівні; 3) «пошук довготривалих рішень» щодо «постконфліктного відновлення» [2]. Якщо уважно придивитися, то зміст «гуманітарного» у цьому виступі (виголошеного англійською мовою), по суті, відтворює семантику англійського *humanitarian*. Зрештою, це і зрозуміло, якщо виходити із програми саміту.

З офіційної сторінки Світового гуманітарного саміту можна дізнатися, що, покладаючи в основу поняття «людяності – безпеки людей, гідності і права на процвітання» (*humanity – people's safety, dignity and the right to thrive*), ООН зосереджує свої зусилля на численних «гуманітарних» проблемах сучасності: конфлікти, війни, допомога знедоленим внаслідок конфліктів, гендерна рівність, вимушена міграція через лиха і катастрофи, екологічні проблеми, бідність [8]. Саме весь цей ряд сучасних проблем і характеризує значення та розуміння «гуманітарного» у світовому англійськомому просторі. І все ж базисом залишається

добробут людини, відповідно, його порушення у різноманітних формах (війни, етнічні конфлікти, різні утиски тощо).

Якщо ми знову повернемося до характеристики «гуманітарної сфери», то з подивом виявимо, що переважна більшість елементів, що, як правило, зараховують до неї (освіта, культура, наука, релігія тощо), аж ніяк безпосередньо не мають на увазі у слововжитку *lingua mundi*. Опосередкований стосунок через латинське *humanus – humanitas*, звісно, імпліцитний, але він занадто загальний і чітко не окреслений, аби вести мову про поняття зовнішньої і внутрішньої політики держави. Певно, що така розбіжність має свої причини, які не зводяться лише до відмінності між слов'янською і романо-германськими мовами, а мають іншу природу.

Насамперед слід вказати на той очевидний факт, що між «гуманітарним», «гуманним» і «гуманізмом» панує історично зумовлена мовна близькість, яка, однак, стоїть на заваді конче потрібної диференціації значень. Ті автори, які рефлектують над змістом поняття, антропологічно не вагаючись, виводять його із духу гуманізму, для якого людина є найвищою цінністю і метою. Крім того, вони спираються на солідні словники, в яких «гуманітарний» визначено як такий, що «належить до суспільних наук, що вивчають людину і її культуру» [11, с. 193]. Навіть у сучасних словниках ми знайдемо схоже визначення «гуманітарного», хоча тут уже відзначений стосунок «до людського суспільства, до людини як члена суспільства, до її прав та обов'язків»; цей нюанс запроваджено, мабуть, для пояснення таких висловів і понять, як «гуманітарна допомога» і «гуманітарне право» [1, с. 266].

Зафіксоване лексикографами значення вкрай показове не лише у зв'язку з численними спробами розмежувати соціальну і гуманітарну складові в соціальному бутті (напр., Степанко, Лукашевич), аби виявити самобутність останньої. Воно може виступати також за певний вихідний пункт для пояснення багатозначності, притаманної поняттю «гуманітарна сфера». Власне, йдеться про успадковану традицію поділу наук (відповідно, знання) на природничі (природничо-наукові) і гуманітарні (соціально-гуманітарні). Відомо, що критеріями для такого розрізнення є відмінність предмета і методу дослідження в цих науках. Згідно з поширеним визначенням, гуманітарні науки зосереджені передусім на духовному і культуротворчому аспектах діяльності, бо їх об'єктами є «стани культури, духовні феномени, закарбовані в текстах» [7, с. 26]. Традиційно до гуманітарних дисциплін зараховують філологію, філософію, мовознавство, правознавство, історію, культурологію, мистецтвознавство тощо. Звісно, це далеко не вичерпний реєстр гуманітарних наук, але і його достатньо, щоб углядіти близькість до наведеного вище переліку «напрямів» гуманітарної політики.

Тут прикметний і такий момент. В англомовному світі те, що ми називаємо гуманітарними науками, має назву «humanities» і включає в себе цілий комплекс наук, дисциплін або й мистецтв, частина з яких у нашій традиції інституційно не закріпилися як самостійні, напр., антропологія, танці, виконавче мистецтво або візуальні види мистецтва. Власне, йдеться про всі ті науки, які мають той чи той стосунок до людини. Тобто «humanities» є досить

широким поняттям, історичні корені якого сягають доби Відродження (*studia humanitatis*). З огляду на такий ренесансний освітній канон не дивно, що випускники сучасної англомовної вищої школи, які спеціалізуються на гуманітаристиці, мають академічний ступінь Bachelor/Master of arts, де arts мовчазно протиставляється sciences.

Те, що ми називаємо гуманітарними науками, в німецькомовному просторі здавна називається «Geisteswissenschaften», тобто літерально «науки про дух». Певно, добре відомо, наскільки вагомою була роль цих наук для формування і розвитку багатой німецької духовної традиції XIX–XX ст. Німецька класична філософія, Веймарська класика, німецька історична школа – це, мабуть, найвідоміші приклади, що яскраво репрезентують значення цих наук, яке далеко виходить за межі їх суто освітньо-наукової і просвітницької функції науки. Втім на сьогодні «Geisteswissenschaften» виявляються досить розгалуженим і внутрішньо диференційованим комплексом, що нараховує близько 40 окремих дисциплін і містить, зокрема, «туризмознавство», «спортознавство» та «часову історію» [15, S. XX–XXI].

Вельми показовим для нашого контексту є те, що у французькому мовному середовищі «гуманітарні науки» – це не «science humaine», як можна було б очікувати, а «science humaine», тобто «наука про людину». Щоправда, для класифікації наук звичнішим позначенням є «sciences humaines et sociales» – «науки про людину і суспільство». Варто зауважити, що відмежування властиво гуманітарного від соціального знання характерно і для німецької, і для англомовної

освітніх традицій, що пов'язано з потужним розвитком, усамостійненням і специфікацією методів дослідження низки суспільних наук в останні десятиліття.

Змальовані вище контури романо-германського розуміння гуманітарних наук дають змогу стверджувати, що, попри відмінність у назвах (*humanities*, *Geisteswissenschaften*, *sciences humaines*), у плані змісту освіти можна констатувати певну близькість, позаяк вага лежить насамперед на комплексі дисциплін, що центрованою довкола людини та її діяльності в царині культури. Звичайно, при цьому не варто недооцінювати національні традиції освіти, виховання і науки, бо підходи до трактування, наприклад, антропології в США і в Україні інколи цілковито протилежні. Але все це стосується винятково лише знання, наук або дисциплін. В усіх відзначених мовах слово «гуманітарний» на сьогодні має тільки одне чітке значення: стан або становище, в якому бракує «людського добробуту» і який, отже, потребує зміни задля досягнення останнього. Інакше кажучи, «гуманітарний» виступає означенням дії або засобу, що спрямований на забезпечення «нормального стану» гуманності. Ніде в мовах цивілізованих країн світу ми не знайдемо тлумачення «гуманітарного» у сенсі гуманітарного знання (науки або освіти). Лише в українській мові маємо справу із своєрідним перехрещенням значень «гуманітарного знання» та «гуманності» і накладанням одне на одного обох цих значень. У результаті ж впливає доленосна невизначеність, що призводить до певної аморфності самої гуманітарної сфери. Певна річ, це не означає, що не потрібно рішуче протестувати проти поширеного стереотипу, ніби «гуманітаристика

(у сенсі гуманітарного знання. – В. Т.) є чимось вторинним», пропонуючи конкретні рекомендації для зміни такого становища [5, с. 36–37]. Але описаний стан справ в першу чергу потребує прояснення і усунення тієї сигніфікативної синонімії, що має місце в понятті «гуманітарний».

Цілком можливо, що дехто схилиться розглядати викладене вище як різновид «інтелектуальної вправи», яка відірвана від реально здійснюваної гуманітарної політики держави. Адже остання справді реалізується і при цьому керується відповідними нормативно-правовими документами. Нехтування законодавчим базисом, вочевидь, не сприяє всебічному з'ясуванню суті справи.

А проте обстеження законодавства України дає в результаті невтішний висновок: гуманітарна сфера досі залишається *conceptus indefinitus*. Варто зважити на документи, які тематично релевантні для розгляду.

У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) хоча і сформульовані «Основні засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері» (ст. 10), до яких зараховуються мовна політика, освіта, культура, духовні цінності, свобода совісті тощо, але питання, що таке сама гуманітарна сфера, залишається відкритим [4].

Указ Президента України «Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» (2013 р.) неодноразово згадує «гуманізацію», «гуманістичні цінності та виміри» освіти, «гуманітарну складову середньої освіти», навіть «гуманітарну сферу», однак усі ці декларації далекі від конкретики [13].

У Постанові Верховної Ради України від 14 квітня 2016 р. «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» серед стратегічних завдань сформульовано і «Соціально-гуманітарну реформу» (п. XV). Однак і тут ми не знайдемо окреслення розглядуваного поняття, хоча його зміст розкривається, мабуть, через перелік проголошених ініціатив у галузі освіти, науки, інновації та культури [9].

Стисла характеристика наведених вище нормативно-правових актів недвозначно демонструє, що поняття «гуманітарна сфера» хоча і трапляється іноді, але залишається невизначеним. Утім, з іншого боку, на підставі цього можна зробити висновок, що під гуманітарною сферою (гуманітарною політикою) імпліцитно розуміється винятково лише сфера гуманітарного знання. Цілком можливо, що поняттевим підґрунтям для всього законодавчого базису виступає ст. 3 Конституції України, в якій сказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Однак з огляду на факт сигніфікативної синонімії поняття «гуманітарного» це положення Основного Закону вимагає якнайретельнішої інтерпретації.

Зважаючи на Постанову Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи з підготовки проекту Стратегії української гуманітарної політики» (29 липня 2015 р.) [10], є підстави сподіватися, що в цій «Стратегії» буде запропоновано всебічно проаналізовану і достатньо обґрунтовану дефініцію поняття «гуманітарна сфера», яка постане суголосною мовному і життєвому досвіду провідних цивілізованих країн світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Виступ Президента України під час сегменту лідерів Всесвітнього гуманітарного саміту ООН у Стамбулі (23 травня 2016). – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-segmentu-lideriv-vsesvitnogo-guma-37171>
3. Деревінський В. Гуманітарні виклики для освіти й міністерства // Український тиждень. – 2015. – № 5(377). – С. 14–17.
4. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/2411-17>
5. Здіорук С. І. Гуманітарна політика як чинник поступу української нації // Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: монографія / За ред. С. І. Здіорук. – К.: НІСД, 2006. – С. 12–37.
6. Лукашевич М. П. Гуманітарна політика в Україні: сутність, напрями та шляхи реалізації. Навчально-методична розробка теми модулю ЗН-5 «Політологія. Гуманітарна та соціальна політика в Україні» професійної програми підвищення кваліфікації керівних працівників та спеціалістів державної служби зайнятості України. – К., 2015. – 26 с.
7. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Под ред. В. С. Степина. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – 692 с.
8. Офіційна сторінка Світового гуманітарного саміту. – Режим доступу: <https://www.worldhumanitariansummit.org/>
9. Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2016 р. № 1099-VIII «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України». – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1099-19>
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2015 р. № 654 «Про утворення робочої групи з підготовки проекту Стратегії української гуманітарної політики». – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/654-2015-%D0%BF>

11. Словник української мови: в 11 томах. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 2. – 550 с.

12. Степанко О. В. Сутність, мета, завдання та складові гуманітарної сфери // Теорія та практика державного управління. – 2012. – Вип. 3. – С. 201–208.

13. Указ Президента України 25 червня 2013 року № 344/2013 «Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

14. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprach in sechs Bänden. Hrsg. von G. Drosdowki. – Mannheim: Bibliographisches Institut, 1977. – Bd. 3: G-Kal. – S. 929–1408.

15. Lexikon der Geisteswissenschaften. Sachbegriffe – Disziplinen – Personen. Hrsg. von Reinalter, H., Brenner, P. – Wien: Böhlau, 2011. – 1409 S.

16. Oxford Dictionaries. – Режим доступу: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/englisch/humanitarian>

17. Webster's II new Riverside university dictionary. – Boston, MA : Riverside Pub. Co., 1994. – 1536 p.

REFERENCES

1. BUSEL, V., comp., (2005) *Unabridged Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian (with annexes and additions)*. Kyiv; Irpin: Vydavnycho-torhova firma "Perun", 1728 p. [in Ukr.]

2. *Speech of the President of Ukraine during the Segment of Leaders of the UN World Humanitarian Summit in Istanbul (May 23, 2016)*. [online]. Available at: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-segmentu-lideriv-vsivnitnogoguma-37171> [in Ukr.]

3. DEREVINSKYI, V. (2015). Humanitarian Challenges for Education and Ministry. *Ukrainskyi tyzhden*, 5 (377), pp. 14–17. [in Ukr.]

4. *The Law of Ukraine "On the Principles of Domestic and Foreign Policy"* [online]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/2411-17>. [in Ukr.]

5. ZDIORUK, S. (2006). Humanitarian Policy as a Factor of Development of the

Ukrainian Nation. In: S. ZDIORUK, ed., *Humanitarian Policy of the Ukrainian State in the Modern Period*. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, pp. 12–37. [in Ukr.]

6. LUKASHEVYCH, M. (2015). *Humanitarian Policy in Ukraine: Essence, Directions and Ways of Implementation. Educational and Methodological Guidance for ZN-5 Module "Political Science. Humanitarian and Social Policy in Ukraine" of the Program of Professional Training of Executives and Specialists of State Employment Service of Ukraine*. Kyiv, 26 p. [in Ukr.]

7. STEPIN, V., ed. (2010). *New Encyclopedia of Philosophy: In 4 Volumes*. Vol. 3. Moscow: Mysl, 692 p. [in Rus.]

8. *Official Website of "The World Humanitarian Summit"*. [online]. Available at: <https://www.worldhumanitariansummit.org/> [in Eng.]

9. *Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (April 14, 2016, No. 1099-VIII) "On the Action Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine"*. [online]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1099-19> [in Ukr.]

10. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (July 29, 2015, No. 654) "On the Establishment of the Working Group Developing the Preliminary Strategy for Ukrainian Humanitarian Policy"*. [online]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/654-2015-%D0%BF> [in Ukr.]

11. *Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 Volumes*, (1971). Vol. 2 Kyiv: Naukova dumka, 550 p. [in Ukr.]

12. STEPANKO, O. (2012). The Essence, Purpose, Tasks, and Components of the Humanitarian Sphere. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, (3), pp. 201–208. [in Ukr.]

13. *Decree of the President of Ukraine (June 25, 2013, No. 344/2013) "On the National Strategy of Education Development in Ukraine until 2021"*. [online]. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> [in Ukr.]

14. DROSDOWKI, G., ed. (1977). *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden*. Bd. 3. Mannheim:

Bibliographisches Institut – G-Kal., SS. 929–1408. [in Ger.]

15. REINALTER, H., BRENNER, P., eds. (2011). *Lexikon der Geisteswissenschaften. Sachbegriffe – Disziplinen – Personen*. Wien: Böhlau, 1409 S. [in Ger.]

16. *Oxford Dictionaries*. [online]. Available at: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/englisch/humanitarian>. [in Eng.]

17. *Webster's II New Riverside University Dictionary*. (1994). Boston, MA: Riverside Pub. Co., 1536 p. [in Eng.]

V. Terletskyi

Concept and Problem of the Humanitarian Sphere in Contemporary Ukrainian Discourse

Abstract

Not only politicians and journalists but also the predominant majority of scientists explain the concept of “humanitarian sphere” as a “sphere of public activity” that takes care of the spiritual needs of man and society. This implies primarily cultural, educational, scientific, religious, creative dimensions of human existence. Accordingly is also interpreted state humanitarian policy, whose task is to ensure “humanitarian development of the society”, based on general civilization, civil, national, cultural, linguistic, religious, and spiritual values and priorities. After all, it is in the content of the Latin word “humanitas” which means human nature and humanity. But in the view of the worldwide processes of globalization and taking into account the European vector of development of the Ukrainian society, it is very worth considering the language experience of the leading civilized countries, especially the English language as lingua mundi. In English, the word “humanitarian” has a clear meaning as “one devoted to the promotion of human welfare and the advancement of social reforms”. In addition, it indicates “great human suffering, especially the one requiring large-scale aid”. The German adjective “humanitär” has similar semantics. The core meaning always consists in “human welfare” and its infringement. The lexically fixed definition of “humanitarian” is valid and used in the modern language. For example, major humanitarian challenges discussed at the “World Humanitarian Summit” (May, 2016) were military conflicts, help for the displaced and poor people, environmental issues. The majority of items that are generally considered as belonging to the humanitarian sphere (education, culture, science, religion) are not directly conveyed in the English language. In our opinion, a possible explanation of this important difference is that the Ukrainian word “humanitarian” has the connotation of “humanities”, or “liberal arts”, while in English they use exclusively “humanities”, in German – “Geisteswissenschaften”, in French – “science humaine”. Analysis of the relevant Ukrainian regulatory acts shows that the concept of “humanitarian sphere” is still unidentified.

УДК 94(477) «19/20»

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА БАРАНА У ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано внесок знаного археолога, етнолога, історика В. Барана у дослідження давнього Галича (Крылоського городища). Багаторічними археологічними дослідженнями княжого Галича В. Баран суттєво поповнив наші знання про історію столиці Галицько-Волинської держави.

Ключові слова: Україна, українці, В. Баран, давній Галич, Крылоське городище, етнокультурні процеси.

ВКЛАД ВЛАДИМИРА БАРАНА В ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНЕГО ГАЛИЧА

Юрий ФИГУРНЫЙ

кандидат исторических наук,
заведующий отделом украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье изучен вклад известного археолога, этнолога, историка В. Барана в исследование древнего Галича (Крылосского городища). Многолетними археологическими исследованиями княжеского Галича В. Баран существенно пополнил наши знания об истории столицы Галицко-Волынского государства.

Ключевые слова: Украина, украинцы, В. Баран, древний Галич, Крылосское городище, этнокультурные процессы.

CONTRIBUTION OF VOLODYMYR BARAN TO THE STUDY OF OLD HALYCH

Yurii FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences,
Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyzes the contribution of the renowned archaeologist, ethnologist, and historian V. Baran to the study of ancient Halych (Krylos settlement). With his long-term archaeological research of princely Halych, V. Baran greatly enlarged our knowledge about the history of the capital of Galicia-Volyhnia Principality.

Key words: Ukraine, Ukrainians, V. Baran, Old Halych, Krylos settlement, ethnocultural processes.

© Фігурний Ю.

Восени 2016 р. виповнюється 25 років від того часу, коли видатний український археолог, історик, українознавець Володимир Данилович Баран розпочав дослідження давнього Галича (сучасне село Кринос Галицького району Івано-Франківської області). Під його керівництвом Галицька постійно діюча археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею протягом 10 років (1991–2000) плідно досліджувала давній Галич (Крилоське городище) і зробила чимало наукових відкриттів.

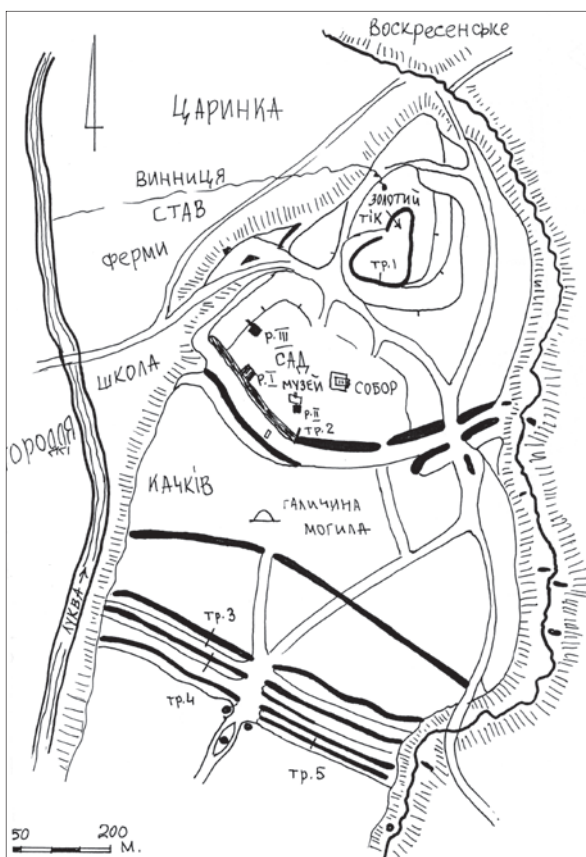
Наукова новизна даної праці полягає в тому, що вперше в українознавчих студіях зроблена спроба на основі комплексного аналізу архівних археологічних матеріалів та фахової літератури з'ясувати внесок відомого українського вченого, патріарха слов'янської археології В. Барана у вивчення давнього Галича як важливого політичного, економічного та культурного центру середньовічної України.

Стаття написана в рамках планової роботи відділу української етнології НДІУ «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран.

З метою об'єктивного аналізу наукових здобутків вченого нами було опрацьовано десять річних наукових звітів про археологічні дослідження, проведені Галицькою постійно діючою археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею впродовж 1991–2000 років, що зберігаються у Науковому архіві Інституту

археології (далі – НА ІА НАНУ), проаналізовано численні публікації В. Барана і Б. Томенчука (співавтор), оприлюднені ними у наукових виданнях (збірниках матеріалів, фахових часописах) і засобах масової інформації (газетах, тижневиках, журналах) упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Давній (княжий) Галич, разом з Києвом, Черніговом, Переяславом та іншими містами Русі-України, був важливим політичним, адміністративним, економічним і культурним центром Русі. Фактично тривалий час він був столицею західноукраїнських земель, де відбувалося зародження, становлення і розвиток українського етносу.

Крилоське городище. 1995 рік

Давній Галич займав на карті середньовічної Русі-України вигідну позицію як у військовому (городище розміщувалося на важкодоступному виступі правого високого берега ріки Лукви, що впадала у Дністер), так і економічному (місто перебувало на перехресті торговельних шляхів, які з'єднували Центральну і Східну Європу) відношенні. Це сприяло його швидкому зростанню та перетворенню з важливого племенного осередку Прикарпатського регіону на потужний політико-економічний та культурний центр Наддністрянської України, столицю Галицько-Волинського князівства. «Стольний характер цього регіону, названого згодом Галицькою землею, а ще пізніше – Галичиною, Галич зберіг упродовж наступного історичного періоду», – писав Я. Ісаєвич [26, с. 26–27]. Розвиток Галича як столиці Галицько-Волинського князівства був загальмований татаро-монгольською навалою. А його остаточний занепад зумовлено польсько-литовською експансією середини XIV ст. Дещо згодом, на початку XV ст., за п'ять кілометрів на північ від колишньої княжої столиці на березі Дністра виникло нове місто – сучасний Галич, а на місці старого – наразі існує село Кринос.

Отже, давній Галич у X–XIII ст. спочатку як регіональний центр хорватів, потім Галицького князівства, а згодом і Галицько-Волинської держави відіграв важливу роль у творенні українських державницьких та культурних традицій, зокрема: освіти, писемності, духовності, мистецтва, містобудування, сакральної, мілітарної та секулярної архітектури тощо, та був важливим політичним і культурним центром середньовічної України.

На превеликий жаль, періоди піднесення, розквіту та величі давнього Галича залишилися позаду, й для міста настали важкі часи. Згодом на місці княжого Галича залишилися лише руїни, і невблаганний час накрив мороком його минуле. Попри те, що в літописах, хроніках й інших історичних текстах збереглися деякі відомості про давній Галич, локалізація самого міста та основних його пам'яток потребувала польових археологічних досліджень. Адже археологічні методики дають можливість відшукувати забуті історію, загублені поселення, зокрема й міста. Відкриття Г. Шліманом легендарної Трої є прикладом ефективності застосування археологічних методик у пошуках загублених міст.

У зв'язку з цим В. Баран наголошує: «Поряд з писемними джерелами, що розкривають таємниці виникнення та розвитку середньовічних городищ та міст України, важливе місце посідає археологія. Саме ця наука збагатила історію відомостями про початки містобудівництва, економічний потенціал середньовічних поселень, заново освітила красу втрачених храмів, замків, палаців, витонченість художніх смаків тогочасних митців. Все це повною мірою стосується археології давнього Галича – столиці Галицько-Волинської держави, одного з провідних культурних центрів Київської Русі» [24, с. 210].

Незважаючи на історичні катаклізми, руїни давнього Галича завжди привертати до себе увагу. Зрештою, з середини XIX ст. розпочалися археологічні дослідження Галича, які тривають і досі. Дослідники А. Петрушевич, І. Шараневич, Л. Лаврецький, О. Чоловський, Й. Пеленський, Л. Чачковський,

Я. Хмілевський, Я. Пастернак, В. Довженко, В. Гончаров, М. Каргер, О. Іоанісян, В. Ауліх, Ю. Лукомський, В. Баран, Б. Томенчук та інші доклали чималих зусиль, щоб вивчити давній Галич та досягнути його політичне, економічне, сакральне та культурне значення. Більш докладно історія археологічних досліджень давнього Галича висвітлена у працях В. Барана [23, 24, 25].

Незважаючи на велику кількість дослідників, які вивчали минуле давнього Галича, він продовжував оберігати свої таємниці й залишається цікавим об'єктом для польових досліджень, зокрема, це стосувалося Галичиної могили. Це був одинокий курган, насипаний на південно-західній околиці урочища Качків між внутрішніми і зовнішніми валами старого Галича. Він згаданий в літописі (Іпатіївський список) на початку XIII ст. Колись високий курган

домінував над старим містом, ніби охороняючи підступи до нього. На 1991 р. на місці могили збереглося лише незначне підвищення, що ледве виділялося на горизонті навколишнього ландшафту. Розміри кургану в основі: по осі північ-південь – 50 м, по осі захід-схід – 45 м, сучасна висота від вершка кургану – 1,5 м [1, арк. 3].

У кінці 80-х та на початку 90-х років XX ст. в Україні відбувалося національне й культурне відродження. Українці Галичини були одними з перших, хто почав активно перейматися історичним минулим, дослідженням, збереженням та відновленням історичних та культурних пам'яток.

У 1991 р. постало питання про відновлення Галицького митрополичого Успенського собору в урочищі Качків. Оскільки урочище знаходиться між внутрішніми і зовнішніми валами укріплень

Кринос. 1991 р. Галичина могила. Розчистка поховання В. Бараном і Б. Томенчуком

княжого Галича, що був під охороною держави як пам'ятка археології, виникло питання щодо доцільності новітнього будівництва, яке значною мірою змінило б історичний ландшафт. Крім того, на одній із найвищих точок урочища знаходилася літописна Галичина могила, яка вимагала повторних досліджень і реконструкції. Все це зумовило відновлення археологічних пошуків.

На вимогу управління культури Івано-Франківського облвиконкому в кінці серпня 1991 р. в м. Галичі відбулася нарада комісії з проблеми будівництва церковно-культурного комплексу в с. Крилос за участю представників Верховної Ради України (С. Пушик, В. Шлемко), Івано-Франківської обласної ради (заступник начальника управління культури С. Синиця, заступник начальника управління архітектури та будівництва М. Капак), обласної організації Товариства охорони

пам'яток історії та культури (В. Любінець), Міністерства культури України (О. Бітковський), науковців Інституту археології АН України (В. Баран), Інституту суспільних наук АН України (Ю. Лукомський, М. Філіпчук), обласного Івано-Франківського краєзнавчого музею (Б. Томенчук) та громадськості. Комісія прийшла до висновку, що питання про можливість будівництва в урочищі Качків митрополичого комплексу може бути порушене лише після ґрунтовних археологічних досліджень. Оскільки заступник начальника Галицької постійно діючої археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН України архітектор Ю. Лукомський у своєму виступі в серпні 1991 р. на нараді комісії висловив сумнів щодо наявності культурного шару давньоруського часу в урочищі Качків, комісія доручила провести контрольні археологічні дослідження [1, арк. 1–2].

Крилос. 1991 р. Галичина могила

Керівником експедиції став доктор історичних наук, професор В. Баран, а його заступником і начальником давньоруського загону – кандидат історичних наук Б. Томенчук. Розкопки розпочалися восени 1991 р. з дослідження Галичиної могили. Оскільки раніше цю пам'ятку безрезультатно розкопували Т. Зем'єнецький у 1883 р., Й. Пеленський у 1911 р., Я. Пастернак у 1934 р., то вона вважалася безперспективною [11, с. 163].

Незважаючи на невдачі попередників, В. Баран у 1991 р. розпочав цілеспрямовані дослідження, що, зрештою, увінчалися вагомим науковим відкриттям. Спочатку під розкопом Я. Пастернака виявлено шар (товщиною 35 см) темного, сильно гумусованого ґрунту, який доходив до передматерика (товщиною 15–20 см). Рівень материка від сучасної поверхні 2,2 м. На цьому рівні простежено сліди дещо темнішого заповнення невеликої ями. На дні ями (в південній частині) лежала залізна бойова сокира, наконечники двох стріл і дротика, довгий залізний ніж-скрамасак у дерев'яній оправі. Також знайдено невизначеного призначення дерев'яний предмет. На рівні верхнього зрізу ями, в її південно-східному куті, виявлено ще одну залізну бойову сокиру, яка лежала руків'ям вверх. Біля скрамасаку розчищено рештки бойового щита – пляму круглої форми дуже тонкої золотої фольги в два шари. Діаметр плями 42,6 см.

У центральній частині ями зафіксовано сліди відбитків шкіри та тканини. Сліди тканини виявлено також на поверхні сокири. На цьому етапі дослідження поховальної ями припинено. Розкоп було законсервовано до наступного сезону.

На спільно проведеній нараді археологи дійшли висновку, що це, очевидно, частина поховальної камери – ями, яка знаходилась у центральній частині кургану. Вона опущена до рівня передматерика. Сліди самого поховання (тілопокладення чи трупоспалення) можна чекати в північній нерозкопаній ділянці. Але вже сам поховальний обряд і поховальний інвентар свідчать, що курган є місцем захоронення представника дружинного соціального стану. Курган датували X – поч. XI ст. [1, арк. 9–10].

У серпні–жовтні 1992 р. археологи під керівництвом В. Барана продовжили дослідження давнього Галича. Спочатку вчені завершили вивчення Галичиної могили. Поховання відкрите в центральній частині кургану, на глибині 1,8 – 2 м від його сучасної вершини. Сліди поховальної ями простежено зразу під насипом, на рівні тогочасної денної поверхні. Остання у своїй північно-західній частині частково зрізана розкопом Я. Пастернака в 1934 р. Її південна частина була виявлена і частково досліджена в 1991 р. Яма мала видовжену форму, у ній виявлено залишки човна, а у ньому знайдено низку артефактів [2, арк. 7–10].

У носовій частині човна знайдено спорядження знатного воїна (рештки круглого щита, оправленого золотою фольгою, наконечник довгого дротика, два наконечники вузьких черешкових стріл, скрамасак – великий бойовий ніж, три пласкообушні з щекавицями бойові сокири), а також тесло і залізне кріплення кермувального весла. Слідів поховання не виявлено, що вказує або на кенотаф, або на рештки кремації (горщик із перепаленими кістками було знайдено і знищено ще під час Першої світової війни (російські солдати викопали

два бліндажі в кургані, долівка яких залягала лише на 7–10 см вище рівня знайдених у похованні артефактів). Увесь човен зверху було покрито тканиною з плетеними позолоченими нитками, відбитки якої простежувалися на більшості знайдених там залізних предметів) [21, с. 12–14].

Підсумовуючи наслідки вивчення знакового кургану давнього Галича, В. Баран зазначає: «У 1991–1992 рр. були проведені успішні розкопки на Галичиній могилі, яка до нас тричі досліджувалася і безрезультатно. Відкрите нами багате спорядження воїна у довбаному дерев'яному човні, застеленому вишитою золотом парчею, підтвердило концепцію М. Грушевського, який вважав, що в Галичиній могилі поховано засновника Галича. Мабуть, не випадково насипання кургану Галичиною могили, що припадає на кінець X ст., збігається з

датою спорудження перших укріплень Галицького городища. Зараз могила реконструйована і відкрита для огляду. В цьому нам допоміг М. П. Фіголь, автор монографії «Мистецтво стародавнього Галича», який виготовив зі своїми учнями копію довбаного човна, у якому знаходилося поховання» [23, с. 53].

Згодом археологи дослідили південну частину урочища Качків і встановили наявність у ньому ще одного валу і рову, який був зовсім знищений десь на початку XII ст. Пізніше він був розораний, що привело до його виключення з історикотопографічних схем Крилоського городища [2, арк. 12–14].

Також у 1992 р. археологи розпочали вивчення фортифікаційних споруд давнього Галича. Спочатку вони провели комплексну розвідку Крилоського городища та його околиць. Це дало змогу дослідникам скласти детальний план

Галичина могила. 1992 р. Поховання. Видгляд з Пд.

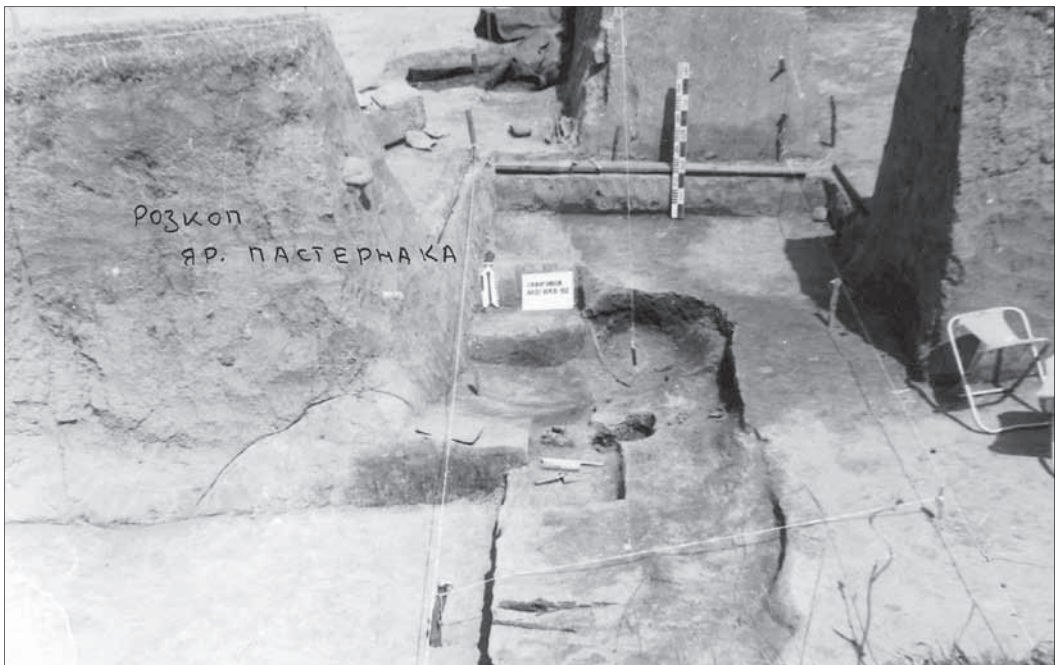
укріплень як городища, так і периферії, які вперше були зведені в єдину фортифікаційну систему давнього Галича. На думку дослідників, «... вона відображає історичну картину давнього Галича X – XI ст. як великого військово-політичного центру (можливо, столиці) Великої або Білої Хорватії» [2, арк. 17].

Отже, дослідження археологами Галичиної могили та її околиць у 1991–1992 рр. відкрили для вчених нові можливості для осягнення початків Галича та напрямків його історичного розвитку. Ця пам'ятка, на думку дослідників, датується кінцем X – початком XI ст. і була насипана на одній із найвищих точок історичної території давнього Галича. В кургані було знайдено поховання-кенотаф знатного воїна, можливо, князя, який загинув за межами Галича. На думку вчених, імовірно, сама назва могили дає підстави вважати, що цей князь або

племінний вождь міг бути засновником давнього Галича [18, с. 98].

У червні–жовтні 1993 р. археологічна експедиція під орудою В. Барана активно вивчала залишки укріплень давнього Галича. Було проведено розкопки головного оборонного валу в урочищі Плебаня-Сад, виявлено рештки чотирьох етапів спорудження укріплень (з X ст. по пізні середньовіччя). Всі фортифікаційні споруди були спалені [19, с. 102–105].

З'ясовано, що в X–XI ст. на території Крилоського городища постала, ймовірно, потреба спорудити потужну оборонну лінію, яка б захищала з південного напільного боку, оскільки тут було часткове пониження рельєфу над природним ярмом. У зв'язку з цим стало необхідним зробити нарощення вздовж південного краю майданчика шляхом насипання земляного валу, який би вирівняв дану площу під оборонні конструкції. Так був

Галичина могила. 1992 р. Поховання. Вигляд з Пд.

споруджений земляний насип. На його вершині збудована оборонна дерев'яна зрубна стіна. Зовні проходив земляний укіс. На близькій відстані від нього побудовано ще одну зрубну стіну. Загалом стіни складались з окремих пустотілих зрубів, пристосованих для житлово-господарських та військових цілей. В одному з останніх зрубів виявлено вогнище. Ці укріплення згоріли десь у XI ст. Зафіксована наявність в історії Крилоського городища короткої перерви у його залюдненні [3, арк. 8].

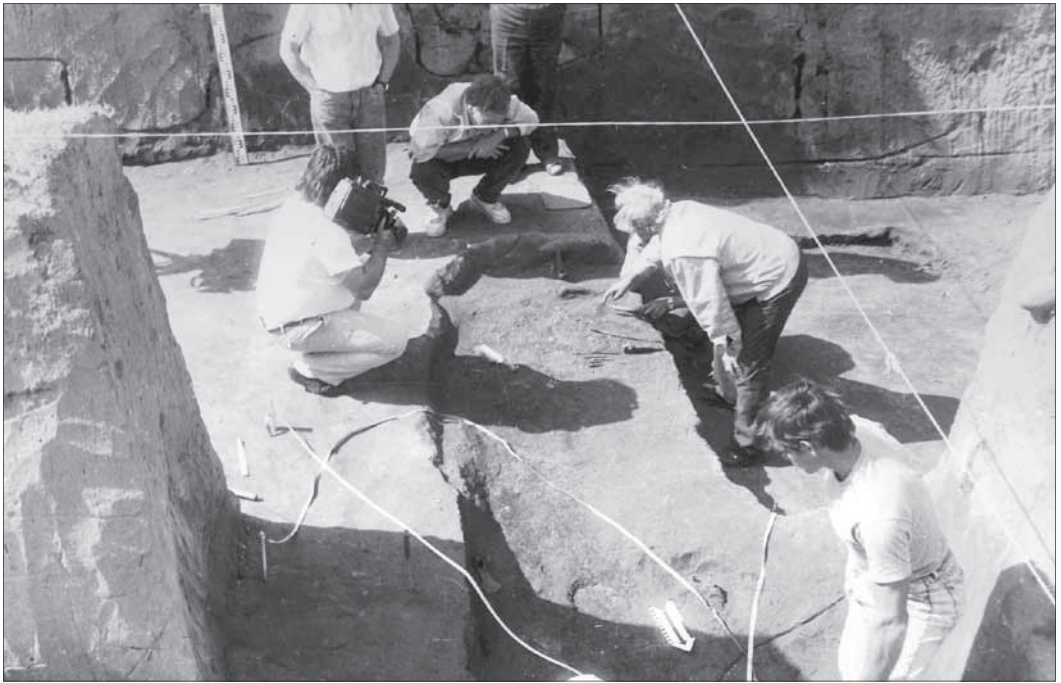
Виявлено, що, можливо, у XII ст. знову відновлюються оборонні споруди городища. Нарощується вершина валу. На ньому будують нову оборонну стіну, а з внутрішньої сторони споруджується потужна зрубна стіна з окремих клітей. Біля стіни роблять значну підсіпку, на якій споруджують окремі житлово-господарські будівлі з печами тощо, які вже перебували на території городища. Десь у XIII ст. укріплення згоріли. Згодом укріплення знову відновлюються. На місці згорілих зрубів вкотре нарощується земляний вал, будуються нові оборонні стіни, до яких з внутрішньої сторони прилягає кам'яна доріжка. Проте і ці укріплення згодом були знищені [3, арк. 8].

У червні–жовтні 1994 р. археологи під орудою В. Барана досліджували старожитності давнього Галича. Зокрема, здійснювалися розкопки в урочищі Царинка-Винниця, яке знаходиться на правому березі р. Луква, під Крилоським городищем, біля старого ставу. Очевидно, тут у XII–XIII ст. була частина поселення-посаду княжого Галича. Після загибелі міста, коли були знищені захисні споруди на р. Луква, ця територія зазнала затоплення, і життя тут більше не відновлювалося [4, арк. 2].

Також в урочищі Сад було продовжено охоронні археологічні розкопки в західній частині центрального майданчика городища. Зокрема, вивчалися західні лінії укріплень, дослідження яких було розпочато В. Ауліхом. Проте він залишив поза увагою розкопки крайніх ділянок схилів, що не дало можливості зробити вірних висновків щодо складної стратиграфії західних укріплень. Науковці намагалися дослідити ці лакуни (недокопані ділянки). Розкопки західної оборонної лінії центрального майданчика городища підтвердили висновки, зроблені на основі вивчення південної лінії оборони. А саме, про існування 3-х будівельних етапів спорудження оборонних систем: 1) у X–XI ст.; 2) у XII–XIII ст.; 3) в пізньому середньовіччі (XVII ст.) [20, с. 27].

У липні–вересні 1995 р. дослідники під керівництвом В. Барана продовжували вивчати княжий Галич. Розкоп I знаходився в південно-західній частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича. Розкоп прив'язано до траншеї 1993 р. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича [5, арк. 1].

Також були закладені розкопи II (біля південно-східної частини митрополічного палацу (сучасного будинку Крилоського краєзнавчого музею) за два метри від його стін) і III (на 25 м на північ від розкопу I). Зрештою, саме розкоп III дав надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X – XIII ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним для подальшого дослідження є виявлений тут великий

Галичина могила. 1992 р. Поховання. Вигляд з Пн. Сх.

будинок, датований XII – XIII ст. [5, арк. 4–10].

У 1995 р. археологами продовжено дослідження оборонної системи Крилоського городища. З цією метою вивчено основні вали давнього Галича [5, арк. 11–15]. Так, на центральній (середній) частині Крилоського городища було закладено три розкопи і досліджено поперечними розрізами п'ять оборонних валів всіх трьох частин городища. Відкрито напівземлянкове житло XI ст., залишки двох наземних жител XII–XIII ст. і залишки великої дерев'яної, очевидно, двоповерхової споруди XII–XIII ст., яка була збудована на фундаменті з товстих стовпів по периметру [12, с. 59].

Важливі дані одержано в результаті розкопок валів. У валу середньої укріпленої частини відкрито залишки зрубних клітей двох будівельних періодів: XI ст. і

XII–XIII ст. При цьому кліті XII–XIII ст. розташовані вздовж валу в два ряди (звичайно в валах відкривають лише по одному ряду клітей). У валах зовнішньої укріпленої частини виявлено конструкцію у вигляді стіни з частоколу, впритул до якої з обох боків прилягав земляний насип. Цю конструкцію, очевидно, IX–X ст., на давньоукраїнських городищах досліджено вперше. Безперечно, що вона має бути присутня у Подністров'ї і у валах інших городищ IX–X ст. Аналогічну конструкцію раніше було відкрито в так званих Траянових валах у Середньому Подністров'ї. Подальші дослідження та зіставлення цих двох типів пам'яток оборонного будівництва допоможе остаточно вирішити питання хронології Траянових валів [12, с. 59–60].

Незважаючи на багаторічні розкопки Крилоського городища, фундаментальні

дослідження оборонних валів Галицькою археологічною експедицією під керівництвом В. Барана проведено вперше. Ці дослідження дають змогу відтворити будівельну історію укріплень давнього Галича і відкривають перспективи цілеспрямованого дослідження валів на інших синхронних городищах Подністров'я [12, с. 59–60].

У червні–жовтні 1996 р. В. Баран керував археологічними дослідженнями давнього Галича. Вони велися на трьох ділянках. Розкоп I знаходився у південно-західній частині основного центрального майданчика-городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича [6, арк. 1].

У 1996 р. продовжено дослідження розкопу III. У попередні роки тут виявлено залишки великої дерев'яної будівлі палацового типу [6, арк. 2–4].

Археологи розпочали дослідження розкопу V. На відстані 10 м від церковної огорожі (2,7 м від його південно-західного кута), на схід від неї, вченими закладено траншею довжиною 9,5 м і шириною 2 м (включаючи південно-західний бастион цегляного замку) [6, арк. 5].

Після опрацювання польових матеріалів археологами встановлено, що розкоп I знаходився в південно-західній частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII–XIII ст. давнього Галича. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. Тут було розчищено порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII–XIII ст. Вони склалися з двох рядів клітей. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів.

Розкоп III дав дослідникам надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X–XI ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним є виявлений тут великий будинок, датований XII–XIII ст. Дослідженнями, проведеними в 1996 р., на його ділянці було повністю розкопано залишки палацової дерев'яної будівлі XII–XIII ст., два напівземлянкових житла X–XI ст. та декілька пізньосередньовічних ям господарського призначення і печей виробничого використання. На думку археологів, розкоп III дає можливість простежити поширення всіх різночасових об'єктів на цьому центральному майданчику Крилоського городища [13, с. 59].

Як уже зазначалося вище, у 1995–1996 рр. в урочищі Сад (розкоп III) вивчалася велика дерев'яна будівля-гридниця. Вона розташовувалася на західному краї центрального майданчика Крилоського городища, у східній частині якого знаходився Успенський собор. Оскільки житлові будівлі XII – XIII ст., на відміну від тогочасних культових споруд, майже не збереглися, тому залишки кожної такої будівлі викликають підвищену зацікавленість вчених. Стратиграфічні спостереження та характер фундаментів дають можливість дослідникам говорити про багатоповерховість (принаймні про два поверхи) цієї будівлі. Фундаменти її склалися з товстих дерев'яних колод, вкопаних у спеціально підготовлені ями, вириті по всьому периметру [15, с. 15–16].

В. Баран так охарактеризував це важливе відкриття: «У 1995–1996 рр. на західному ескарпі напроти Успенського собору відкрито виразні сліди у вигляді стовпових ям великої двоповерхової в центральній частині гридниці довжиною

26 м, шириною 15 м. Судячи з матеріалу (шпори, стремена, писало, численний амфорний матеріал), у ній знаходилась княжа дружина – охоронці княжої столиці» [23, с. 54].

У червні–жовтні 1997 р. археологи під орудою В. Барана продовжували вивчати давній Галич. У Крилоському городищі тривало дослідження розкопу I, законсервовано розкоп III, закладено нові – V-2, V-3, V-4, V-5 та розпочато вивчення митрополичих палат і каплички. Всі ці розкопи дали надзвичайно цікавий матеріал з ранньої історії Галича X – XI ст. Також у цьому році на розкопі I продовжувалося дослідження східної частини оборонної стіни XII – XIII ст., оскільки дослідники прагнули виявити оборонні конструкції X – XI ст. на широкій площі, які були простежені ними в минулі роки [7, арк. 1–11].

Після завершення польових досліджень вченими зроблено такі висновки. Зокрема, розкоп I знаходився в південно-західній частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича. На його базі у 1996 р. була здійснена музеєфікація оборонної системи першого основного валу князівського замку – дитинця Галича. В 1997 р., залишивши «музеєфіковану» східну частину оборонної стіни XII – XIII ст., було проведено додаткові розкопки та виявлено оборонні конструкції X – XI ст. на широкій площі, а саме сліди чотирьох стін, зокрема, один зруб (городню) вдалося простежити повністю. Також під час консервації південної ділянки старого розкопу III було перевірено наявність стовпової ями, виявленої В. Ауліхом у 1977 р., вона ідентична всім попереднім. Таким чином,

довжина палацу становить близько 30 м (по лінії захід-схід) [14, с. 48].

У червні–липні 1998 р. під керівництвом В. Барана тривало вивчення давнього Галича. У Крилоському городищі було продовжено дослідження розкопу V-5 [8, арк. 1–8].

Проведені археологічні дослідження 1998 р. в розкопі V-5 показали наявність таких об'єктів: яма фракійського гальштату (№ 42); два напівземлянкових житла (№ 4, 5), паркан, господарська яма (№ 28) та окремі ями, які датуються кінцем XI – початком XII ст., та два наземних житла XII–XIII ст. (№ 1, 2), декілька ям, у т.ч. стовпових, окрема пічка [15, с. 66].

У червні–жовтні 1999 р. археологічна експедиція, очолювана В. Бараном, проводила розкопки у дитинці княжого Галича. У зв'язку з упорядкуванням площі Крилоського городища та спорудженням деяких тимчасових будівель до святкування 1100-ліття Галича виникла потреба вивчення ділянки поруч із митрополичими палатами [9, арк. 1]. За результатами розкопок було досліджено оборонний південний вал і виявлено чотири будівельних горизонти: фракійський гальштат, X ст., XII – XIII ст. і XVII ст. На внутрішньому схилі валу виявлено великий комплекс із 12 глиняних печей кухонного призначення, які датуються XII – XIII ст. [16, с. 66–71].

Проаналізувавши знайдені артефакти, дослідники прийшли до висновку, що в цьому розкопі було знайдено і досліджено комплекс, який можна вважати «княжою кухнею», що обслуговував двір з його прийомами і учтами. «Княжа кухня» була поряд із княжими палатами, але закрита насипом валу – захована від стороннього ока. Влаштування такого

великого кухонного комплексу було задумане і здійснене в той час, коли наспався вал XII ст. і будувався поруч княжий палац та облаштовувався княжий двір [9, арк. 6–7].

Загалом у 1992–1999 рр. археологи вивчали фортифікаційні укріплення давнього Галича. У 1992–1994 рр. проведено дослідження всіх зовнішніх оборонних валів Крилоського городища. Найкраще збереглися потрійні вали у його південній частині. Вони захищали давній Галич з південного напільного боку, на сході впиралися у Мозолів потік, а на північному заході доходили до глибоких ярів, що опускалися до ріки Лукви, при цьому напрямки ровів і ярів в усіх випадках точно збігаються. У 1993–1999 рр. археологи вивчали головний оборонний вал давнього Галича (розкоп I, розмір 16x16). Дослідниками виявлено три етапи будівництва укріплень: X ст., XII – XIII ст., XVI – XVIII ст. Найпотужніші фортифікаційні укріплення давнього Галича датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст., коли він був столицею Галицько-Волинської держави [22, с. 215].

Підсумовуючи вивчення фортифікаційних споруд давнього Галича, В. Баран зазначає: «Дослідження оборонної системи Крилоського городища показало, що потрійні вали і основний, який з південного напільного боку оточує дитинець, започатковані в X ст. Основна, середня, фаза із дерев'яними клітьми, спаленими на вимогу татар, датується XII – XIII ст., а остання – пізня – XV – XVII ст. В 1998 р. під основним валом дитинця відкрито більш раннє укріплення (VII – VI ст. до н.е.)» [24, с. 213].

У червні–вересні 2000 р. у Крилоському городищі було продовжено

дослідження привальної території та відкрито залишки частини дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла [10, арк. 1–6].

Найважливішою частиною результатів археологічних розкопок 2000 р. є відкриття частини тесаної обгорілої колоди, перекритої зверху суцільним шаром з великих кусків глиняної обмазки з відбитками тесаних дерев'яних плас. Ця дерев'яна колода знаходилась у спеціально викопаній і підсипаній чистою глиною траншеї з зовнішнього боку розкопу. Один її кінець був спрямований по лінії північ–південь і заходив у східну стінку розкопу, другий – у бровку. Виходячи з того, що в попередні роки в одному з розкопів (південніше цього) вже були виявлені дерев'яні підвалини якоїсь будівлі, можна вважати, що було відкрито залишки її західного крила. Є підстави припускати, що віднайдено різні, але конструктивно зв'язані частини дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла [17, с. 34–35].

Разом з тим В. Баран наголошує: «...якщо навіть відкриють залишки княжих палат, це не означатиме, що усі Ростиславичі, починаючи з Володимирка, мали свої резиденції в Крилосі. Давній Галич – це система городищ. Перші резиденції галицьких князів, як Ростиславичів, так і Романовичів, могли бути і над Дністром – на городищах з церквами Спаса і Пантелеймона. Після багаторічних археологічних розкопок можна не сумніватися лише в тому, що в періоди найвищого піднесення Галицько-Волинського князівства (за Ярослава Осмомисла та Данила Галицького) княжі резиденції розташовувалися на найкраще укріпленому і стратегічно вигідному Крилоському городищі» [24, с. 213].

Аналізуючи вагомий внесок В. Барана у вивчення давнього Галича (1991 – 2000 рр.), не можна оминати увагою той факт, що ці дослідження здійснювалися в несприятливих умовах економічної кризи 90-х років ХХ ст. Фінансування археологічних досліджень в Україні з кожним роком суттєво зменшувалося, поки взагалі не звелося нанівець. Якщо у 1991–1997 рр. польові дослідження експедиції більш-менш фінансувалися Івано-Франківською державною адміністрацією, краєзнавчим музеєм, Галицьким національним заповідником, то у 1998–2000 рр. археологічна експедиція працювала взагалі без фінансування [8, арк. 1; 9, арк. 1; 10, арк. 1].

Попри фінансову скруту В. Баран як керівник Галицької експедиції доклав великих зусиль, проявив непересічні організаторські здібності, щоб забезпечити співробітників експедиції усім необхідним – житлом, харчуванням, спорядженням тощо – та успішно виконати поставлені перед ними наукові завдання.

Підсумовуючи результати археологічних розкопок на території давнього Галича, проведених у 1991–2000 рр. під керівництвом В. Барана, зазначимо наступне:

1. Видатним відкриттям очолюваної В. Бараном експедиції у 1991–1992 рр. було дослідження багатого князівського поховання в дерев'яному човні, вкритому вишитою золотом парчею. Встановлено, що могила датується кінцем Х ст., часом спорудження перших укріплень давнього Галича. Підтверджена гіпотеза М. Грушевського, який вважав, що в Галичиній могилі поховано засновника Галича.

2. В. Баран виступив ініціатором і, за допомогою професора

Івано-Франківського педагогічного університету М. Фіголя та його учнів, посприяв відновленню історичної пам'ятки давнього Галича – кургану Галичина могила, який став не лише окрасою древнього міста, а й уособленням величчя і могутності Галицької держави. За активною участю В. Барана поблизу решток князівського замку ХІІ–ХІІІ ст. давнього Галича у 1996 р. було здійснено музеефікацію оборонного валу дитинця стародавнього Галича.

3. Вперше протягом 1992–1998 рр. ґрунтовно вивчено фортифікаційну систему давнього Галича. Визначено, що потрійні вали і окремих основний вал, який з південного напільного боку захищає дитинець, започатковано в Х ст. Його основна середня ділянка з дерев'яними клітьми, спаленими у 1241 р., датується ХІІ – ХІІІ ст. Вал добудовувався пізніше, у ХV–ХVІІ ст.

4. У 1995–1999 рр. відкрито й обстежено низку житлових і господарських споруд. Серед них: напівземлянкові житла (Х–ХІІ ст.), наземні житла (ХІІ–ХІІІ ст.), велика дерев'яна будівля-ґридниця (ХІІ–ХІІІ ст.), величезний кухонний комплекс (більше десятка потужних глиняних печей), імовірно, т.зв. «княжа кухня» (ХІІ–ХІІІ ст.). Всі ці знахідки переконливо свідчать, що давній Галич – столиця Галицько-Волинської держави – був стольним містом європейського рівня.

5. У 1996–1997, 2000 рр. археологами віднайдено конструктивно пов'язані між собою частини великої будівлі, ймовірно, дерев'яного палацу Ярослава Осмомисла. Цей палац, як і Успенський кафедральний собор, побудовані за наказом князя Осмомисла у ХІІ ст.

6. Аналітичне осмислення В. Бараном результатів десятилітніх робіт Галицької

археологічної експедиції в серії його статей у наукових збірниках, фахових виданнях, матеріалах конференцій та у газетах і часописах дозволило вченому зробити вагомий внесок у вивчення середньовічної історії столиці Галицько-Волинського князівства.

Багаторічні дослідження княжо-го Галича археологічною експедицією під керівництвом В. Барана впродовж 1991–2000 рр. значно збагатили наші знання про середньовічне минуле Західної України загалом і давнього Галича зокрема як одного з провідних політичних, економічних та культурних центрів Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні розкопки «Галичиної могили» на території городища давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області, проведені Наддністрянською слов'яно-руською експедицією Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1991 році // НА ІА НАН України, ф. е. 24739. – 37 с.
2. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження Наддністрянської слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею на території давнього Галича в 1991 – 1992 роках // НА ІА НАН України, ф. е. 25050. – 149 с.
3. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про охоронні археологічні розкопки в с. Крилос, проведені Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології АН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1993 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25287. – 39 с.
4. Баран В., Томенчук Б. Звіт про охоронні археологічні дослідження, проведені Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1994 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25547. – 26 с.
5. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні розкопки Галицької археологічної експедиції, проведені в 1995 році // НА ІА НАН України, ф. е. 25801. – 38 с.
6. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні розкопки 1996 р. на території Крилоського городища, проведені Галицькою постійно діючою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ, Івано-Франківського краєзнавчого музею та Національного заповідника «Давній Галич» // НА ІА НАН України, ф. е. 26025. – 36 с.
7. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України, Івано-Франківського краєзнавчого музею та Галицького національного заповідника в 1997 р. // НА ІА НАН України, ф. е. 26311. – 33 с.
8. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені в 1998 р. Галицькою слов'яно-руською археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці княжо-го Галича // НА ІА НАН України, ф. е. 26469. – 30 с.
9. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці давнього Галича в 1999 році // НА ІА НАН України, ф. е. 26679. – 29 с.
10. Баран В., Томенчук Б. Звіт про археологічні дослідження, проведені Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАНУ та Івано-Франківського краєзнавчого музею на Крилоському городищі-дитинці давнього Галича в 2000 році // НА ІА НАН України, ф. е. 26937. – 30 с.
11. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження Галичиної могили 1991 р. // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 162–164.

12. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (липень – вересень 1995 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 2 (51). – С. 50–60.
13. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – жовтень 1996 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 54–60.
14. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – жовтень 1997 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4 (53). – С. 41–49.
15. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – липень 1998 р.) // Українознавство. – 2015. – № 1 (54). – С. 61–67.
16. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – липень 1999 р.) // Українознавство. – 2015. – № 2 (55). – С. 66–71.
17. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича (червень – вересень 2000 р.) // Українознавство. – 2015. – № 3 (56). – С. 31–35.
18. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Археологічні дослідження в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області в урочищі Качків – Галичина могила (серпень – жовтень 1992 р.) // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К.: НДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 88–98.
19. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження Крилоського городища (червень – жовтень 1993 року) // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 102–105.
20. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження слов'яно-руських старожитностей давнього Галича (червень – жовтень 1994 р.) // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1 (50). – С. 19–28.
21. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991 – 1996 рр. // Галич і Галицька земля: збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 10–17.
22. Баран В., Томенчук Б. Археологічні дослідження давнього Галича у 1991 – 2002 роках // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 213–216.
23. Баран В. Д. Археологічні дослідження Галича // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 39–54.
24. Баран В. Археологічні дослідження давнього Галича // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 210–214.
25. Баран В. Історія археологічних досліджень давнього Галича (середина XIX – кінець XX ст.) // Українознавство. – 2016. – № 1(58). – С. 171–190.
26. Ісаєвич Я. Д. Галич – Галицьке князівство – Галичина: ювілейні роздуми // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 25–38.

REFERENCES

1. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Excavations of “Galician Burial Mound” Conducted in 1991 in the Territory of Old Halych Settlement in Krylos by Upper Dniester Slavic-Rus Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 37 p. [in Ukr.]
2. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in 1991–1992 in the Territory of Old Halych by Upper Dniester Slavic-Rus Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 149 p. [in Ukr.]
3. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Excavations in Krylos Settlement Conducted in 1993 by Galician Upper Dniester Slavic-Rus Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 39 p. [in Ukr.]
4. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in Krylos by Galician Slavic-Rus Archaeological Expedition of the NASU Institute of

Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum in 1994. In: *NASU Institute of Archaeology*, 26 p. [in Ukr.]

5. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Excavations Conducted in 1995 by Galician Archaeological Expedition. In: *NASU Institute of Archaeology*, 38 p. [in Ukr.]

6. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Excavations of 1996 in the Territory of Krylos Settlement Conducted by Regular Galician Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum and National Reserve "Ancient Halych". In: *NASU Institute of Archaeology*, 36 p. [in Ukr.]

7. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in 1997 by Galician Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum and Galician National Reserve. In: *NASU Institute of Archaeology*, 33 p. [in Ukr.]

8. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in 1998 in Krylos Settlement-Citadel of Ancient Halych by Galician Slavic-Rus Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 30 p. [in Ukr.]

9. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in 1999 in Krylos Settlement-Citadel of Ancient Halych by Galician Slavic-Rus Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 29 p. [in Ukr.]

10. BARAN, V., TOMENCHUK, B. Report on Archaeological Research Conducted in 2000 in Krylos Settlement-Citadel of Ancient Halych by Galician Archaeological Expedition of the NASU Institute of Archaeology and Ivano-Frankivsk Regional Ethnographic Museum. In: *NASU Institute of Archaeology*, 30 p. [in Ukr.]

11. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2012). Archaeological Research of Galician Burial

Mound in 1991. *Ukrainoznavstvo*, Vol. 4 (45), pp. 162–164. [in Ukr.]

12. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2014). Archaeological Research of Ancient Halych (July – September 1995). *Ukraina u svitovii istorii*, Vol. 2 (51), pp. 50–60. [in Ukr.]

13. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2014). Archaeological Research of Ancient Halych (June – October 1996). *Ukraina u svitovii istorii*, Vol. 3 (52), pp. 54–60. [in Ukr.]

14. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2014). Archaeological Research of Ancient Halych (June – October 1997). *Ukraina u svitovii istorii*, Vol. 4 (53), pp. 41–49. [in Ukr.]

15. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2015). Archaeological Research of Ancient Halych (June – July 1998). *Ukrainoznavstvo*, Vol. 1 (54), pp. 61–67. [in Ukr.]

16. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2015). Archaeological Research of Ancient Halych (June – July 1999). *Ukrainoznavstvo*, Vol. 2 (55), pp. 66–71. [in Ukr.]

17. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2014). Archaeological Research of Ancient Halych (June – September 2000). *Ukrainoznavstvo*, Vol. 4 (53), pp. 41–49. [in Ukr.]

18. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2013). Archaeological Research in Krylos Village of Halych District of Ivano-Frankivsk Region in Kachkiv tract – Galician Burial Mound (August – October 1992). In: *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva ta vsvitnoi istorii*. (Collection of Scientific Papers of National Research Institute of Ukrainian Studies and World History), Vol. XXXI. Kyiv: NDIUVI, pp. 88–98. [in Ukr.]

19. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2013). Archaeological Research of Krylos Settlement (June – October 1993). *Ukrainoznavstvo*, Vol. 3–4 (48–49), pp. 102–105. [in Ukr.]

20. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2014). Archaeological Research of Slavic-Rus Antiquities of Ancient Halych (June – October 1994). *Ukraina u svitovii istorii*, Vol. 1 (50), pp. 19–28. [in Ukr.]

21. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (1998). Results of the Galician Archaeological

Expedition in 1991–1996. In: *Halych i Halytska zemlia. Zbirnyk naukovykh prats* (Halych and Galician Land: The Collection of Scientific Papers). Kyiv – Halych, pp. 10–17. [in Ukr.]

22. BARAN, V., TOMENCHUK, B. (2002). Archaeological Research of Ancient Halych in 1991–2002. *Ukrainoznavstvo*, Vol. 4, pp. 213–216. [in Ukr.]

23. BARAN, V. (1999). Archaeological Studies of Halych. In: *Halych and Galician Land in Ukrainian State-Building*. Ivano-Frankivsk, pp. 39–54. [in Ukr.]

24. BARAN, V. (2009). Archaeological Research of Ancient Halych. *Ukrainoznavstvo*, Vol. 2, pp. 210–2014. [in Ukr.]

25. BARAN, V. (2016). History of Archaeological Research of Ancient Halych (middle of the 19th – end of the 20th century). *Ukrainoznavstvo*, Vol. 1 (58), pp. 171–190. [in Ukr.]

26. ISAEVYCH, YA., Halych – Galician Principality – Galicia: Anniversary Reflections. In: *Halych and Galician Land in Ukrainian State-Building*. Ivano-Frankivsk, 1999, pp. 25–38. [in Ukr.]

Yu. Fihurnyi

Contribution of Volodymyr Baran to the Study of Old Halych

Abstract

The article analyzes the significant contribution of archaeologist, ethnologist, and historian V. Baran to the study of old Halych (Krylos settlement) in 1991–2000. As a result of the professional study of Galician burial mound, V. Baran made a scientific discovery: a rich military equipment was found in a wooden boat, covered with embroidered golden brocade, which confirmed the hypothesis of Hrushevsky who believed that the founder of Halych was buried in Galician burial mound. V. Baran initiated and, with the help of professor of Ivano-Frankivsk Pedagogical University M. Fihol as well as his students, contributed to the restoration of historical monuments of ancient Halych – Galician burial mound. For the first time the ancient fortification system of Halych was comprehensively studied. It was determined that the triple walls and the separate main rampart, which protected the citadel on the southern side of the floor, were founded in the tenth century. Its main secondary phase with wooden cages, burned in 1241, dates back to the 12th–13th centuries, while its final phase – to the 15th–17th centuries. A number of residential and commercial buildings of the 10th–13th centuries were discovered. Different but structurally interconnected parts, probably of Yaroslav Osmomysl's wooden palace, were found.

V. Baran's analytical interpretation of the results of Galician archaeological expedition was published in the series of articles in scientific journals and helped him not only to summarize the findings but to make the important information, obtained in the process of excavation, the property of the scientific community and the Ukrainian public in general. It was found that due to field excavations, scientific hypotheses, generalizing conceptual and organizational skills, V. Baran managed to fill in many gaps in the study of old Halych and convincingly prove that the city – the capital of Galicia-Volhynia Principality, was one of the leading cultural centers of Rus-Ukraine.

УДК 94(36):801.311

ДО ПЕРСПЕКТИВ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ ОНОМАСТИЧНИХ СТУДІЙ (У КОНТЕКСТІ ТЛУМАЧЕННЯ ПОТАМОНІМА ДНІПРО)

Сергій НАЛИВАЙКО

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті на тлі новітнього тлумачення потамоніма «Дніпро» розглянуто перспективи сучасних індоєвропейських ономастичних студій у контексті реконструкції етнокультурної історії Східної Європи у давню добу.

Ключові слова: індоєвропейська проблема, етнокультурна історія України, етимологія, ономастика, гідронімія, потамонім, Дніпро, Бористен, Варух.

К ПЕРСПЕКТИВАМ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ (В КОНТЕКСТЕ ТОЛКОВАНИЯ ПОТАМОНИМА ДНЕПР)

Сергей НАЛИВАЙКО

кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. В статье на фоне новейшей этимологии потамонима «Днепр» рассмотрены перспективы современных индоевропейских ономастических исследований в контексте реконструкции этнокультурной истории на землях Восточной Европы древнего периода.

Ключевые слова: индоевропейская проблема, этнокультурная история Украины, этимология, ономастика, гидронимия, потамоним, Днепр, Борисфен, Варух.

ON THE PROSPECTS OF INDO-EUROPEAN ONOMASTICS (IN THE CONTEXT OF INTERPRETATION OF THE NAME OF THE DNIEPER RIVER)

Serhii NALYVAIKO

Candidate of Historical Sciences,
senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article discusses the prospects of modern Indo-European onomastic studios in the context of reconstruction of ethnocultural history of Eastern Europe in the ancient period and through the example of modern etymology of the name of the Dnipro river.

Key words: Indo-European problem, ethnocultural history of Ukraine, etymology, onomastics, hydronymy, potamonym, Dnipro (Dnieper), Borysthenes, Varukh.

© Наливайко С.

Ось уже понад два століття індоевропейська проблема лишається, без перебільшення, наріжним каменем у дослідженні етнічних й етнокультурних процесів на теренах Східної Європи у давню добу. Тож і наукове пізнання витоків сучасного українства, як і слов'янства загалом, нині цілком закономірно апелює до адекватного розуміння суті того історичного феномена, що складає предмет індоевропейських студій. Особлива роль тут належить ономастичним даним і, зокрема, дослідженню архаїчної східноєвропейської гідронімії, яка, попри серйозну увагу до неї з боку науковців, все ще лишається таким собі «заповідником» для етимолога [26, с. 7]. Зауважимо, що в даному разі йдеться не лише про суто етимологічний бік справи (хоча він, поза сумнівом, вкрай важливий), але й про значно ширшу перспективу інтерпретації етнокультурних процесів регіону у розглядувану добу в цілому. У пропонованій статті ми спробуємо наповнити конкретнішим змістом висловлену вище тезу, взявши за приклад одну добре нам знайому, але ще донедавна переконливо не витлумачену назву. Йдеться про потамонім *Дніпро*.

Історична традиція донесла до сучасника чимало найменувань цієї знаменитої річки. Стародавні греки, серед них і «батько історії» Геродот (Hist., IV, 47), вживали на її означення назву *Бористен* (*Βορυσθένης*), і саме ця назва до кінця античності лишалася у вжитку в давньогрецькій, а слідом – і в латинській історико-географічній традиції (пор. *Borysthenes* у Плінія (Hist. Nat. IV, 82 та ін.)). Лише близько середини VI ст. н. е. у Йордановій «Гетиці» (Get., 44) поряд із вже звичним знаходимо й «нове» найменування

Дніпра – *Danaprum*: «а *Borysthene amne, quem accolae Danaprum vocant*» («від річки Бористен, яку місцеві жителі іменують Данапром») – із уточненням, що гуни власною мовою означають цю річку *Var* (Get., 269). Анонім із Равенни у VII ст. у переліку річок, що впадають до Чорного моря, поряд із назвою *Oristenis* знає й назву *Danapris* (Cosm., IV, 5), а Костянтин Порфирогенет у першій половині X ст. повідомляє сучасникам печенізьку назву Дніпра – *Варух* (*Βαρούχ*) (De adm. imp., 38). Ізольоване найменування Дніпра – *Nusacus* – подає «Певтингерова карта» [17, с. 73], що збереглася у копії кінця XII – початку XIII ст., однак за своєю формою та змістом сходить до перших століть нової ери. У руських літописах назва річки відома у формі *Дъньпръ*, *Дъньпръ*, *Непръ* [7, с. 55]. Крім того, у східнослов'янській традиції (переважно поетичній, зокрема, у «Слові о полку Ігоревім») назву Дніпра зустрічаємо в ускладненій подвійній формі – *Дніпро-Славути* (*Славутич*).

Дослідники неодноразово кваліфікували назву *Дніпро* як непросту для розуміння [27, с. 518]. Тривалий час панівною в науці лишалася етимологія німецького мовознавця другої половини XIX ст. К. Мюлленгофа (K. Müllenhoff), що виводив назву *Бористен* від іран. **vourustāna* «широке місце» (пор. авест. *varu-*, *vouru-* «широкий»; осет. *væræx*, *urux-* – «те саме»), маючи на увазі розлогий лиман у його гирлі. Російський філолог-славіст О. Соболевський у тлумаченні назви *Danapris* вказував на д.-іран. **dānu-* (пор. авест. *dānu-*, осет. *don* «річка, вода»), а її написання виправляв за допомогою д.-рус. **Дъньпръ*, припускаючи, що друга частина цього двоосновного найменування мала форму *ipr-* (пор. назви річок

Ібр, Іпр та ін. у басейні Дніпра) з непрозорою етимологією [19, с. 313]. Німецький мовознавець П. Кречмер (P. Kretschmer) пов'язував назву розглядуваного потамоніма із балк.-скіфс. **Dānu-apara* «задня річка» (пор. д.-інд. *āparas*, авест. *apara* - «задній, більш віддалений»), протиставляючи її назві *Дністер* (нібито від іран. *nazdy-* «передній», «ближній») [27, с. 518]. Всупереч П. Кречмеру, український мовознавець Ю. Карпенко вважав, що гідроніми *Дніпро* і *Дністер* означають, відповідно, «широка річка» та «швидка річка» [9, с. 10]. Радянський філолог В. Абаєв співставляв завершальну частину грец. *Δάναπρις* з осет. *arf-* «глибокий» [1, с. 63]. Мовознавець-славист О. Трубочов тлумачив назву о. *Березань* у гирлі Дніпра як «високий берег» (з індоар. *baru-* «високий» + *sthāna-* «стан, місце») із вторинним поширенням цього складеного етимона на назву річки [24, с. 231]. Сучасний німецький дослідник Г. Шрамм (G. Schramm) у руслі власної концепції парної гідронімії давнього Надчорномор'я вважав другі частини назв **Dьněstrь* і **Dьněprь* своєрідними індексами, розрізнявальними ярликами, запозиченими з назв Серета і Прута (відповідно *-stros* і *-pros*) [26, с. 42]. Український філолог В. Таранець, припускаючи перехід і.-е. **k^wer-* зі значенням «арійський» у праслов. **per-*, етимологізує початкову назву Дніпра як «арійська річка», що згодом, відповідно до етнокультурних реалій, значеннево трансформувалася у «слов'янську річку» – *Слауту*, *Слаутич* [21, с. 157–159]. Зрештою, з огляду на вкрай скупі джерельні дані та надмірну кількість взаємозаперечних тлумачень висловлювалися побоювання, що розглядуване питання приречене так і залишитися відкритим [26, с. 62].

Навряд чи доцільно у межах вузької журнальної статті докладніше зупинитися на критиці наявних етимологій. Адже, по-перше, це частково вже зробили наші попередники, кожен з яких, обстоюючи власну версію тлумачення назви, закономірно звертав увагу на найслабші місця наявних етимологічних побудов [пор. 2, с. 17 і наст.]. А по-друге (і це насправді важливіше), у тлумаченні назви *Дніпро* нині є вагомі підстави вийти за межі пропонованих вище варіантів, принагідно виокремивши з наявного історіографічного набутку найбільш цінні й обґрунтовані висновки. До них ми відносимо насамперед таких два:

1) назви низки річок Північного Надчорномор'я на *Дн-*, *Дон-* (*Дніпро*, *Дон* (*Танаїс*), *Донець*, *Дунай*, *Дністер* та ін.) сходять до спільної давньої основи, засвідченої, зокрема, в індоіран. **dānu-* «вода», «річка», «потік», що значною мірою формує систему макрогодронімії Північного Азово-Надчорномор'я [26, с. 25]. Варто лише додати, що сама основа **dānu-*, у свою чергу, сходить до і.-е. етимона **dā-* «давати», «обдаровувати», доповненого суфіксальним розширенням діяча *-n* [30, с. 307]. Отже, семантично **dan-* // **don-* означає «той/та, що обдаровує», що цілковито узгоджується із важливою соціальною функцією річки у житті стародавньої людини та суспільства;

2) давньогрецький варіант назви Дніпра – *Βορυσθένης* – виявляється лише фонетико-метатезним варіантом форми *Δάναπρις*, *Dānapris* // *-us*, *Danaper*, у яких компоненти *Δάν-* : *-θέν-* і *Βορ-* : *-πρ-* слід розглядати як фонетичні варіанти [20, с. 56]. Йдеться, отже, про одну і ту саму назву, де перший і другий компоненти помінялися місцями, причому у випадку

з $-\theta\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ початкове d у грецькій передачі перейшло у глухе t ; крім того, у постпозиції цей компонент закономірно дооформився давньогрецьким показником граматичного роду [20, с. 144]. Що ж до початкового β у назві $\text{Βορυσθ\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma}$, то він, вочевидь, відбиває первісний місцевий v , відсутній у давньогрецькій мові (пор. гунсько-печенізькі найменування Дніпра: *Var*, *Varom*, *Varux*).

Таким чином, питання задовільної етимологізації потамоніма *Бористен* = *Danapris* полягає, по суті, у переконливому тлумаченні другої частини цієї складеної назви. І якщо компонент *-dan*, *-don*, який перетворився на гідронімний лейтмотив Північного Надчорномор'я, здобуває надійні апелятивні відповідності виключно в індоіранських мовах, цілком логічно було б саме на індоіранському ґрунті пошукати ймовірної етимології і для другої, найбільш значущої у семантичному розумінні, частини розглядуваної назви.

У цьому контексті нашу увагу закономірно привертає припущення українського мовознавця та сходознавця-індолога Ст. Наливайка про зв'язок другого компонента назв *Dan-apis*, *Dan-aper* із морфемою зі значенням «вепр», «дикий кабан», «самець», що збереглася у низці і.-е. діалектів [15, с. 94]. Окрім цілковитого відповідника у лат. *aper* «вепр», до цього ряду слід віднести також д.-англ. *eofor* «вепр» (пор. принагідно назву одного з «роських» порогів Дніпра – *Ейфор* (Αεφόρ), за Костянтином Порфирогенетом), д.-нім. *ebur* «вепр», «кабан», а також споріднені балтійські та слов'янські форми цього слова, що характеризуються початковим μ :- латис. *vepris* «кабан», д.-руськ. *вепрь* тощо [5, с. 514–515]. Винятково важливо,

що санскр. *varah-* «кабан, вепр», іранська форма якого *varāz-* (пор. перший компонент назви *Борис-тен*) [31, с. 889] віднаходить блискучу аналогію у печенізькій назві Дніпра – *Варух*, досі переконливо не етимологізований.

На користь пропонованої етимології виразно свідчить й аналіз гідронімної карти водозбору Дніпра, для якого характерна рясна «вепряча» (та й узагалі «самцева») гідронімія: назв на *Вепр-*, *Свин-*, *Кабан-*, *Пороз-* тощо тут нараховується не один десяток [18]. До цього ж семантичного ряду, очевидно, слід віднести й гідронімію верхнього Дніпра на *Берез-*, *Береж-*, *Берш-*, *Береш-*, що її найчастіше вважали балтійською з походження та споріднювали з лит. *beržti-* «біліти», *beržis-* «береза» (йдеться, зокрема, про назву однієї з найбільших приток Дніпра р. *Березини*, а також о. *Березань* у пониззі Дніпра) [23, с. 5, 159–160], як і згадуваний вище пласт гідронімії на *Ібр-*, *Іпр-* із численними відповідниками на Балканах, Піренейх та у Центральній Європі [8, с. 56]. Можливо, сюди ж слід віднести й *Оар* Геродота (IV, 123, 3) (пор. гунську назву Дніпра – *Var*), який давній галікарнасець зараховує до найбільших річок Надчорномор'я. Санскр. *var*, окрім значення «вода», має і значення «самець, бик» [30, с. 778]. А враховуючи ту обставину, що іншомовне v у давньогрецькій мові часто передається як h (пор. санскр. *vira* «герой» – грец. *heros*, слов. *вода* – грец. *hydros* тощо), є підстави гадати, що саме термін *Vara*, який в іранській «Авесті» вживався на означення райської обителі праведників, позначає і ту священну для скіфів місцевість поблизу дніпрових порогів із численними могилами-курганами скіфських царів, яку грек Геродот позначає як *Γερρι* [Hist., IV, 71].

Щодо семантичного аспекту такого називання водних об'єктів, то він, вочевидь, обумовлений архаїчними уявленнями ранніх індоєвропейців про зв'язок культу вепра, дикого кабана з водою, а водночас із комплексом уявлень, що охоплюють коло понять родючості, плодючості, сексуальної міці та потенції, військової сили, влади, царственності тощо. Не випадково у міфології низки індоєвропейських народів вепр відіграв важливу, а подекуди – й космогонічну і світотворчу роль, причому на перше місце виразно виходить елемент статевої потенції тварини. Індуїстський міф оповідає, як вепр-Вараха, одна з аватар бога Вішну, дістав землю з дна первісних вод, однак випадково пробив у ній копитом отвір, заронивши туди своє сім'я. На думку мовознавців Т. Гамкрелідзе й В. Іванова, морфему з первісним значенням «вепр», «кабан» слід пов'язати з і.-є. основою «кидати», «викидати» [сім'я] (пор. д.-інд. *varati* – «викидати сім'я») [5, с. 515]. Ст. Наливайко вважає, що санскритські терміни *varāha*- «самець, вепр» і *vrish*- «самець, бик» (в іран. мовах *vrish* має форму *rus*) первісно сходять до полісемантичної дієслівної основи *vrish-varsh* – «кропити», «бризкати», «дощити», «зрошувати», «запліднювати», а також «обдаровувати, наділяти дарами» (тож бик семантично – «Кропильник», «Оббризкувач», «Запліднювач») [15, с. 218]. Припущення про можливий зв'язок назви Дніпра з функцією зволоження, отже, й запліднення, висловлював свого часу й мовознавець О. Стрижак [20, с. 56].

Шанування вепра, дикого кабана належало до найбільш значущих ідеологічних реалій низки давніх народів, що їх ми нині називаємо індоєвропейськими. Ведійська міфологія зберегла

сюжет, де Індра бореться з кабаном на ім'я Емуша й убиває його своєю палицею-ваджрою. Близький до ведійського сюжет міститься у нартському епосі, де культурний герой Батраз у двобої перемагає демона в подібі кабана [4, с. 276]. У грецькій міфології вже Геракл (до якого скіфи, за Геродотом, зводили своє походження) зобов'язався перемогти велетенського Еримантського вепра й живим доставити його до двору мікенського царя Еврістея (Diod., Hist. IV, 34). В авестійській літературі, що історично пов'язана з ведійською і формувалася між XII та VI ст. до н. е., вепр є однією з інкарнацій бога війни і перемоги Веретрагни [4, с. 272], іноді синкретизуючись з Аресом і Гераклом, причому на рельєфах поруч із цим потрійним божеством зображено вепра [4, с. 274]. У грецько-римській традиції вепр вважався твариною Ареса (Марса), що його, за Геродотом, винятково шанували скіфи (Hist., IV, 62) і саме ім'я якого, певно, споріднене з іран. *varaz*- «дикий кабан, вепр». Сюди ж, очевидно, слід віднести й ім'я слов'янського божества *Сварога*, одним з атрибутів якого був величезний вепр.

Рефлекси терміна **waraza*- «вепр, кабан» зафіксовані у скіфському й осетинському теофорному іменотворенні [4, с. 273]. Іранський епос знає богатирів з іменами *Вараз* і *Гураз* – «Вепр», а численні правителі перської династії Сасанідів (III – VII ст. н. е.) мали ім'я *Варахран* (*Бахрам*), причому особливої ролі у цей період набуває мотив сакралізованого царського полювання на вепра [4, с. 278]. Знатний рід *Варазів* відомий у Парфії, а у Вірменії й Іберії правили царі з парфянської династії Аршакідів, що мали імена *Вараз* і двоосновні імена з *Вараз*. Прикметно, що у Вірменії відомий й

один з етимологічних двійників нашого Дніпра – річка *Раздан*, утворена від первісного іран. *Вараз-дан* (пор. *Борис-тен*) «Вепр-ріка». Не менш цікаво, що саме тут, в історичній Вірменії, за свідченням місцевої історичної пам'ятки VII ст. під назвою «Історія Тарона», була поширена й легенда про трьох братів Куара, Мелтея і Хореана з області Палунь, яку дослідники небезпідставно співвідносили із «київською легендою» про трьох братів-поляня Кия, Щека і Хорива [28].

Образ вепра здобув неабиякого поширення у мистецтві іранських народів, а також тривалий час лишався одним із ключових мотивів у прикладному образотворчому мистецтві скіфської доби, зокрема, у пам'ятках скіфського «звіриного стилю». Про істотну роль вепра в уявленнях давнього населення регіону свідчать й археологічні дані. І хоча кісткові залишки цієї тварини трапляються нечасто, але це, як правило, обрані частини скелета, пов'язані з культовими діями й особливо ритуалістикою. Йдеться переважно про нижні щелепи вепра, з міцними іклами, що розглядаються як основні розпізнавальні особливості тварини. У 1909 та 1975 роках з дна Десни поблизу Києва підняли величезні тисячолітні «Перунові дуби», у стовбури яких були врзані відповідно чотири і дев'ять кабанячих щелеп. А у найбільш архаїчній язичницькій традиції полабських слов'ян збереглося уявлення про величезного вепра, який, сяючи білим кликом, з'являвся із моря щоразу, коли священному місту Ретра загрожувала небезпека.

Що стосується назви *Дніпро-Славу-та*, то, як вважає Г. Шрамм, її останній компонент – це типова для архаїчної фольклорної мови манера повторювати те, що вже назване і сказане (в даному

разі – ім'я *Дніпро*) [26, с. 69]. У цьому контексті привертає увагу думка Ст. Наливайка про зв'язок назви *Славутич* із семемою *вуш-* «самець, бик» (похідної з *варш-вріш*), що набула у слов'ян форми *вит-вут-вуш-вус* [15, с. 128, 229, 249], а отже, перебуває в одному семантичному полі з пропонованою вище етимологією назви *Дніпро* (пор. принагідно й новітню етимологію назви *Понт Евксинський*) [12]. Втім етимологізація численних назв на *слав-*, на нашу думку, потребує комплексного підходу, тож ми у цій статті обмежимося лише згадуванням цієї версії тлумачення назви.

Що ж до сучасної форми назви *Дніпро* в українській мові, то, на переконання лінгвістів, падіння успадкованих ще від індоєвропейських коротких голосних редукованих *-ъ* і *-ь* у давньоруській та інших слов'янських мовах, що відбулося орієнтовно в XI – XII ст., у поєднанні зі значною частотою використання назви породило артикуляційну складність, а саме незручну для вимови позицію сонорного *-р* наприкінці слова після приголосного [10, с. 12]. В українській мові вона була подолана або за допомогою вставного *-е* в ауслауті ((Д)Ністер, (Д)Ніпер), або ж переходу назви з чоловічого роду у середній з додаванням морфологічного *-о*: *(Д)ністро, Дніпро* [26, с. 38].

Таким чином, підсумовуючи етимологічну частину даної статті, слід висувати, що нині можна вести мову про переконливе і вмотивоване тлумачення потамоніма *Данапер/Данапріс/Дніпро* та його фонетико-метатезної форми *Бористен* як «Вепр-ріка» із можливими семантичними варіантами «Бик-ріка», «Самець-ріка» тощо. Важливо, що пропоноване тлумачення підтверджується не лише переконливою етимологізацією зазначених вище

назв з індоіранських мов, чого і слід було б очікувати, враховуючи сучасний стан знань з етнокультурної історії регіону, але й задовільним тлумаченням гунської та печенізької назв Дніпра. Вагомим аргументом на користь означеної етимології є її семантична складова, обумовлена вагомим значенням культу вепра в архаїчних уявленнях та віруваннях індоєвропейських народів, а також рясний пласт найменувань з «вепрячою» та «кабанячою» семантикою на гідронімній карті водозбору Дніпра, що виявляє характер типології. Отже, за рівнем аргументації зазначену етимологію нині слід вважати однією з найбільш переконливих у сучасній східноєвропейській гідроніміці.

Важливо, що, окрім серйозного самотійного інтересу, сучасні етимологічні студії спроможні надати істотну підтримку в інтерпретації найдавніших доль людності Східної Європи: йдеться насамперед про індоєвропейський напрямок історичних досліджень. Зокрема, якщо вести мову про предмет розгляду цієї статті, висловлені вище факти дають вагомий підстави віднести основний комплекс давніх уявлень про вепра, як і співвіднесену з ним назву тварини, до загальноіндоєвропейського періоду історії Східної Європи. Аналогічно й назви низки східноєвропейських гідронімів, серед них і Дніпра, що виявляють настільки архаїчну семантику, формують давній індоєвропейський гідронімний пласт, що його Г. Шрамм волів означувати як «давньопонтійський» [26, с. 20]. Такий підхід, між іншим, істотно підважує усталену в науці тезу про те, що найраніший пласт іранізмів у Надчорномор'ї пов'язаний із появою тут скіфського етнічного елемента, як і саму концепцію паніранізму у схемі вітчизняної історії, в аргументації

якої, між іншим, часто залучалася й гідронімія на *Don-*. Натомість наявність кореня **don-* // **dan-* у надчорноморській гідронімії, як слушно вважає В. Таранець, свідчить зовсім не про індоіранський вплив на слов'янські наймення, як це представлено в сучасній літературі, а про генетичне походження його зі спільного праі.-е. кореня, який із часом став типовим для східного відгалуження мови-основи [21, с. 156]. Це слід розуміти в тому сенсі, що індоіранська гідронімія Північного Надчорномор'я у своїх витках сходить не до іраномовних переселенців початку I тис. до н. е., якими вважають скіфів та кімерійців, а до тих давніх індоєвропейців-«північнопонтійців», частина з яких задовго до означеного періоду змогла просунути з Східної Європи на схід і південний схід, обумовивши постання індоіранської гілки індоєвропейської мовної родини.

Не менш важливо, що існування незаперечного «праіранського» мовного пласта у надчорноморській ономастиці, а отже, й носіїв цих мов – умовно «праіранців», закономірно передбачає й існування десь поблизу їхніх близьких історичних родичів – «праіндійців», що й собі переконливо засвідчується сучасним ономастичним матеріалом [15; 24]. Тож у численних спробах тлумачення архаїчної ономастики регіону (йдеться не лише про гідронімію) слід передбачити можливість залучення не так власне іранського, як індоіранського матеріалу, що принциповим чином змінює підходи до дослідження етнокультурної карти Північного Надчорномор'я, розширюючи перспективи етимологізації місцевих назв за рахунок індоарійської мовної, культурної й історичної традиції. Прикметно, що саме звернення до

індоарійського мовного й культурного спадку у багатьох випадках дає змогу відповісти на питання, які не можуть настільки або більш вдало бути пояснені із залученням суто іранського матеріалу, тож цей підхід має стати частиною історичної самосвідомості сучасного дослідника індоєвропейської тематики.

Заторкуючи методологічний аспект розглядуваного питання, слід визнати, що вузьколінгвістичний підхід до дослідження індоєвропейської проблематики не витримав випробування часом. Як зазначав О. Трубачов, «індоєвропейці – це не лише мова, дієслово, аблаут, синтаксис, це і виражена у мові культура» [25, с. 12], тож справді науковий підхід до дослідження давньої ономастики має відбиватися у спробах її етимологізації не лише у суворо лінгвістичному, але і в семантичному, етнокультурному, загальноісторичному аспектах. Вкотре пересвідчуємося, що проблему тлумачення давніх назв годі розв'язати поодинокими етимологічними «наскоками».

Так само закономірно, що кожна епоха, кожне нове покоління дослідників вносить своє актуалізоване бачення у структуру, зміст і методологію індоєвропейських досліджень. І хоча світова індоєвропейстика має тривалу та багату на наукові здобутки історію, уособлену плеядою видатних у науці імен, ми й досі часто лишаємося у полоні усталених переконань й одного разу висловлених суджень та інтерпретацій, не наважуючись відкинути ту частину історіографічної спадщини, яка, висловлена без належного методологічного обґрунтування, вже давно перетворилася на зайвий баласт, що лише ускладнює рух уперед [26, с. 8]. Попри авторитет дослідників у своїй царині, як бачимо, вони далеко не завжди

були послідовними та переконливими у своїх припущеннях і висновках. Тож і перспективи індоєвропейських студій полягають не лише у подальшому дослідженні низки історичних проблем, започаткованих нашими попередниками, але й у перегляді, акцентуалізації, верифікації, осучасненні наявної сукупності наукової інформації. Висловлені тези особливо важливі за сучасних умов, коли вести мову про істотне розширення джерельної бази не доводиться, а у царині індоєвропейських досліджень, переповнених здогадами, гіпотезами, припущеннями, а часто й свідомими перекрученнями, на повен зріст постала проблема критерію, спроможного підвести під сучасну індоєвропейстику бодай якийсь науковий ґрунт. Тож і перспективи ономастичної галузі історичної науки, що має у своєму розпорядженні значний і, до того ж, практично незадіяний джерельний потенціал, цілком очевидні.

Й особливо це стосується давньої гідронімії, що несе у закодованому вигляді з глибин тисячоліть винятково цінну історичну інформацію. Добути цю інформацію, використавши її у справі історичної реконструкції, – непросте, але водночас цілком досяжне для української історичної науки завдання, і за належного методологічного підходу ці джерела вже сьогодні готові заговорити до сучасника. Важливо, що кожен достовірний науковий факт, кожна нова надійна етимологія не лише надають переконливої відповіді на актуальні історичні питання, але й заперечують дотеперішні хибні тлумачення (а разом із ними і штучні історичні побудови). А водночас збуджують дослідницьку жагу, розростаються низкою досліджень за багатьма суміжними напрямками, поступово та

впевнено наближаючи нас до вмотивованого та переконливого бачення давнього відтинку вітчизняної та східноєвропейської історії. І новітню етимологію назви *Дніпро* цілком можна вважати ще одним важливим успіхом на цьому непростому дослідницькому шляху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т. 1. – М. –Л., 1958. – 657 с.
2. Білецький А. Борістенес-Данапріс-Дніпро (з історичної гідроніміки України) // Тези доп. і вист. І Республ. топонімічної наради. – К., 1959. – С. 17–19.
3. Болтрик Ю. Вепрь – один из символов скифского Ареса // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. К 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Тезисы докладов. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 80–82.
4. Вертієнко Г. Священні втілення Веретрагни в Яшті 14 // *Polyphonia Orientis*. До ювілею В. Рибалкіна. – К., 2013. – С. 33–51.
5. Гамкрелідзе Т., Іванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Т. II. – Тбилиси, 1984.
6. Гідронімія України у її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – 264 с.
7. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – 254 с.
8. Іванов В., Топоров В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965.
9. Карпенко Ю. Актуальні проблеми вивчення топонімії Північного Причорномор'я // Питання ономастики Південної України. – Київ, 1974.
10. Карпенко Ю. О гидронимах Днепр, Днестр, Турунчук // Русское языкознание. – Киев, 1982. – Вып. 4. – С. 11–14.
11. Лопатин В., Леонтьева А. Культ вепря в искусстве древних индоиранцев. Опыт образно-логической реконструкции одного из объектов исторической памяти // История и историческая память. – 2011. – № 3. – С. 91–107.
12. Наливайко С. До питання про первісну семантику назв Чорного й Азовського морів // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 63–70.
13. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007. – 624 с.
14. Наливайко Ст. Біблійна річка Йордан та її українські етимологічні й семантичні двійники // Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 192–198.
15. Наливайко Ст. Тысяча новейших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індоіранському матеріалі). – К., 2008. – 360 с.
16. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972.
17. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. I. – I–IV вв. – М., 1991.
18. Словник гідронімів України. – Київ, 1979. – 782 с.
19. Соболевский А. Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Труды по истории русского языка. – Т. 2. Статьи и рецензии. – М., 2006. – С. 309–316.
20. Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скії. – К., 1988.
21. Таранець В. Арії. Слов'яни. Руси: походження назв Україна і Русь. – Одеса, 2004. – 280 с.
22. Топоров В., Трубачев О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.
23. Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М., 1968.
24. Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – 320 с.
25. Трубачев О. Этногенез славян и индоевропейская проблема // Этимология. 1988–1990. – М., 1992. – С. 12–28.
26. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. – М., 1997. – 155 с.

27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. О. Трубачева / под ред. Б. Ларина. – В 4-х тт. – Т. I. – М., 1986.

28. Яйленко В. Киевская легенда о Кие, Щеке и Хориве как результат полемики летописания Киева и Новгорода и влияния на неё тароновского предания о Куаре, Мелтее и Хореане // Историко-филологический журнал. – 1988. – №4 (123). – С. 167–180.

29. Янко М. Топонімічний словник. – К., 1998.

30. Monier-Williams M. A dictionary, English and Sanskrit. – London, 1851. (2008 revision). – Режим доступа: <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de>

31. Tavernier, J. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550–330 B. C.) Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. – Leuven, Paris – Dudley, 2007. – 860 p.

REFERENCES

1. ABAEV, V. (1958). *Historical and Etymological Dictionary of Ossetian Language*, Vol. I. Moscow, 657 p. [in Rus.]

2. BILETSKYI, A. (1959). Borysthenes-Danapris-Dnipro (from the Historical Hydronymy of Ukraine). In: *Abstracts and Speeches of the First State Toponymic Meeting*. Kyiv, pp. 17–19. [in Ukr.]

3. BOLTRYK, Yu. (1998). The Wild Boar: One of the Symbols of Scythian Ares. In: *Scythians. Khazars. Slavs. Ancient Rus'. On the 100th Anniversary of M. Artamonov's Birth. Report Theses*. St. Petersburg, pp. 80–82. [in Rus.]

4. VERTIENKO, H. (2013). Sacred Embodiment of Verethragna in Yasht 14. In: *Polyphonia Orientis. To the Jubilee of V. Rybalkin*. Kyiv, pp. 33–51. [in Ukr.]

5. GAMKRELIDZE, T., IVANOV, V. (1984). *Indo-European Language and Indo-Europeans. Reconstruction, Historical and Typological Analysis of the Protolanguage and Protoculture*, Vol. II. Tbilisi [in Rus.]

6. *Hydronymy of Ukraine in Its Interlingual and Interdialectic Relations*. (1981). Kyiv, 264 p.

7. *Dictionary of Southern Rus' Annalistic Geographic Names*. (1985). Kyiv, 254 p.

8. IVANOV, V., TOPOROV, V. (1965). *Modelling Semiotic Systems of Slavic Languages*. Moscow [in Rus.]

9. KARPENKO, Yu. (1974). Topical Problems of Studying Toponymy of Northern Black Sea Region. In: *Questions of Onomastics of Southern Ukraine*. Kyiv [in Ukr.]

10. KARPENKO, Yu. (1982). About Hydronyms Dnepr, Dnestr, Turunchuk. *Russkoe yazykoznanie*, (4). Kyiv, pp. 11–14. [in Rus.]

11. LOPATIN, V., LEONT'EVA, A. (2011). The Cult of the Wild Boar in the Art of Ancient Indo-Iranians. Experience of the Figurative and Logical Renovation of One of the Objects of Historical Memory. *Istoriya i istoricheskaya pamiat'*, (3), pp. 91–107. [in Rus.]

12. NALYVAIKO, S. (2007). On the Question of Primeval Semantics of the Ancient Names of Black and Azov Seas. *Ukrainoznavstvo*, (1), pp. 63–70. [in Ukr.]

13. NALYVAIKO, S. (2016). *Ethnical History of Ancient Ukraine*. Kyiv, 624 p. [in Ukr.]

14. NALYVAIKO, St. (2010). Biblical River Jordan and Its Ukrainian Etymological and Semantic Counterparts. *Ukrainoznavstvo*, (2), pp. 192–198. [in Ukr.]

15. NALYVAIKO, St. (2008). *A Thousand of Latest Interpretations of Ancient Ukrainian Names, Forenames and Family Names, Terms and Concepts (after Indo-Iranian Materials)*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]

16. PETROV, V. (1972). *Ethnogeny of Slavs. Sources, Stages of Development, and Problems*. Kyiv. [in Ukr.]

17. *The 1st–4th Centuries*, Vol. I. of *The Code of the Oldest Written Notices about Slavs*. (1991). Moscow. [in Rus.]

18. *The Dictionary of Hydronyms of Ukraine* (1979). Kyiv, 782 p. [in Ukr.]

19. SOBOLEVSKIY, A. (2006). Local Russian Names and Scythian and Sarmatian Language. In: *Articles and Reviews*, Vol. 2. of *Works on History of the Russian Language*. Moscow, pp. 309–316. [in Rus.]

20. STRYZHAK, O. (1998). *The Ethnonymy of Herodotus' Scythia*. Kyiv. [in Ukr.]
21. TARANETS, V. (2004). *Aryans. Slavs. The Rus: The Origin of the Names "Ukraine" and "Rus"*. Odesa, 280 p. [in Ukr.]
22. TOPOROV, V., TRUBACHOV O. (1962). *Linguistic Analysis of the Upper Dnieper Hydronyms*. Moscow. [in Rus.]
23. TRUBACHOV, O. (1968). *Names of Rivers in Right-Bank Ukraine. Word Formation. Etymology. Ethnic Interpretation*. Moscow. [in Rus.]
24. TRUBACHOV, O. (1999). *Indoarica in the Northern Black Sea Region*. Moscow, 320 p. [in Rus.]
25. TRUBACHOV, O. (1992). Ethnogeny of Slavs and the Indo-European Problem. *Etimologiya*. 1988–1990. Moscow, pp. 12–28. [in Rus.]
26. SHRAMM, G. (1997). *Rivers of the Northern Black Sea. Historical and Philological Study of Their Names in the Early Centuries*. Moscow, 155 p. [in Rus.]
27. FASMER, M., LARIN, B., ed. (1986). *Etymological Dictionary of the Russian Language*. Vol. I. Moscow. [in Rus.]
28. YAILENKO, V. (1988). Kiev Legend about Kyi, Shchek and Khoryv as a Result of Controversy of Kiev and Novgorod Chronicle and the Impact on it Caused by Taron's Legend about Kuar, Meltey and Khorean. *Istoriko-filologicheskii Zhurnal*, 4 (123), pp. 167–180. [in Rus.]
29. YANKO, M. (1998). *Toponymic Dictionary*. Kyiv. [in Ukr.]
30. MONIER-WILLIAMS, M. (1851). *A Dictionary, English and Sanscrit*. [online] London. Available at: <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/MWEScan/2013/web/webtc2/index.php> [in Eng.]
31. TAVERNIER, J. (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B. C.) Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Leuven – Paris – Dudley, 860 p. [in Eng.]

S. Nalyvaiko

**On the Prospects of Indo-European Onomastics
(in the Context of Interpretation of the Name of the Dnieper River)**

Abstract

The exceptional role in the reconstruction of ethnic and cultural history of Eastern Europe of the ancient period belongs to modern onomastic studies, in particular studies of ancient hydronymy. Among major scientific achievements of recent years in this area we should reckon the convincing etymologization of potamonym "Dnipro" ("Danaper", "Danapris") and its phonetical-metathesis variant Borysthene. This, on the one hand, reveals the relationship with Indo-Iranian *dānu- – "water", "river", "flow" and, on the other hand, – with the original Indo-European morpheme meaning "aper", "wild boar", "male". A similar interpretation is also acquired by Hun and Pecheneg Dnieper names Var and Varukh, where sanskr. varah- (iran. varaz-) means "aper", "wild boar". It is important that the proposed interpretation is confirmed not only linguistically but also semantically due to the complex of interrelated archaic philosophical ideas of early Indo-Europeans about fertility, fecundity, military power and might, power, etc. often personified in the image of a boar. An additional confirmation of the designated etymology is abundance of "boar" and "aper" names in the Dnieper basin, which reveals the character of typology. It is equally important that in addition to a considerable etymological interest, the latest results of onomastic studies can provide substantial assistance in the interpretation of ancient historical destinies of populations of the Northern Black Sea Region including ancestors of modern Ukrainians; clarify issues about the origin of Indo-Iranian onomastics in the region; broaden perspectives of interpretation of ancient onomastics by the Indo-Aryan language and cultural tradition. Thus, we can confidently speak about the importance of onomastic research in the context of formulation of modern Indo-European studies, prospects of reconstruction of ancient ethnocultural history of the East European lands, as well as about new exploratory success on this way.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ
«УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР» /
Я. С. КАЛАКУРА, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ф. ЮРІЙ. –
К.: Пієнд ІМ. І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ, 2015. – 496 С.

Становлення України як самостійної та незалежної держави в умовах цивілізаційних зовнішніх викликів, питання збереження української культури та мови, формування захищеного вітчизняного гуманітарного простору в умовах агресивної інформаційної політики Російської Федерації значно активізувало вітчизняні наукові дослідження в сфері гуманітарних наук. Відтак дослідження сутнісних засад національної культури, місця українського культурного ландшафту у європейському та світовому цивілізаційному і культурному просторі є дуже актуальним у контексті сьогодення.

Слід зазначити, що в умовах глобалізаційних процесів тільки збереження власної національно-культурної ідентичності буде сприяти формуванню стійкого і консолідованого суспільства, здатного відповісти на численні виклики сучасного світу і здійснити повноцінну економічну, соціальну й політичну модернізацію.

Відтак автори монографії поставили перед собою досить амбітне завдання: розглянути сутність цивілізаційного розуміння української культури, дослідити її державотворче значення.

Як правильно відзначають автори дослідження, питання збереження і розвитку національної культури є ключовими в контексті становлення української нації та зміцнення української державності. В даному контексті відомий дослідник Ю. Бромлей відзначав, що неодмінною і найважливішою

умовою існування нації та етносу як цілісних систем залишаються інтегруючі функції культури. Позбавте будь-який етнос внутрішніх культурних зв'язків – і він неминуче асимілюється. Пам'ятки культури разом із топонімами, місцями пам'яті утворюють символічний простір існування нації, який сприяє згуртуванню спільноти навколо нового національного чи політичного проекту, вихованню модерної національної свідомості. Відтак національна культура є одним із ключових чинників формування загальнонаціональної ідентичності, посилення української державності. Численні історичні приклади підтверджують той факт, що народ, який втрачає або якого позбавляють атрибутів своєї національної та соціокультурної ідентичності, неспроможний організуватися політично і творити власну державність, приречений на асиміляцію до експансіоністської культури. Саме недостатня увага до підтримки і розвитку національної культури у південних і східних регіонах і призвела до формування проросійської регіональної ідентичності та уможливила російську збройну експансію в ці регіони.

У монографії досить відчутно простежується роль і значення такого фундаментального чинника, як цивілізаційна визначеність, культурна приналежність і демократичний вибір України. Це – складові європейського світу, котрі визначають пошук нашою державою свого місця в євроінтеграційних процесах.

Автори монографії досить ґрунтовно дослідили історіософське розуміння взаємодії культури і цивілізації в контексті сучасного українського культуротворення. Позитивно слід відзначити, що в дослідженні національної культури і ментальності авторами досить вдало був використаний цивілізаційний підхід, який є набагато ефективнішим порівняно з формаційним.

Значним досягненням авторів монографії було також всебічне дослідження періодизації історії української культури в контексті змінюваності культурної картини світу. Зокрема, в роботі висвітлені сакральні передумови формування давньоукраїнської культури, особливості становлення культури княжої України, її розвиток у ренесансну та модерну епохи, досліджені культурні процеси в Україні в імперську добу. Досить глибоко також проаналізований руйнівний вплив більшовицького тоталітаризму на розвиток української культури.

На особливу увагу заслуговують останні розділи монографії, присвячені аналізу пострадянських трансформаційних та євроінтеграційних процесів в українській культурі, дослідженню культурологічного виміру Майдану та Революції Гідності, важливих подій, радісних і близьких та в той же час трагічних і болючих для кожного з нас. Авторами правильно було відзначено, що саме Революція Гідності найбільш чітко окреслила цивілізаційну визначеність України, для якої цінності свободи, демократії, солідарності, соціальної справедливості, захисту прав і свободи людини є основоположними. І якщо до цього ідеологи «руського мира» намагалися нав'язати нам міфи про єдність трьох слов'янських народів, любов «великого» російського

народу до інших народів, близькість української і російської культур, то після Майдану і збройного вторгнення Російської Федерації у південні та східні регіони нашої країни ці міфи були зруйновані. В цьому контексті варто згадати пророчі ідеї С. Хантінгтона, який, говорячи про цивілізаційний розлом в Україні, зазначав, що до цього можуть призвести ідеї патерналізму, колективістського етатизму, азійського деспотизму московських самодержців.

Досить позитивним у монографічному дослідженні є ґрунтовне висвітлення людиновимірності української культури, деякою мірою тому, що це співзвучно науковим розвідкам автора цих рядків. Як правильно відзначають автори, саме світ людини, її духовності – це, насамперед, світ культури, який акумулює в собі систему цінностей, норм та інститутів, а через цінності відбувається регуляція людської діяльності в усіх сферах суспільного життя. На думку авторів дослідження, яку ми повністю підтримуємо, аморальність, бездуховність, бездіяльність попередньої правлячої еліти, її неповага до власної культури, нерозуміння важливості ґрунтовної і комплексної підтримки розвитку національної культури і призвело до тих негативних наслідків, які ми маємо не тільки в сфері культури, а й в інших сферах суспільного життя. І гуманітарна катастрофа на сході країни – це також один із цих наслідків. Цілком також погоджуємося з думкою авторів монографічного дослідження про те, що підтримка і розвиток національної культури, яка включає в себе як культуру українського титульного етносу, так і культури національних меншин, що проживають на території України, є одним із першочергових завдань

української держави на сучасному етапі. На наше переконання, сьогодні ми маємо забезпечити культурне та духовне державотворення України – перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині.

Враховуючи сказане вище, можна зробити висновок, що, завдяки обраному авторським колективом підходу, монографія є дуже багатоплановою, багатий фактологічний матеріал спонукає до подальших досліджень, зумовлює активізацію творчої думки її читачів. Слід також відзначити досконалу редакторську працю в монографії, цілком науковий стиль викладу матеріалу.

Монографія привертає увагу не лише своєю фундаментальністю, комплексністю, а й певними особливостями. По-перше, високим теоретико-методологічним рівнем, значним поглибленням

досліджуваної тематики. По-друге, комплексним, різнобічним розглядом проблем. По-третє, глибокою обумовленістю наукових і прикладних аспектів досліджуваних проблем, органічним взаємозв'язком теорії і практики. Зокрема, в останніх її розділах є чіткі вказівки на те, які управлінські дії потрібні для вирішення визначених проблем.

Підсумовуючи, слід зазначити, що монографія «Українська культура: цивілізаційний вибір» є ґрунтовним і багатогранним дослідженням сутнісних засад української культури, яке відкриває нові глибини і закладає нові горизонти у дослідженні даної проблематики, дає широкий простір для фахових дискусій серед науковців.

Леонід ЧУПРІЙ

доктор політичних наук,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології
та політології НАУ,
директор Центру соціально-
політичних досліджень «Генеза»

АГРЕСІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В ЦЕНТРІ УВАГИ ВЧЕНИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Агресія Російської Федерації проти України супроводжується дезінформацією, що має характер цілеспрямованої, системної, добре фінансованої державної політики. Нещодавно Президент України відзначив, що козирем Путіна є брехня [4]. У сучасних інформаційних потоках неправдиві й неточні історії такі значні, що НАТО і Європейський Союз

створили спеціальні відділення для виявлення і спростування дезінформації, зокрема, заяв з Росії [5].

Відтак Україна мусить протиставити потужному потоку кремлівської брехні правдиві факти, власну ідеологію та неупереджену аналітику. З огляду на це та на доручення Кабінету Міністрів України №48637/1/1-15 від 9.12.2015 р.

щодо виконання Постанови Верховної Ради України «Про державну підтримку публікацій наукових, освітніх та дослідницьких програм, спрямованих на висвітлення об'єктивної та достовірної інформації щодо агресії Російської Федерації проти України» Державний фонд фундаментальних досліджень оголосив у березні 2016 р. відповідний конкурс («Ф 72 на грантову підтримку публікацій наукових та освітніх розробок, спрямованих на висвітлення об'єктивної та достовірної інформації щодо агресії Російської Федерації проти України») [2].

Науковці Науково-дослідного інституту українознавства розробили та подали у квітні 2016 р. два конкурсних науково-дослідних проекти. Проекти мали відповідати тематичному спрямуванню конкурсу, їх оцінювали за актуальність і новизну, наукову кваліфікацію керівників проекту і наукового колективу [3]. Заявки науково-дослідних проектів та їх технічні завдання пройшли незалежну експертизу відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» та відповідно до Положення про проведення конкурсів наукових проектів Державного фонду фундаментальних досліджень України [3].

Один із поданих НДІУ проектів виявився серед п'яти проектів-переможців та одержав фінансування. Його назва: **«Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України»** (англ.: «Historical background and contemporary social consequences of the Russian Federation's aggression against Ukraine»).

Керівниками проектів-переможців є відомі науковці авторитетних установ: Гарань О. В., Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

(«Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір»); Верменич Я. В., Інститут історії НАН України («Феномен порубіжжя Донбасу і Криму в долі України»); Сергійчук В. С., Київський національний університет імені Тараса Шевченка («Український Крим»); Дрига І. М., Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України («Історія України (турецькою мовою)»).

Розробниками й виконавцями науково-дослідної роботи «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України» є працівники відділу історичних студій та відділу української етнології: д.і.н. Гай-Нижник П. П. (керівник проекту), д.і.н. Залізник Л. Л., к.і.н. Краснодемська І. Й., к.і.н. Фігурний Ю. С., н.с. Чирков О. А. Творчий колектив складається переважно з дослідників, які мають досвід наукового осмислення суспільних проблем, зокрема, тих, що постають сьогодні та існували в минулому у взаємовідносинах між українським та російським суспільствами (зокрема, їхнім світоглядним та цивілізаційним протистоянням), що гостро проявилися у кримській регіональній, донецькій та луганській обласних територіальних частинах України у процесі розпаду СРСР та природному усамостійненні українського соціуму в усіх сферах його буття від часу відновлення державної самостійності України. До виконання НДР колектив має право залучити на безоплатній основі інших науковців України та зарубіжжя.

Науковий доробок, на який спираються виконавці дослідження, складається з десятків праць, опублікованих у період незалежності України. Доктор

історичних наук П. Гай-Нижник плідно працює за науковим напрямком «Україна ХХ–ХХІ століть: демократичні цінності, національні та державотворчі проблеми». У частині його праць розглянуто питання, що відповідають темі НДР, наприклад, у таких: «Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету»¹, «Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки»², «Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки»³, «Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки»⁴, «Прісна спрага замороженого «підросійського» Криму»⁵, «Спрага-спрага-спрага... Чи вдасться Кримському півострову вирішити проблему прісної води без України?»⁶,

«Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України»⁷, «Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів»⁸, «Роль та місце українознавства у новітньому науковому просторі та його значення в гуманітарній політиці держави і системі національної безпеки»⁹, а також у монографії «Час на зміни»¹⁰.

Зазначену проблему в окремих розділах висвітлено також у колективній монографії «Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку», що була випущена науковцями відділу історичних студій НДІУ під керівництвом П. Гай-Нижника¹¹.

вдасться Кримському півострову вирішити проблему прісної води без України? / П. Гай-Нижник // Дзеркало тижня. – 2014. – № 41. – 7–14 листопада. – С. 1,12.

¹ Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2013. – Вип. 79 (№12). – С. 266 – 269.

² Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки / П. Гай-Нижник // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К., 2015. – С. 207–221.

³ Гай-Нижник П. Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки / П. Гай-Нижник // Українознавчий альманах. – Вип. 16. – Київ; Мелітополь, 2014. – С. 234 – 241.

⁴ Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№5). – С. 465 – 471.

⁵ Гай-Нижник П. Прісна спрага замороженого «підросійського» Криму / П. Гай-Нижник // Час і події (Чикаго, США). – 2014. – №45. – 6 листопада.

⁶ Гай-Нижник П. Спрага-спрага-спрага... Чи

⁷ Гай-Нижник П. Реінтеграція Криму та послаблення кримської регіональної проросійської ідентичності в контексті реалізації державної політики національної безпеки України / П. Гай-Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 103 (№12). – С. 333 – 339.

⁸ Гай-Нижник П., Чупрій Л. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів / П. Гай-Нижник, Чупрій Л. // Гілея. – 2015. – Вип. 101 (№10). – С. 474 – 481.

⁹ Гай-Нижник П. Роль та місце українознавства у новітньому науковому просторі та його значення в гуманітарній політиці держави і системі національної безпеки / П. Гай-Нижник // Українознавство. – 2015. – № 1. – С. 53 – 60.

¹⁰ Гай-Нижник П. Час на зміни (політична публіцистика та інтерв'ю за 2010–2013 рр.) / П. Гай-Нижник. – К., 2013. – 258 с.

¹¹ Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту), Т. А. Бевз, О. Є. Гомотюк, С. І. Губський, Я. С. Калакура, А. М. Киридон, І. Й. Краснодемська, В. Т. Лазарева, А. Ю. Санченко, О. М. Склярєва, Л. К. Токар, Д. В. Толочко, Л. В. Чупрій, О. Б. Ярошинський. – К., 2015. – 504 с.

Частину досліджуваних в НДР проблем раніше розглядав доктор історичних наук Л. Залізник, що видно з текстів його наукових та публіцистичних праць: «Походження українського народу»¹², «Україна в Російській імперії»¹³, «Від склавинів до української нації (Навчальний посібник)»¹⁴, «Примара федералізації»¹⁵, «Україна між сходом і заходом: про витоки і суть російсько-української війни 2014 р.»¹⁶.

Науково-популярну книгу «Україна між сходом і заходом...» автор видав для учасників АТО та всіх, хто цікавиться історією російсько-українського конфлікту. Вона містить статті з історії російсько-українських відносин, які розкривають думку автора про глибинне підґрунтя сучасного цивілізаційного конфлікту між Європою та Євразією на землях України: «Війна 2014 р. за своєю суттю є цивілізаційним конфліктом між Європою і Азією, між великими людськими спільнотами з принципово різними ментальностями, культурними традиціями, духовними цінностями, це війна між європейською та євразійською цивілізаціями» [1].

У багатьох працях кандидата історичних наук Ю. Фігурного (індивідуальних, колективних та у співавторстві) висвітлено чимало питань, що дотичні до теми

НДР: «Історичні витоки військової культури українського козацтва»¹⁷, «Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі»¹⁸, «Козацькі збройні виступи 20-х – 30-х рр. XVII ст. як дієвий чинник українського етнодержавотворення в українознавчому вимірі»¹⁹, «Роман Шухевич – становлення національного героя»²⁰, «Україна – етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства»²¹, «Український геополітичний словник»²², «Український етнос у просторі й часі. Науковий бібліографічний довідник (2005–2008)»²³. Необхідність протистояти новітній експансії Росії засобами українознавства автор обґрунтовував у статті «Українознавство – дієвий чинник

¹⁷ Фігурний Ю. С. Історичні витоки військової культури українського козацтва / Ю. Фігурний. – К., 1999. – 124 с.

¹⁸ Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний. – К., 2004. – 308 с.

¹⁹ Фігурний Ю. С. Козацькі збройні виступи 20-х – 30-х рр. XVII ст. як дієвий чинник українського етнодержавотворення в українознавчому вимірі / Ю. Фігурний. – К.: ННДУВІ, 2012. – 144 с.

²⁰ Фігурний Ю. С. Роман Шухевич – становлення національного героя / Ю. Фігурний. – К.: ННДУВІ, 2011. – 160 с.

²¹ Україна – етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / НДІУ. Авт.: Фігурний Ю.С., Чирков О.А. та ін. – К., 2006. – 224 с.

²² Український геополітичний словник / Авт. кол.: Крисаченко В.С. та ін. – К.: МП «Леся», 2010. – 531 с.

²³ Український етнос у просторі й часі. Науковий бібліографічний довідник (2005–2008) / Укладачі: Чирков О. А., Фігурний Ю. С. – К., 2008. – 406 с.

¹² Залізник Л. Л. Походження українського народу / Л. Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.

¹³ Залізник Л. Л. Україна в Російській імперії / Л. Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1994. – 126 с.

¹⁴ Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації (Навчальний посібник) / Л. Залізник. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.

¹⁵ Залізник Л. Л. Примара федералізації / Л. Залізник // Україна молода. – Київ, 2005. – 21 січня.

¹⁶ Залізник Л. Л. Україна між сходом і заходом: про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Л. Залізник. – К.: Шлях, 2014. – 168 с.

у боротьбі з агресивно-неоімперіалістичним «Русским миром»²⁴.

До кола праць кандидата історичних наук І. Краснодемської, на які вона спирається як на методологічну основу та знання, дотичні до тематики НДР, належать, зокрема, такі: «Внесок вчених діаспори в розроблення теорії та методології українознавства»²⁵, «Системний підхід як неодмінна умова наукового самопізнання українського народу»²⁶, «Українознавчі студії діаспори»²⁷.

Серед опублікованих праць наукового співробітника О. Чиркова, що предметно найбільше перетинаються з НДР, є такі: «Втрачені землі»²⁸, «Етнічна будова людності України та її територіальних частин»²⁹, «Зросійщення – найбільша загроза існуванню українського

народу»³⁰, «Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в ХХ ст. (національний та загальносвітовий виміри)»³¹, «Національна безпека України крізь призму сучасних тенденцій розвитку етнічної будови української нації»³², «Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними)»³³, «Чи відновлять народи України втрачену чисельну перевагу в Криму?»³⁴.

НДР здійснюється з метою виявлення й осмислення історичних передумов та сучасних суспільних наслідків агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років, оприлюднення результатів дослідження у наукових та науково-публіцистичних працях.

Дослідження спрямоване на розв'язання загальної проблеми подолання

²⁴ Фігурний Ю. Українознавство – дієвий чинник у боротьбі з агресивно-неоімперіалістичним «Русским миром» / Ю. Фігурний // Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань / Упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. – К. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 184 – 192.

²⁵ Краснодемська І. Внесок вчених діаспори в розроблення теорії та методології українознавства / І. Краснодемська // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015. – С. 89 – 115.

²⁶ Краснодемська І. Системний підхід як неодмінна умова наукового самопізнання українського народу / І. Краснодемська // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015. – С. 143 – 152.

²⁷ Краснодемська І. Й. Українознавчі студії діаспори. Монографія / І. Краснодемська. – К., 2011. – 368 с.

²⁸ Чирков О. Втрачені землі / О. Чирков // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 131–141.

²⁹ Чирков О. Етнічна будова людності України та її територіальних частин / О. Чирков // Україна – Етнос. Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 121 – 177.

³⁰ Чирков О. Зросійщення – найбільша загроза існуванню українського народу / О. Чирков // Україні: світова нація перед викликами ХХІ століття: збірка статей конференції. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 343 – 364.

³¹ Чирков О. Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в ХХ ст. (національний та загальносвітовий виміри) / О. Чирков // Українознавство. – 2011. – №1 (38). – С. 202 – 208.

³² Чирков О. Національна безпека України крізь призму сучасних тенденцій розвитку етнічної будови української нації / О. Чирков // Українознавчий альманах. – Вип. 2. – К., 2010. – С. 71 – 74.

³³ Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) / О. Чирков // Українознавство. – 2005. – №1. – С. 225 – 228.

³⁴ Чирков О. Чи відновлять народи України втрачену чисельну перевагу в Криму? (Сучасні та можливі майбутні зміни етнічної будови людності Кримського півострова) / О. Чирков. – К., 2006. – 40 с.

негативних наслідків агресії Російської Федерації проти України, підвищення рівня національної безпеки. Дослідження є важливим компонентом для розв'язання проблем нижчого ієрархічного рівня: 1) млявості (повільності) наукового осмислення агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років сучасними засобами українознавства; 2) недостатнього використання наукового інструментарію українознавства для виявлення, характеристики, систематизації сучасних суспільних наслідків агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років; 3) незабезпеченості найвищих органів державної влади України експертною українознавчою оцінкою історичних передумов та сучасних суспільних наслідків агресії Російської Федерації проти України, а також концепційним баченням шляхів, напрямів і стратегії реінтеграції анексованого Росією Криму й окупованих частин Донецької та Луганської областей, запобігання ескалації російської атаки на Україну.

НДР передбачає комплексне осмислення історичних передумов, причин і наслідків російської агресії проти України. Виконавці прагнуть зробити науково обґрунтовану оцінку передумов та наслідків агресії Російської Федерації проти України у комплексному вимірі: 1) історичному, 2) етнодемографічному, 3) гуманітарному, 4) геополітичному, 5) національної безпеки тощо.

НДР виконується за два етапи: 1. Історичні передумови агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 рр. (червень – вересень 2016 р.); 2. Сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 рр. (жовтень – грудень 2016 р.).

Основні очікувані результати НДР:

1. Наукове осмислення сучасними засобами українознавства історичних передумов агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років.

2. Виявлення, характеристика й систематизація сучасних суспільних наслідків агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років науковим інструментарієм українознавства.

3. Концепція шляхів, напрямків та стратегії реінтеграції анексованого Росією Криму та окупованих частин Донецької й Луганської областей.

4. Концепція та стратегія превентивного запобігання ескалації російської (і не тільки) атаки на суспільний розвиток та державну незалежність і перспективи зміцнення системи національної безпеки України, зокрема у соціогуманітарній сфері.

Впровадження одержаних результатів у суспільну практику відбуватиметься таким чином:

1) опублікування колективної монографії «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України 2014–2016 років»;

2) опублікування адресованої Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, Президенту України, Раді національної безпеки і оборони України експертно-аналітичної доповіді «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України: проблеми оптимізації державного управління та системи національної безпеки»;

3) оприлюднення статей та інших праць у періодичних наукових виданнях та у веб-ресурсах.

У монографії йтиметься про історичні корені імперської політики Росії

проти України; етноструктурний вимір причин та наслідків агресії Російської Федерації проти України; так званий (рос.) «Русский мир» як важливий чинник гібридної війни супроти України й українців; роль української діаспори в протистоянні України російській агресії; гуманітарні наслідки агресії Російської Федерації проти України; наслідки агресії Російської Федерації у світлі забезпечення національної безпеки України тощо.

Виконавці НДР сподіваються на найменш часткове використання одержаних результатів у практиці державного управління України. Результати дослідження будуть корисними для широких кіл української і світової громадськості, експертам та органам державної влади (для розробки шляхів і методів оптимізації державного управління та системи національної безпеки).

Запропоновані українознавцями експертно-аналітичні рекомендації для державних органів влади та широкого загалу допоможуть мінімізувати наслідки російської неоімперської інвазії та сприятимуть консолідації українського громадянського суспільства навколо ідеї інноваційної демократичної правової незалежної соборної Української держави.

Опубліковані праці і матеріали відповідатимуть критеріям наукової обґрунтованості, актуальності та суспільної значущості, положенням українського законодавства щодо пріоритетності напрямків наукових досліджень, зокрема: визначеним у Законі України від 11.07.2001 р. №2623-III та у Постанові КМУ від 17.09.2011 р. №942 щодо дослідження проблем розвитку особистості, суспільства, демографії та соціально-економічної політики, які мають сприяти

сталому поступу суспільства і Української держави; зазначеним у Законі України від 12.10. 2010 р. №2519-17 (щодо пріоритетності напряму «Фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави»).

На виконання НДР науковці НДІУ подали до друку низку аналітичних праць, зокрема: «Кримське питання: нагальні проблеми національної безпеки у гуманітарній сфері» (П. Гай-Нижник. «Гілея». – 2016. – Вип. 113 (№10)); «Шляхи і перспективи адаптації вимушених переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей» (П. Гай-Нижник. «Гілея». – 2016. – Вип. 114 (№11)); «Історичні витоки та цивілізаційні передумови російсько-української війни 2014–2016 рр.» (Л. Залізник. «Українознавство». – 2016. – №3); статтю «„Русский мир“ – важливий чинник агресії Російської Федерації супроти України й українців» (Ю. Фігурний. «Українознавство». – 2016. – №3).

На першому етапі виконання НДР зроблено науково обґрунтовану оцінку історичних передумов агресії Російської Федерації проти України у комплексному вимірі, розроблено робочий варіант пропозицій щодо подолання наслідків агресії Російської Федерації та запобігання їй у майбутньому. З'ясовано, що зовнішні та внутрішні причини агресії РФ проти України становлять складну систему старих і нових складників. Важливими чинниками комплексу історичних передумов російської агресії 2014 р. є позитивні для України зміни у відносинах

з країнами Європи й Північної Америки, наявність експансійних прагнень (зокрема, доктрини «Російського світу») у Російській Федерації, послаблення обороноздатності та національної безпеки України у період президентства В. Януковича та одразу після його втечі до РФ.

Триває підготовка Міжнародної науково-практичної конференції «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення», співорганізатором якої є тимчасовий творчий колектив. Конференція відбудеться 11 листопада 2016 р. у Києві. Українознавці НДІУ працюють в оргкомітеті конференції (П. Гай-Нижник) та Експертній комісії при оргкомітеті.

Конференція працюватиме за такими напрямами:

1. Історичні витоки та паралелі російської агресії проти України (історія російської окупації).

2. Російська Федерація як держава-агресор та спонсор міжнародного тероризму: геополітичний вимір.

3. Російсько-українська війна: сучасні виклики та шляхи зміцнення системи національної безпеки України.

Результати виконання НДР «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України» буде висвітлено і в доповідях. Збірник матеріалів конференції планується надрукувати та подарувати учасникам перед початком конференції.

Науковий колектив виконавців запрошує усіх компетентних у зазначених проблемах фахівців до співпраці (E-mail: chyrkovo@ukr.net, Hainyzhnyk@ukr.net; факс: 236-95-89; тел. роб.: 236-01-28).

ЛІТЕРАТУРА

1. Залізняк Л. Л. Україна між сходом і заходом: про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Л. Залізняк. – К.: Шлях, 2014. – С. 165.

2. Конкурс Ф72. Оголошення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dffd.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=212&lang=ua

3. Конкурс Ф72. Умови проведення конкурсу Ф72 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dffd.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=212&lang=ua

4. Порошенко: брехня – це козир Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1539242-poroshenko-brehnya-tse-kozir-putina.html>

5. Потужна зброя Росії: поширення брехні – The New York Times [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/world/1492769-potujna-zbroya-rosiji-poshirennya-brehni-the-new-york-times.html>

Павло ГАЙ-НИЖНИК

доктор історичних наук, завідувач
відділу історичних студій НДІУ

Олег ЧИРКОВ

науковий співробітник
відділу української етнології НДІУ

УКРАЇНОЗНАВЧІ ТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «БІЛОРУСЬ І СУСІДИ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ»

21 – 22 квітня 2016 року у білоруському місті Гомелі відбулася міжнародна наукова конференція «Білорусь і сусіди: шляхи формування державності, міжнаціональні та міждержавні відносини» (білоруською: «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны»). З ініціативи кафедри всесвітньої історії історичного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини вона відбувається з 2006 р.

Серед зарубіжних учасників переважали освітяни й науковці з України, що природно, зважаючи на географічну близькість Гомеля до України та активні зв'язки. З-поміж усіх заявлених у програмі конференції [6] учасників кожен третій представляв Україну. Були також дослідники з Литви та Російської Федерації. У роботі конференції взяли участь науковці НДІУ, що є реальним внеском у виконання угоди про співпрацю між НДІ українознавства та Гомельським державним університетом імені Франциска Скорини¹. Українознавці НДІУ подарували організаторам конференції кілька номерів журналу «Українознавство» та деякі книжкові видання своїх співробітників. Вітальний лист директора НДІУ

¹ В Угоді про співпрацю зазначено: «Головною метою угоди є об'єднання зусиль у розробці довгострокової програми наукового співробітництва, у підготовці і підвищенні кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів, а також у реалізації спільних науково-дослідних проєктів у сфері українознавства, білорусознавства, історії та культури України і Білорусі, всесвітньої історії, історії слов'ян, джерелознавства, етнології, фольклористики та культурології, геополітики».

Б. Галайка ректору ГДУ ім. Ф. Скорини О. Рогачову, організаторам та учасникам конференції зачитав на пленарному засіданні у перекладі на білоруську мову декан історичного факультету М. Мязга. У ньому висловлювалося побажання «плідної праці та вагомих звершень з метою процвітання білоруського народу, гармонізації міжнаціональних відносин, поглиблення міждержавних зв'язків з Україною в економічній, військовій, фінансовій, культурній, інформаційній, освітній, науковій сферах».

Організатори конференції запропонували для обговорення 9 основних проблем, що стосувалися різних історичних періодів, від середньовіччя до сьогодення, серед них такі: «Етнорелігійні та націєтворчі процеси у Центрально-Східній Європі у XVI – початку XX ст.», «Проблеми формування національної державності у Східній Європі в першій половині XX ст.», «Білорусь і сусіди у другій половині XX – початку XXI ст.».

На пленарному та трьох секційних засіданнях конференції було заслухано чимало доповідей з історії Білорусі й сусідніх країн. Значна частина доповідей стосувалася українознавчої тематики. Українські учасники запропонували до уваги, наприклад, такі теми: «Національний політичний рух в Україні в XIX ст.: етапи, особливості, підсумки діяльності» (Бобіна О. В.), «Службова шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації» (Кондратьєв І. В.), «Білоруси у розвитку етнічної структури населення України від кінця XIX ст. до сьогодні» (Чирков О. А.).

Частина білоруських учасників конференції також доповіла вельми цікаві результати дослідження українознавчих тем, зокрема: «Перехід Київської землі від Великого Князівства Литовського до Польщі у 1569 р.: причини та техніка інкорпорації» (Попель Р. І.), «Формування наукового світогляду та методології історичного пізнання М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.)» (Олексійченко Г. О.), «М. С. Грушевський і проблеми національно-державного розвитку України (1917 – 1918 рр.)» (Рубан А. О.), «Зміни шлюбної та сімейної структури сільського населення білорусько-російсько-українського пограниччя у 1920 – 1930-і роки» (Старовойтов М. І.).

У 2016 р. організатори конференції планують опублікувати збірник наукових праць, де буде вміщено статті її учасників. А за результатами попередніх конференцій про Білорусь та сусідів вийшло 5 збірників статей (2012 – 2015 рр.), у яких представлено й українознавчу тематику. Статті опубліковані переважно білоруською мовою, значна частина статей – українською, є також російською та польською мовами. Стислу інформацію про зміст статей 2, 3, 4 випусків збірника «Білорусь і сусіди...» подано англійською мовою. За проблематикою та, певною мірою, за складом авторів збірник є продовженням справи, початої учасниками конференцій [2, с. 4].

Збірник «Білорусь і сусіди: шляхи формування державності, міжнародні та міждержавні відносини» має 4 випуски. У ньому зібрано наукові статті, де розглядаються вузлові проблеми історії Білорусі у контексті її взаємовідносин з сусідами у різні історичні епохи, роль та місце білоруських земель у міжнародних

політичних процесах, які відбувалися у Центрально-Східній Європі, виявляють вплив різноманітних чинників на соціально-культурні та державно-політичні процеси в Білорусі.

Перший випуск збірника «Білорусь і сусіди...» [1] є найбільшим за обсягом і кількістю статей (69), у тому числі українознавчих. Приблизно кожна третя його стаття містить українознавчі знання, у кожній четвертій автори наводять результати українознавчого предмета дослідження.

3-поміж 4 випусків збірника лише перший має у структурі тематичні розділи, а саме: 1) «Від Речі Посполитої „двох народів“ до національного відродження XIX – початку XX ст.» (18 статей), 2) «Білорусько-український семінар» (9 статей), 3) «Розділені народи, розділені суспільства (1921 – 1839 рр.)» (18 статей), 4) «Трагедія і надія: Білорусь та сусіди у воєнних катастрофах XX століття» (24 статті). Близько 2/3 статей українознавчої тематики першого випуску збірника зосереджені у перших двох його розділах.

У розділі «Від Речі Посполитої „двох народів“ до національного відродження XIX – початку XX ст.» українознавчі знання містяться у статтях українських і білоруських дослідників: «Шляхта Любецького староства у 1571 р.» (Кондратьєв І. В., Україна), «Єзуїти з Русі і Литви у персональних каталогах товариства Ісуса другої половини XVI – першої половини XVII ст.» (Шевченко Т. М., Україна), «Становище православних на українських та білоруських землях у складі Речі Посполитої» (Власюк І. М., Україна), «Ідеї всеслов'янської єдності у творах викладачів Київської духовної академії (друга половина XIX – початок XX ст.)»

(Шип Н. А., Україна), «Посполите рушення та його критика у суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – XVII ст.ст.» (Пилипенко В. М., Україна), «Дискусія про українофільство на сторінках російської преси у середині 1870-х рр.» (Ярмоленко А. С., Білорусь), «Тактика польської армії в кінці XVI – першій половині XVII ст.» (Шиляев А. П., Білорусь)².

Майже всі статті розділу «Білорусько-український семінар» мають українознавче спрямування: «Про причини революції на східнослов'янському просторі (спроба порівняння популярних національних історіографій)» (Бобіна О. В.), «Білоруська хроніка на сторінках подільської преси у серпні – вересні 1919 р.» (Зубко О. Є.), «Республіка на півдні України» (Котляр Ю. В.), «Проблеми взаємовідносин українських незалежних державних утворень (1917 – 1920 рр.) з Білоруською Народною Республікою (БНР) в сучасній українській історіографії» (Губський С. І.), «„Бессарабське питання“ у міжнародних відносинах 1917 – 1924 рр. та утворення Молдавської автономної радянської соціалістичної республіки» (Тучинський В. А., Білоус С. В.), «Гомель та Україна у контексті Громадянської війни й іноземної інтервенції (1918 – 1921 рр.)» (Глушаков Ю. В.), «М. С. Грушевський у роки української революції (1917 – 1918 рр.)» (Рубан А. А.), «Етнодемографічні зміни у складі міського населення білорусько-російсько-українського прикордоння (1920 – 1930 рр.): нові оцінки» (Старовойтов М. І.).

² Через відсутність інформації про повні імена авторів публікацій при перекладі з білоруської та російської мов у деяких випадках в ініціалах можливі помилки.

У розділі «Розділені народи, розділені суспільства (1921 – 1939 рр.)» є 2 статті білоруських авторів, що стосуються історії державного кордону та адміністративно-територіального устрою України: «Семенівська волость: деякі аспекти політики територіально-адміністративного перетворення у білорусько-російсько-українському прикордонні у 1919 – 1926 рр.» (Олександрович З. А., Олійникові М. А.), «„Речицький план“ – спроба розширення БРСР (1821 – 1922 рр.)» (Єлізаров С. А., Єлізарова Г. В.). Українознавчі знання містяться також у статтях: «Формування концепцій міждержавних взаємовідносин між Москвою і Вільно в кінці XV – першій чверті XVI ст.» (Сидоренко Б. І., Білорусь), «Важкі умови виживання радянського народу у довоєнний період» (Кокошко Ф. І., Україна).

Українознавчі питання стоять у центрі уваги автора статті «Україна та Раппальський договір 1922 р.» (Купчик О. Р., Україна) розділу «Трагедія і надія: Білорусь та сусіди у воєнних катастрофах ХХ століття». Але і в інших статтях знайдемо чимало інформації, що належить до українознавчої системи знань: «Нацистські плани поділу території Західної Білорусі та їх реалізація під час Другої світової війни» (Козлова С. Л., Білорусь), «Паризька мирна конференція та розв'язання територіальних суперечок між переможцями й переможеними» (Довгялло М. С., Білорусь), «Раппальський договір і міжнародна ситуація у Центрально-Східній Європі (1922 – 1926 рр.)» (Мязга М. М., Білорусь).

У другому випуску збірника [2] до українознавчих зараховуємо, насамперед, статті на різні теми історії України:

«Порядок надання права на володіння маєтками на Волині в часи Стефана Баторія» (Бортникова А. В., Україна), «Статут церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, другої редакції» (Федоренко М. О., Україна), «Питання залізничного будівництва у діяльності органів міського самоуправління Чернігівської губернії у 1910-і рр.» (Жихарев С. Б., Білорусь), «Революція і реформа в історико-політичній традиції України: до постановки питання» (Бобіна О. В., Україна).

До групи українознавчих належать також статті, де предмет дослідження перебуває одночасно у полі білорусознавства чи іншому: «З історії українсько-білоруських зв'язків XVII ст.» (Мицик Ю. А., Україна), «Питання про східні кордони Польщі та позиція Великої Британії на Генуезькій конференції 1922 р.» (Дубровко О. М., Білорусь), «Динаміка зіткнення культур на території Західної Білорусі у 1939 – 1941 рр.» (Висоцькі А., Польща), «Доми Товариства Ісуса в Україні-Русі та Японії в порівняльній перспективі (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.ст.)» (Шевченко Т. М., Коваленко О. О., Україна, Японія).

Невелика частина статей на неукраїнознавчі теми містить, серед інших, українознавчі знання: «Організація армії ВКЛ у кінці 16 – початку 17 ст.» (Шилляев А. П., Білорусь), «Від перепочинку до нового штурму (зовнішньополітичний поворот Советської Росії восени 1918 р.)» (Мязга М. М., Білорусь).

Отже, у другому випуску збірника половину серед його 16 статей становлять статті українознавчої тематики, а деякі з-поміж решти статей мають українознавчі знання, що становлять

певні частини їхнього змісту. Крім українських дослідників, українознавчі теми активно опрацьовували білоруські автори. Хронологічні рамки представлених у збірнику українознавчих тем охоплюють XVI – XX ст.

У третьому випуску збірника [3] українознавчі проблеми розглядаються приблизно у третині всіх статей. Серед статей українознавчої тематики українських авторів є такі, що одночасно можемо вважати й білорусознавчими: «Любецьке та Лоевське староства у війнах з московською державою (кінець XVI – перша пол. XVII ст.)» (Кондратьев І. В.), «До історії діяльності білоруської торговельної палати в Києві у 1918 – 1919 рр.» (Ямкова О. М.), «Український національно-визвольний рух в українсько-білоруському прикордонні 1943 – 1946 рр.» (Стародубець Г. М.).

Але є такі, що не торкаються білорусознавчої проблематики: «Репресована школа: перша українська гімназія імені Т. Г. Шевченка» (Даниленко С. В.), «Розвиток селянської кооперації на Поділлі в період НЕПУ» (Мельничук О. А.), «Шевченкіана українського художника Федора Зотиковича Коновалюка» (Зінько О. В., Зінько Ю. А.), «Історичні зв'язки українського та молдавського народів з найдавніших часів до сьогодення: історіографічна довідка» (Тучинський В. А., Білоус С. В.).

Зарубіжні автори дослідили низку тем, що мають безпосереднє відношення до українознавства: «Здобуття незалежності Польщі у 1918 р. та питання відновлення східних кордонів 1772 р.» (Мязга М. М.), «Політика Речі Посполитої відносно Білорусі й України у перший рік більшовицької диктатури: паралелі й розходження» (Лазько Р. Р.), «Полісся у

науковій і громадській думці у міжвоєнний період» (Чернякевич І. С.), «Сільське населення білорусько-російсько-українського прикордоння у 1920 – 1930 рр.: гендерний аспект» (Старовойтов М. І.).

Четвертий випуск збірника [4] також містить низку статей українознавчої тематики українських і зарубіжних авторів: «Православна церква на Русі XIII–XV століть: боротьба за митрополію» (Черепко С. А., Білорусь), «Нащадки службової шляхти в оточенні Леонтія та Павла Полуботків» (Кондратьєв І. В., Україна), «Залізничне будівництво у діяльності Полтавського земства на початковому етапі ранньоіндустріальної модернізації в Росії» (Жихарев С. Б., Білорусь), «Новий аграрний порядок» німецько-румунських окупантів України (1941 – 1944)» (Захарченко О. О., Україна), «Політичні аспекти безпеки Української держави» (Кравчук О. Ю., Україна), «Діахронічні аспекти адміністративно-територіального становлення та розвитку Миколаївщини» (Матвієнко Л. В., Панченко Г. О., Україна). У цьому випуску українознавчі статті становлять близько чверті від усіх.

Збірник «Історичні шляхи, взаємодія та взаємовпливи білоруського народу і сусідів: Збірник наукових статей» [5] містить наукові статті, які показують вузлові проблеми історії Білорусі у контексті її взаємовідносин з сусідами та іншими країнами. Головну увагу у збірнику приділено взаємодії та взаємовпливам народів регіону у процесі формування націй та державності. Широко представлені у цьому збірнику статті українознавчої тематики мають і білорусознавче спрямування: «Українсько-білоруські культурні зв'язки у XVII – XVIII ст.» (Рубан А. А.), «Конфесійне питання у

білорусько-українських взаємовідносинах у часи Речі Посполитої: археографічний огляд» (Барсук А. Я.), «Використання особистих фондів для дослідження взаємозв'язків білоруської та української діаспори (1918 – 1939)» (Коваль В. У.), «Зовнішньополітичні зв'язки Директорії УНР та білоруських державних утворень (1918 – 1920): висвітлення досвіду відносин в сучасній українській історіографії» (Губський С. І.), «Православна церква і державна влада на Правобережній Україні та в Білорусі у XIX ст.» (Власюк І. М.), «Фінансове забезпечення соціального страхування в УРСР та БРСР (1922 – 1933)» (Вальчук О. І.), «Порівняльна характеристика бойових дій влітку 1941 р. на території України та Білорусі» (Кожошко Ф. І.), «Політичне життя Білорусі у контексті історії українського і єврейського націонал-комунізму (1918 – кінець 1920-х рр.)» (Гірик С. І.), «Відбудова залізничного транспорту України в роки Великої Вітчизняної війни як засобу відновлення взаємин між Україною та Білоруссю (1943 – 1945)» (Мазило І. В.).

Є також статті, що висвітлюють питання економічної історії Чорноморсько-Балтійського регіону Європи (Жихарев С. Б. «Пріоритети державної економічної політики та місцеві господарські проблеми в Росії: пошук балансу інтересів (на прикладі Чорноморсько-Балтійського залізничного транзиту в 70-і – 80-і рр. XIX ст.)»), українознавчі аспекти історії політичних рухів і партій у Російській імперії (Бобіна О. В. «Особливості політичного руху в Україні, загальноросійські партії в Україні і їх ставлення до українського питання в XIX – на початку XX ст.»), події історії зарубіжних українців (Гула О. Г. «Суспільно-політична діяльність українських емігрантів

у Королівстві Югославія (1929 – 1941)»), певні сторони управління окупованими німцями територіями під час Другої світової війни (Стельникович С. В. «Німецькі антиалкогольні кампанії в генеральному окрузі Житомир (1941 – 1944)»).

Низка статей збірника стосується суто українознавчої тематики: «Джерельні відомості про дослідження членів Церковно-історичного та археологічного товариства колекцій церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (Федоренко М. О.), «Спроби впровадження політехнічного та виробничого навчання в окремих школах Української РСР у 50-х рр. ХХ ст.» (Яніцький О. Ю.), «Вінницькі адресати Івана Красковського в 1917 – 1920-х рр.» (Зубко О. Є.).

Бачимо, що статті українознавчої тематики становлять близько 45% від усіх статей збірника. У більшості з них розглядаються історичні події і явища ХХ ст., у чотирьох йдеться про ХІХ ст. і лише у двох статтях висвітлюються попередні століття (ХVІ – ХVІІІ). Більше половини українознавчих статей збірника присвячено українознавчо-білорусознавчій проблематиці.

Огляд видань показав, що поряд із білорусознавчими працями у кожному випуску збірника містяться статті з українознавчими назвами. Ознайомлення з текстами праць, представлених у збірниках, дає можливість стверджувати, що ці збірники є великою мірою українознавчими виданнями Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини. Крім білорусознавчих, вони містять статті на найрізноманітніші українознавчі теми переважно суто історичного спрямування. Частина цих статей одночасно

входить до предметних полів білорусознавства та українознавства, а частина – не має предметного зв'язку з Білоруссю, зарубіжними етнічними білорусами, білорусознавством.

Українознавчі доповіді на конференції «Білорусь і сусіди...» та статті у виданнях можна поділити щодо українознавства на 2 основні групи: 1) містять результати суто українознавчого предмета дослідження, 2) містять результати досліджень на межі предметного поля українознавства з білорусознавством тощо. Крім цих, є ще група неукраїнознавчих доповідей і статей, певна частина змісту яких складається з українознавчих знань.

Завдяки тому, що кафедра всесвітньої історії історичного факультету ГДУ ім. Ф. Скорини люб'язно подарувала НДІ українознавства оглянуті у цій статті збірники, з ними можна ознайомитися докладніше у бібліотеці Інституту. Вони будуть цікавими й корисними не лише спеціалістам-історикам (науковцям і викладачам), але й студентам та усім, хто цікавиться білорусознавчими, українознавчими й іншими темами історії країн Центрально-Східного регіону Європи.

Через низку причин, серед яких постійний брак в інформаційному полі Білорусі новин та аналітичних матеріалів українського походження про минулий і сучасний суспільно-історичний розвиток українського суспільства, переважна більшість білорусів сприймають події, що відбуваються в сучасній Україні, крізь «російські окуляри». Близько $\frac{3}{4}$ білорусів вважають, що в Україні відбувається громадянська війна, а понад половина – покладають провину за те, що Мінські домовленості не працюють, саме на Україну (за опитуванням у березні

2016 р.) [7]. Такий стан речей шкодить обом країнам. Співробітники НДІУ зацікавлені у продовженні співпраці з білоруськими колегами у напрямку об'єднання дослідницьких зусиль у сферах білорусознавства та українознавства. Вважаємо, що прямі наукові й освітні контакти між Україною й Білоруссю у царині білорусо- й українознавства руйнуватимуть сформовані у минулому негативні стереотипи, зміцнюватимуть добросусідські відносини. Українознавчі теми міжнародної наукової конференції «Білорусь і сусіди: шляхи формування державності, міжнаціональні та міждержавні відносини» є реальним кроком на цьому шляху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і між-дзяржаўных адносін: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1 / М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; Рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар), М. М. Мязга, Д. М. Талочка, А. М. Дуброўка. – Гомель: Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2012. – 373 с.
2. Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і між-дзяржаўных адносін: Зборнік навуковых артыкулаў. Заснованы ў 2011 годзе. Вып. 2 / М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; Рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар), А. М. Вабішчэвіч, М. П. Касцюк, У. Е. Снапкоўскі, А. А. Макушнікаў, С. А. Елізараў, Ю. А. Мыцык, М. М. Мязга, С. А. Чаропка. – Гомель: Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2013. – 102 с.
3. Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін: Зборнік навуковых артыкулаў. Заснованы ў 2012 годзе. Вып. 3 / М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; Рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар), А. М. Вабішчэвіч, М. П. Касцюк, У. Е. Снапкоўскі, С. А. Елізараў, Ю. А. Мыцык, М. М. Мязга, С. А. Чаропка. – Гомель: Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2014. – 237 с.
4. Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і між-дзяржаўных адносін: Зборнік навуковых артыкулаў. Заснованы ў 2012 годзе. Вып. 4 / М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; Рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар), А. М. Вабішчэвіч, М. П. Касцюк, У. Е. Снапкоўскі, С. А. Елізараў, Ю. А. Мыцык, М. М. Мязга, С. А. Чаропка. – Гомель: Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2015. – 158 с.
5. Гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы беларускага народа і суседзяў: Зборнік навуковых артыкулаў / М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны; Рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэдактар), А. М. Бабков, А. М. Кротаў, М. М. Мязга, С. А. Чаропка; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – 180 с.
6. Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны». Гістарычны факультэт. Кафедра ўсеагульнай гісторыі. Праграма міжнароднай навуковай канферэнцыі Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін. г. Гомель, 21 – 22 красавіка 2016 г. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 20 с.
7. IWP. [Інстытуту сусветнай палітыкі (ІСП)] Аудит зовнішняй палітыкі: Украіна – Білорусь [Электронны рэсурс]. – Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/2064.html>

Олег ЧИРКОВ

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

ПРЕДСТАВНИЦТВО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ
УКРАЇНОЗНАВСТВА НА ФОРУМІ КНИГОВИДАВЦІВ У ЛЬВОВІ

15 – 18 вересня 2016 р. відбувся 23-й Міжнародний книжковий «Форум видавців у Львові», на якому, окрім представлення продукції книжкових видавництв, відбулися численні презентації нових видань, круглі столи з актуальних проблем сучасності, обговорення наукових, художніх, публіцистичних напрацювань, літературні читання, семінари та ін.

Науковці НДІУ на цьогорічному форумі представили свої напрацювання у кількох напрямках – історичному, культурологічному, релігієзнавчому.

15 вересня в рамках заходів форуму в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка директор НДІУ Богдан Галайко та співробітники інституту Олег Фешовець та Олександр Дедик взяли участь у дискусійній панелі «Україна і перші визвольні змагання. Обговорення нових видань з історії перших визвольних змагань 1917 – 1921 рр.». Участь в обговоренні взяли Микола Лазарович, Іван Хома та Віталій Манзуренко.

В рамках круглого столу було представлено двотомну монографію співробітника НДІУ Олександра Дедика «Чортківська офензива». У дослідженні, що опирається на численні українські та польські архівні джерела, розглянуто цілий спектр подій – від військової перемоги Галицької армії над чисельнішим польським військом під Чортковим 1919 р. до тогочасних міжнародних відносин та складного воєнно-політичного становища України.

В ході тематичного форуму з історії активно обговорювалось місце України

в геополітичному просторі, історичні та сучасні взаємини з Росією та Польщею.

17 вересня 2016 р. директор та співробітники НДІУ взяли участь в історичному круглому столі «Братня навала»: Україна – фронтір Європи чи авангард «руського міра?», на якому обговорювалися російсько-українські конфлікти, постійні агресивні плани Москви та їх вплив на Україну.

Ще один історичний круглий стіл – «Українсько-польські взаємини у ХХ ст.» – був спрямований на обґрунтування відповіді українських істориків на виклик, спричинений липневою ухвалою польських Сенату та Сейму з приводу подій на польсько-українському етнічному пограниччі в роки Другої світової війни. Озвучено багато дискусійних питань щодо подій на Волині, захисту власної суб'єктності.

Пізнавальною стала українознавча презентація культурологічного доробку НДІУ. Етнограф, професор Марина Гримич 16 вересня 2016 р. у Львівському музеї історії релігії провела презентацію книги про українців Бразилії «Життя під піньорами. Культурний ландшафт українських поселень Бразилії». Ця наукова монографія з історії та культури українських селян за океаном, їх господарювання, обрядів, вірувань, що на 80% збереглися у первинному вигляді, дає розуміння особливостей самозбереження своєї ідентичності у чужому середовищі.

Цього ж дня відбулася і презентація проекту Марини Гримич – книги «Українська Канадіана. Т 1. Піонерський період». Видання присвячене 125-річчю

українського поселення в Канаді. Матеріали висвітлюють основні етапи історії аграрної еміграції українців до Канади, заснування перших українських поселень у канадських преріях, піонерські роки, перші випробування та успіхи канадських українців. Марина Гримич зауважує, що по-різному сприймали українську культуру бразильці та канадці, коли вона тільки-но з'явилась на їхніх землях. Якщо в Канаді наші традиції, елементи одягу, ужиткового мистецтва здавались надміру екзотичними, дикими, мешканці Бразилії, палкі прихильники строкатості, небуденності, містицизму, радо вітали їх. Зрештою, багатолітнє співжиття двох барвистих націй утворило цікаве поєднання, проте не злиття.

Цікавою мандрівкою у колорит козацьких дерев'яних храмів стала презентація монографії професора Арсена Зінченка «Храми Якіма Погрібняка», яку модерував Богдан Галайко. Захід відбувся у два етапи. Спочатку про діяльність відомого українського архітектора Якіма Погрібняка, Лиманську школу храмобудування 17 вересня дізналися

учні Львівської української гуманітарної гімназії ім. Олени Степанів з поглибленим вивченням українознавства та англійської мови, а згодом відбулася презентація для широкого кола слухачів у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка. У монографії представлені чудові зображення козацьких храмів у Мерефі (Харківська обл.), Новоселиці (Дніпропетровська обл.), описи та замальовки, здійснені дослідником монументальної дерев'яної храмової споруди Лівобережної України Стефаном Таранушенком. Чудові багатокупольні споруди, які поєднують стрункість форм, високу мистецьку техніку задуму виконання, складну гру поверхонь, горизонтальних і вертикальних ліній, контрастний перегук білих верхів та кольорових одвірків, засвідчують особливий мистецький дар вишуканого храмового будування Якіма Погрібняка. Арсен Зінченко виділяє українське храмобудування як особливе знакове явище в культурному надбанні, яке має відродити українську традицію сучасної культової архітектури.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТАРАС ШЕВЧЕНКО І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: У ПОШУКАХ ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ»

23 вересня 2016 року у Шевченківському національному заповіднику, м. Канів, відбулася міжнародна наукова конференція «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України» в рамках відзначення 150-річчя від дня народження Голови Української Центральної Ради, визначного українського історика і громадського діяча **Михайла Грушевського**.

Слова привітання та подяки від Науково-дослідного інституту українознавства МОН України виголосив **Денис Толочко**, кандидат історичних наук, вчений секретар. Було зазначено, що Т. Шевченко та М. Грушевський збагатили українську національну скарбницю і з черговим ювілеєм їх вага зростає. Наша ж мета – пам'ятати і найгідніше представляти їх доробок та спадщину.

Вітальне слово учасникам конференції виголосила **Світлана Брижицька**, кандидат історичних наук, заступник генерального директора Шевченківського національного заповідника з наукової роботи. До присутніх учасників конференції зі словом привітання також звернувся **Анатолій Ціпко**, завідувач відділу української філології Інституту українознавства, зауваживши особливе цьогорічне ювілейне помежів'я, коли ювілей відновлення державності України збігся з персоналієм ювілеєм українського державця і науковця М. Грушевського. У своїй доповіді, розгорнуто представленій у ході пленарного засідання, А. Ціпко відзначив, що українські державність та культуротворення у їхній історичній тягlostі тепер ми сприймаємо як неперервність

саме завдяки науковим працям М. Грушевського та творчості Т. Шевченка. Шевченко своїм поетичним словом закріпив назавжди козацьку вольницю у свідомості українців. І це були слова провіщення початку визвольної ходи до нового творення Української Держави. М. Грушевський переконливим свідченням наукового факту представив світові українців як державотворчий народ і утвердив самих українців на доконаному ґрунті ідей новітнього державотворення. Фактологія цієї доказової основи – це його незміримо глибокі праці: «Історія України-Руси» та «Історія української літератури».

3 вітальним словом виступив **Володимир Мельниченко**, почесний академік Національної академії мистецтв України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка, літературознавець. Він представив загалу свої книжки «Тарас Шевченко в Москві», «Михайло Грушевський в Москві».

На конференції також був присутній почесний гість з Башкортостану (Уфа) **Денис Чернієнко**, координатор Громадського науково-просвітницького

«Інституту Тараса Шевченка», кандидат історичних наук, доцент. Його доповідь відбулася у вигляді презентації з відповідною назвою: «Презентація матеріалів до 165-ліття Каратауської експедиції за участю Тараса Шевченка». На основі фотографій, зроблених під час експедиції 2016 року, проведено їхній порівняльний аналіз з картинами, намальованими в експедиції Тарасом Шевченком.

У конференції взяли участь науковці відділів української філології, освітніх технологій та популяризації українознавства, української етнології НДІУ. Тетяна Бойко звернулась до світоглядно-політичної спадщини українських діячів, Олена Газізова висвітлила педагогічні особливості у поданні спадщини Т. Шевченка та М. Грушевського, Лідія Дворніцька та Алла Кононенко звернулись до етнофольклорної складової спадщини, Олег Чирков проаналізував популяризацію знань про відомих українців. Дискусія розгорнулася довкола концепту «хати» у творчості Т. Шевченка після доповіді Світлани Бойко.

Тетяна БОЙКО

кандидат філософських наук,
завідувач відділу освітніх технологій
та популяризації українознавства НДІУ

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО БИКІВНЮ

23 вересня 2016 року в Науково-дослідному інституті українознавства відбувся науковий круглий стіл «Історична пам'ять про Биківню (до ювілею Миколи Роженка)», організований Національним

історико-меморіальним заповідником «Биківнянські могили», Українським інститутом національної пам'яті та Науково-дослідним інститутом українознавства МОН України. Його метою було,

передовсім, визначення проблемних моментів сучасних історичних досліджень, присвячених Биківні, та обговорення можливих шляхів їх концептуалізації та систематизації. Учасниками круглого столу стали науковці з інституцій-співорганізаторів, представники Комісії Київської міської ради з питань поновлення прав реабілітованих, журналісти та зацікавлена громадськість.

Генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» **Богдан Біляшівський** у своєму виступі окреслив засадничі принципи й позиції, які планується покласти в основу Биківнянського мартирологу. Порівнявши аналогічні бази даних жертв політичних репресій, які існують в Україні та близькому зарубіжжі, він дійшов висновку, що база даних Заповідника має включати більше позицій для полегшення пошуку науковцям та родичам репресованих. Зокрема, необхідно включити персональні, біографічні дані, відомості про обставини арешту, інформацію про орган, що ухвалив рішення про розстріл, і виконавців вироків, подати різні версії написання

імен та прізвищ, зафіксовані в архівно-кримінальних справах репресованих з архіву СБУ, вказати відомості про реабілітацію тощо. На його думку, Биківнянський мартиролог має бути інтегрованим в інші бази даних жертв політичних репресій 1937–1941 років, адже це дасть можливість дослідникам побачити цілісну картину «Великого терору» в Україні, а також узагальнити специфіку роботи репресивних радянських органів того часу.

Директор Науково-дослідного інституту українознавства МОН України **Богдан Галайко** зазначив, що вшанування пам'яті жертв політичних репресій потребує, у першу чергу, цілеспрямованої державницької політики. Зокрема, вимагають уваги й належного облаштування місця масових поховань репресованих по всій Україні. На його думку, необхідно також завершити процес декомунізації та відкриття архівів. Так само, як твердить Б. Галайко, вкрай важливо максимально ідентифікувати усіх загиблих від комуністичної тоталітарної машини, особливо зважаючи на намагання окремих політичних сил применшити

масштаби політичних репресій та відновлення в Росії культу Сталіна.

Заступник голови Українського інституту національної пам'яті **Володимир Тилішак** звернув увагу присутніх на зростання інтересу в суспільстві до української історії, особливо ХХ століття. Про це свідчить розширення асортименту книжкової продукції та поява численних публікацій на основі архівних матеріалів. Відтак завдання дослідників – підтримати інтерес української спільноти. На його думку, пам'ять про Биківнянську трагедію, і так само про регіональні місця масових поховань жертв комуністичної системи, є складовою національної пам'яті України, а відновлення доброго імені невинно убієних є обов'язком Української держави. В. Тилішак також поінформував учасників круглого столу, що УІНП підготував і подав на розгляд депутатам Верховної Ради України проект нового закону про реабілітацію жертв політичних репресій, який дасть можливість суттєво виправити ситуацію у цьому питанні.

Старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, редактор серії «Реабілітовані історією» **Роман Подкура** зауважив, що потрібно створити робочу групу, яка б координувала співпрацю музеїв та заповідників, чия діяльність пов'язана із дослідженням і меморіалізацією історії політичних репресій ХХ століття. У своєму виступі він також наголосив, що до процесу інформування суспільства необхідно залучити Міністерство освіти і науки України, аби теми Биківні, Бабиного Яру та інших трагічних сторінок історії потрапили у шкільну програму і відвідування місць пам'яті стало складовою навчально-виховного процесу. На переконання

Р. Подкура, вдало б спрацювала ідея пересувних виставок, які б інформували мешканців різних регіонів про політичні репресії ХХ століття, що відбувались у Києві, Харкові, Вінниці, Житомирі та інших містах.

Учасники круглого столу, співробітники відділу історичних студій НДІУ – д. і. н., завідувач відділу П. Гай-Нижник, к. і. н., п. н. с. О. Ярошинський, н. с. О. Складарова, н. с. С. Губський, виголосили доповіді, присвячені висвітленню злочинів більшовицького тоталітаризму та вшануванню пам'яті репресованих. У виступах співробітників Заповідника Т. Шептицької, Н. Амонс, М. Бривка, В. Філімоніхіна, а також багаторічного дослідника Биківнянської трагедії А. Амонса була проаналізована діяльність громадських діячів, науковців, журналістів, які у різний час прислужилися до відкриття й поширення правди про Биківню, – Миколи Роженка, Миколи Лисенка, Адольфа Кондрацького, Сергія Кисельова, Леоніда Авраменка та інших великих достойників, котрі підняли биківнянську тему на всеукраїнський рівень та прилучилися до становлення Заповідника. Присутні також вшанували їх пам'ять хвилиною мовчання.

Учасники круглого столу ухвалили рекомендації до органів державної влади, зокрема, звернулись із закликом до Президента України видати Указ про вшанування у 2017–2018 роках жертв «Великого терору».

Тетяна ШЕПТИЦЬКА

кандидат філологічних наук,
заступник генерального директора
з наукової роботи
Національного історико-меморіального
заповідника «Биківнянські могили»

Вимоги до оформлення та подання авторського оригіналу

Поля: верхнє — 3 см, праве — 1,5 см, ліве та нижнє — 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, — ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефону автора.

Тексту статті передують **анотація (приблизно 200–300 знаків з пробілами)**, яка має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження, та **ключові слова** українською, російською, англійською мовами із зазначенням назви статті, ім'я, прізвища, наукового ступеня, вченого звання, посади і місця роботи автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх джерел досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;

- формулювання цілей статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті (оформлення літератури згідно з Бюлетенем ВАК України №5, 2009 р.).

Зразок: 1. Білан М. С., Стельмашук Г. Г. Український стрій. — Л.: Фенікс, 2000. — 326 с.

2. Боляновський А. В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / А.В.Боляновський. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. — 880 с.: іл.

3. Жулинський М. Шевченко і Гоголь // День. — 20 березня 2004. — №50.

4. Скрипник Г. Етнографічні аспекти творчості Тараса Шевченка / Г. Скрипник // Етнічна історія народів Європи. — К.: Унісерв, 2000. — Вип. 4. — С. 4–12.

5. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.) / В. Шевченко // Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років: матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. — Київ, 2008. — С. 67–70.

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела, вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

Зразок: 1. BILAN, M. & STELMASHCHUK, H. (2001) *Ukrainian folk costume*. Lviv: Feniks, 326 p. [in Ukr.]

2. BOLIANOVSKYI, A. (2013) *Foreign military formations in Germany*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politechniky, 880 p. [in Ukr.]

3. ZHULYNSKYI, M. (2004) Shevchenko and Hohol. *Den*. №50. [in Ukr.]

4. SKRYPNYK, H. (2000) Ethnographic aspects of Taras Shevchenko's creation. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vol. 4. pp. 4–12. [in Ukr.]

5. SHEVCHENKO, V. (2008) The fascist occupation regime in Ukraine and the fate of the prisoners of war (1939–1944). In: *Viiskoviy polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoi konferentsii, 2-4 chervnia 2006 r.* (War captivity and internment (1939–1956). Look at the issue after 60 years. Conference proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]

Статистика: після пристатейної літератури вказати загальну кількість знаків всього тексту (від заголовка до пристатейної літератури включно) з пробілами.

Додаток: до статті подається науковий реферат (приблизно 2000 знаків з пробілами) українською та англійською мовами.

До англійського варіанта реферату ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані латиницею. Транслітерувати інформацію потрібно згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог ГОСТ 7.79–2000 Система стандартів по інформації, бібліотечному и издательскому делу. Правила транслітерації кирилловського письма латинським алфавитом (для російської мови). Посилання на онлайн-конвертор для української мови: <http://translit.kh.ua/#passport>; для російської мови: <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

Звертаємо особливу увагу авторів на необхідність забезпечити високу професійну якість перекладу заголовка статті, анотації, ключових слів, реферату на англійську мову. Автоматизований переклад за допомогою програмних систем (онлайн-перекладачів) не допускається.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Адреса редколегії: 01135, м.Київ, вул. Ісаакяна, 18, НДІУ, к.314-315

Контактні телефони: (044) 2360128, 2380543, 80672903145 (РенкеТетяна Леонідівна)

Email: renke88@ukr.net

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

Українознавство
3(60)
2016

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Номер 3 (60) 2016

науковий журнал

Технічне редагування та комп'ютерний набір —
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій

Загальне редагування — *Лідія Науменко*

Редагування англomовних текстів — *Вікторія Калина*

Коректура — *Лариса Ткаченко*

Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото — *Олександр Сцібан*

Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, кім. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №7 від 27.09.2016 р.)*

Підписано до друку 05.10.2016. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум.-друк. арк. 25,02. Обл.-вид. арк. 23,54.
Тираж 300 прим.
Зам. №7/171

Віддруковано в ТОВ «Аграр Медіа Груп»

Свідоцтво AOI № 479460 від 28.05.2009 р.

Аграр Медіа Груп
04080, м. Київ, вул. Новокостянтинівська, 4 корп. А
тел. 361-53-06

